

Раїса
МОРОЗ

ПРОТИ ВІТРУ

*Спогади дружини
українського політв'язня*

Видання друге,
зі змінами й доповненнями

ХАРКІВ
«ПРАВА ЛЮДИНИ»
2012

ББК 63.3(4УКР)62-49
М 80

Художник-оформлювач
Борис Захаров

Редактор
Люба Маринович

Мороз Р. В.

М 80   **Проти вітру.** Спогади дружини українського політ-
в'язня / Р. В. Мороз. — Харків: Права людини, 2012 р. —
288 с. фотоіл.

ISBN 978-617-587-086-0.

Спогади Раїси Мороз «Проти вітру» — це ще одна сторінка боротьби шістдесятників проти радянського свавілля і беззаконня. Особливість цих спогадів у тому, що вони розкривають не дуже ще висвітлене життя та боротьбу дружин українських політв'язнів. Грекиня Раїса Мороз, не забуваючи витоків свого роду, стала українською патріоткою. Перемагаючи безвихідь і страх, вона вдається, здавалося б, до неймовірних на той час заходів, щоб вирвати чоловіка з неволі. Спогади зворушують глибиною, щирістю, незлобленістю. Перед читачем — близькі і друзі авторки, про яких вона пише з особливою теплотою і яким вдячна за їхню підтримку.

ББК 63.3(4УКР)62-49

ISBN 978-617-587-086-0

© Р. В. Мороз, 2012

© Є. О. Сверстюк, передмова, 2012

© Б. Є. Захаров, художнє оформлення, 2012

У ГРОНІ ЧЕСНИХ І СМІЛИВИХ

(передмова до першого видання)

Небагато спогадів написано так, як скликання гостей на свято життя. Одні приречено тягнуть нитку свого сюжету... Інші добирають мозаїку епізодів, а то, буває, і вигадують покращений варіант своєї особи. І важко втриматися від цієї спокуси, коли йдеться про час, що нищив особу й глушив голос духу.

Раїса Мороз має дар правдивості й чесності. Цей дар і затягнув її з Донеччини, від мирного грецького дому, каліченого напівкримінальним соціалізмом і війною, на Волинь і Прикарпаття, де сміливі воювали за правду. Але вона має ще рідкісний дар вдячності: кожна зустріч з яскравою особистістю втягувала її в небезпечні конфлікти з каральною системою, і вона дякує Богові за ті зустрічі.

А починалося все з банальної «лояльності» на романо-германському факультеті, коли вона у Львові серед російськомовних студентів домагалася читання лекцій на «общепонятном». Яку стрімку еволюцію треба пройти, щоб грекині за декілька років стати в обстріляні ряди «українських буржуазних націоналістів», і яку ясну душу треба мати, щоб бути за це вдячною їм на все життя. «За спільні радощі й поділене горе»...

Життя їй випало таке важке, що, читаючи, часом за-
жмуривши очі, хочеш проскочити на якусь світлу га-
лявину. Але спогади написані так живо й правдиво,
що читаєш передусім як історію часу. Провидіння
щедро дарувало їй зустрічі з особистостями, які нада-
вали образ і характер безликому часові.

Валентин Мороз, Олена Антонів, Люба Лемик, Слав-
ко Чорновіл, Іван Світличний, Зиновій Красівський,
Василь Стус, Панас Заливаха, Алла Горська, Людми-
ла Алексєєва, генерал Григоренко, Андрій Сахаров
і цілий калейдоскоп епізодичних зустрічей, з яких ро-
маніст міг би творити епічні полотна.

Приємно вражає її розповідь про скромних і безімен-
них громадян з Франківщини, де вона зустріла людсь-
ке тепло й ризиковано сміливу підтримку.

Тільки чи не найважчі сторінки життя їй випали на
час, коли все це вже було позаду і вона потрапила на
Захід. Дуже важко писати про родинну драму, навіть
не писати, а на попелищі виводити візерунок подій,
описаних уже багатьма свідками. Куди дівся яскравий
талант публіциста Валентина Мороза в умовах свобо-
ди слова? Цю загадку довелося їй розгадувати разом
з іншими задачами з багатьма невідомими. При цьому
зринав образ чоловіка на побаченні: «...він був ніби за-
сушений гриб».

У нинішньому світі існує психологічна служба адапта-
ції людей, травмованих концлагерями. Досі вони ма-
ють справу з жертвами Освенціма. Але ніхто ніколи
не займався найважчими випадками серед мільйонів

жертв советських концлагерів, де система руйнування особи була поставлена на конвеєр.

Наївні обивателі здивовано запитують: «Чому ті дисиденти, коли потрапляють на Захід, якісь ненормальні?» Можна було б запитати, чому ті, що з «великої зони», часто теж ненормально себе поведуть...

Можна було б напівжартома відповісти: «Бачите, їм упав на плечі весь тягар комуністичної системи, а після того не знайшлося терапевта, ні психотерапевта, ні доброго панотця, щоб запитати: «Що тебе болить і чому ти стріляєш очима?». Зате знайшлося немало простаків, які розгорнули перед «випущеним на волю» казковий «килим-самольот чудесний», не подумавши, що ставлять бідолашну людину перед усіма спокусами нараз! А Валентинові Морозові запропонували ще й «за найвищим розрядом».

На мій простий розум, зекові найкраще підійшов би монастирський карантин... Це вже справа читача спогадів Раїси Мороз судити, наскільки їй удалося вийти неушкодженою з того морально-психологічного лабіринту, в який вона потрапила, зійшовши з трапу літака на вільну землю Америки...

З мого погляду вона залишилася вірною собі, непоступливо правдивою і уважною в обсервації. А головне, простою і незлобливою, з властивим їй натурі християнським прощенням і бажанням зрозуміти.

Спогади Раїси Мороз читаєш як добру прозу, місцями гостросюжетну. У силу своєї правдивості вони дають багатий матеріал для роздумів, зокрема над невідступним питанням: «Чому на Заході не було органі-

зовано захисту добре відомого поета-в'язня Василя Стуса? Що діялося там в час найтяжчої темряви над ГУЛАГом?».

У сьогоднішньому віртуальному світі та страхітлива реальність і дає змогу відчувати на смак організований державний терор, що покрив шосту частину земної кулі колючими огорожами й дав людині право вибирати, по якій б'єк огорожі вона заслуговує своє «право жити».

Євген Сверстюк

*Жінкам —
дружинам українських політв'язнів —
присвячую*

ВСТУПНЕ СЛОВО

*Я не думаю, що тільки виняткові люди
мають право розповідати про себе.
Навпаки, гадаю, що дуже цікаво,
коли це роблять прості смертні.*

Анатоль Франс

Кажуть, що нема людини, навіть найнепомітнішої, в житті якої не було б чогось вартісного й цікавого для інших.

Доля нагородила моє покоління різними випробуваннями, і кожен долав їх, як міг. Саме завдяки цим випробуванням мені пощастило познайомитися з гроном чесних і сміливих людей, які не побоялися йти проти вітру, обстоюючи свої погляди й переконання в нелюдських умовах життя. Вони стали моїми друзями.

Понад 30 років я живу на Заході, далеко за межами своєї Батьківщини, і назбиралося в мене чимало їхніх листів за ці роки. Читаю їх і ніби ще раз переживаю разом з ними спільне минуле — з живими й уже покійними дорогими мені людьми; минуле, в якому було так багато болю і страждань, так багато нездійснених мрій, але в якому були й радощі зустрічей і спілкування з рідними й такими близькими за світосприйманням людьми, а також радість молодості й уміння без надії сподіватися... Усе те, що вже ніколи не повернеться, бо надходить кінець нашому поколінню, і, як писав Опанас Заливаха в одному з листів, цитуючи, здається, Сенеку, вже видно дно келиха, бо вже випито чашу вина майже до дна...

Ось уже немає стількох друзів: моєї найближчої подруги Олени Антонів, оптимістично-трагічного Зеновія Красівсько-го, політика з Божої ласки Славка Черновола, мудрого Івана Світличного й навіть його дружини Льолі. Нема доброокої пані Марійки Возняк, завжди готової прихистити й нагодувати переслідуваного гостя, і догоріло в Івано-Франківську життя добротворчої в усі часи альтруїстки Люби Лемик.

Читаю Оленчині листи й ще раз переживаю близькість і теплоту втраченої дружби, коли в ті перші роки безмежної туги за рідним краєм вона писала мені слова, що лягали на мою душу, як бальзам на рану: «...Люба моя, я така голодна на тебе, ти з Валіком ще такі близькі й теплі, не уявляю собі Івано-Франківська без тебе, але, попри все, рада, що ти не там...»

На жаль, не наділив мене Господь хоч якимось талантом, щоб сотворити величний пам'ятник нашій дружбі — чи у вірші, чи в скульптурі, чи в музичному творі. Щось на зразок реквієму, щоб пам'ятали нащадки й наступні покоління, що існувала й така-от дружба та побратимство в часи лихі й несприятливі для такого людського спілкування.

У Канаді, ховаючи людину, поминають її «святкуванням життя». Це в них так і називається — «celebration of life», що йде услід за смертю і похоронами: родина згадує якнайбільше веселих моментів та вагомих діянь із життя спочилого, а присутні сміються — часом, щоправда, крізь сльози... Отож хочеться мені на цих сторінках розповісти про своє життя, а разом з тим відсвяткувати життя своїх друзів, живих і тих, хто вже відійшов у вічність; друзів, з якими довелося пережити світлі хвилини радості, а також розділити горе. Дехто з них уже ввійшов у новітню історію України, багатьох уже нема на світі. Хочу вірити, що будь-який спогад про них наче надасть їм другого дихання.

А ще, як писала Ліна Костенко в одному зі своїх віршів, «не-казане лишилось неказаним». Воно муляє мене і проситься на папір.

ДОНЕЧЧИНА. ГРЕКИ

ДИТИНСТВО

●

Курні шляхи Донеччини, мілкі плеса напівпересохлих улітку, зарослих очеретом річок, гіркий дух полину й сухої соломки в жнива, п'янке пахощі чебрецю в степах, ясне, пекуче сонце — моє дитинство. Тими шляхами ми з мамою пхали влітку тачку з грушками-дичками до найближчих радгоспів — продавати свій убогий урожай.

Коли поглянути на карту географічного розміщення народів України, то видно, що південно-західна частина Донецької області позначена цятками грецьких поселень. Серед тих забутих Богом і людьми сіл є велике грецьке село, де я народилася 1 квітня 1937 року. Тоді воно називалося Великий Янісоль. З матеріалів про донецьких греків, які з'явились у часи «гласності й перебудови», я дізналася, що ще раніше, при переселенні, село називалося Велика Янісала, — точно так, як одне із сіл, з якого переїхала частина наших переселенців. Тепер це селище міського типу, в 1960-х роках до нього провели з Донецька асфальтну дорогу. За мого ж дитинства та студентських років єдиним транспортом, що з'єднував село з обласним центром, були вантажні машини із зерном, і тільки ними можна було дістатися додому. В негоду ґрунтова дорога розкисала так, що й цей засіб відпадав.

Мама пояснювала назву села так: «яні» — по-татарськи «нове», а «сал» означає село. Отже, Нове Село. Вона знала обидві мо-

ви наших греків: і грецьку, і татарську, я — лише грецьку. Тепер цієї назви вже нема: 1946 року село перейменували на Велику Новосілку.

Як, коли й пізщо переселилися на Донеччину наші предки з прадавніх грецьких поселень у Криму — про це пощастило мені довідатися вже на Заході. В Україні ж ми тільки знали з дитинства, що ми — греки, на превелике диво приїжджих і на зловтіху українських дітлахів із сусіднього села через річку: «Греки-тюки з'їли гадюки...»

Село розташоване на правому березі річки Мокрі Яли з притоками Кашлагач і Шайтанка. У селі нашому були й досі є консервний завод, великий млин та олійня, з якої розходяться навкруги пахощі свіжозбитої соняшникової олії. Дещо раніше, пам'ятаю, на пагорбі, де тепер новий цвинтар, крутився на вітрі повітряний млин із двома навхрест складеними крилами. Коли він зник — не пам'ятаю. Старші люди казали, що таких повітряних млинів раніше було набагато більше. Потреба в них відпала, коли з'явився в селі паровий млин.

Моя школа-десятилітка, побудована у 1950-х роках, була розташована коло старого цвинтаря, майже на околиці села. Трохи далі за цвинтарем був ще один ряд хат. Там жила моя бабуся, і всі бідніші люди. То був край села, і хати там були вкриті очеретом або соломою. Замість паркану бабусина хата, як і інші в тій околиці, була відгороджена від вулиці загатою з нагромаджених кам'яних брил. Думаю, що так відгороджували своє житло наші предки в Криму, які прибули з гірських місцевостей. Велика кам'яна плита досить довго служила також за ганок перед дверима у нашій хаті.

На місці старого цвинтаря, де ще добре були позначені могили наших предків, з наказу місцевого «манкурта», а точніше, лихої пам'яті довголітнього партійного секретаря Миколи Сердюка, у 1970-х роках побудували стадіон. З цим Сердюком я вчилась у початковій школі, доки не захворіла і не відстала на один

рік від однокласників. Добре пам'ятаю, що сидів він завжди на задній парті і вчився заледве на «трійки». Він був із сусіднього села Времовки. Ставши секретарем районної партійної організації, Сердюк повадився з односельчанами свавільно. Особливо зверхньо ставився до греків. Мені оповідали за першого мого приїзду до рідного села з еміграції, що після горбачовської «перебудови» наші греки трохи осмілилі: знайшлись ентузіасти, які збирали по людях зацілілі артефакти нашої культури, щоб заснувати музей. Потрібне було приміщення. Але всевладний секретар сказав: «Грекам — музей? Тільки через мій труп!». Він дуже погано закінчив своє життя. Одного вечора, повертаючись зі своїм сином з Донецька додому на легковій машині, він побачив на мості якусь перешкоду чи то з дощок, чи то з каміння. Під мостом гралися підлітки, і він вирішив, що це зробили вони. Секретар, розлючений і озброєний, почав по них стріляти. Але було поночі, й замість влучити у хлопців, він влучив у свого власного сина, вбивши його на смерть. Слідство виявило в нього револьвер закордонного виробництва, що було заборонено. Справу все одно зам'яли. Але він довго після того не прожив — помер від розриву серця.

Стадіон, збудований за його влади на могилах моїх предків, там досі є, але навколишня місцевість тепер цілковито забудована житловими будинками. Коли вперше по великій переврві я повернулась до свого рідного села, мені спочатку було важко розібратися, де ж моя старенька школа.

Слайди дитинства

...Мені років зо три. Зима, стою на замерзлій річці, одягнута й закутана в щось тепле. Скута кригою річка прозора наскрізь, видно дно й усе, що на дні. Боюся ворухнутися, щоб не провалитися в ту прозорість, стою перелякана й реву, бо старші

сестра і брат погнали кудись ковзатися, покинувши мене напризволяще. Я наймолодша з дітей: брат старший за мене на 9 років, сестра — на 11.

...А ще: сиджу на підвіконні — вони були в нас глибокі (пізніше, уже школяркою, я на підвіконнях виконувала всі свої домашні завдання, бо стола письмового не мали) — сама в хаті і, чекаючи на маму, знову-таки реву, бо прийде мама й покарає за те, що сталося; а сталося таке, за що карають. Часи були тяжкі, мене часто зачиняли в хаті саму, бо дорослим треба було з раннього ранку йти й вистоювати в чергах чи то за продуктами, чи за одягом.

З часу війни й німецької окупації моя пам'ять зберегла дуже мало. Оповідала мама, що ми всі разом з татом, який був стопроцентним безпартійним комуністом, колгоспним бухгалтером і пильним читачем радянських газет, вибиралися в евакуацію. Тато виїхав із села одним з останніх, заповзавшись спочатку евакуювати колгоспну худобу та господарство. Разом з іншими односельцями ми з мамою вибралися в дорогу на возі з нечисленним майном — тим, що могло вміститися на ньому, окрім нас, трьох дітей, і мами. Однак незабаром нам довелося повернутися додому: їхати не було куди, попереду нас, казали, уже німці. Може, вийшло й на краще, бо незабаром брат Іван захворів на черевний тиф. Цей момент я трохи пам'ятаю: хворий у гарячці брат на великій дерев'яній софі (по-грецькому називали її «курват»), а в кутку старша сестра Валентина затуляє подушками обличчя й вуха, щоб не чути гуркоту й не бачити зблисків від вибухів, — до нашого села наближалися німці.

Перш ніж залишити село, голова й правління колгоспу закликали колгоспників розібрати з колгоспних комор усе їстівне: кукурудзу, пшеницю, соняшникове насіння тощо, і наша мама натягала на горище й куди тільки можна було великі запаси того добра. Пізніше це довго рятувало нас від голоду, навіть у перші роки після звільнення села від німців. Ми молили кукурудзу

на саморобному пристрої, що називався «круподеркою», і варили з неї різні страви.

Запам'яталася ніч, проведена в кам'яному підвалі сусідки, куди збіглися й інші сусіди, шукаючи порятунку від бомбардування. Перед самим входом німців у село його охопила якась дивна, просто мертва тиша, ніби все живе затаїлося в передчутті чогось незнаного, чужого. Тишу перервали гуркіт і брязкіт військової техніки: вулицею їхали німецькі машини, мотоцикли, марширували німці із заковченими рукавами і з автоматами в руках, переможно перегукуючись по-своєму.

Село наше — розлоге й на рівнині — не мало, мабуть, ніякого стратегічного значення; може, тому й бої були короткими. Німці залишили в селі свою владу, організували зі знайдених у селі чоловіків місцеву поліцію, а також залишили колгосп таким, яким він був і доти, щоб люди працювали тепер на них. До німецької поліції потрапив один з маминих братів, Михайло, — неграмотний, простий селянин, якому довелося за це накласти своїм життям. Та про це пізніше.

Німці приходили й вимагали молоко і яйця, а якщо в когось була більш-менш пристойна хата й окрема кімната, то представляли своїх квартирантів з-поміж офіцерів. Були в селі румуни й італійці, ми пізнавали їх по перах на головних уборах. Румуни намагалися непомітно прослизнути до хати й щось потягнути. Мама особливо бідкалася за старовинним розмальованим глеком, повним свинячого смальцю, який вона приберігала на чорний день, — у нас його поцупив румун просто серед білого дня. З «німецьких» часів у пам'яті збереглося ще кілька картин.

...Сиджу на колінах у німця-офіцера в нашій кухні, його поселили до нас на квартиру. Німець гладить мене по голові й пояснює мамі, трохи жестами, а трохи словами, що в нього вдома також є «кіндер», такі, як я.

...А ще: ніч, пізня осінь, у нас на кухні — полонений, зовсім юний вузькоокий хлопець років, може, вісімнадцяти. Чи не з се-

редньоазіатських республік? Мама пробує з ним порозумітися російською, українською, грецькою, татарською — жодної з цих мов він не розуміє. Може, німий? Мама нагодувала його, розпала пила піч, примусила роздягнутися й скупатися, а потім заходилася прати його білизну в ночвах. Мені й досі перед очима ті ночви, а на дні їх аж темно від вошви.

І раптом грюкіт у двері: німці... Мама блідне, як полотно, швидко виштовхує напівголого полоненого в холодну неопалювану кімнату, де взимку зберігалися кукурудза, картопля та інша городина, і, занімівши від страху, іде відчиняти двері. На порозі німці, хочуть поселити до нас на квартиру офіцера. Мама каже: «Кляйне кіндер кранк, тиф» — єдиний спосіб відбити в німців охоту залишати на нічліг офіцера в хаті, де хворі діти. У хаті парно; усі ми, діти, сидимо на софі з розчервонілими обличчями від улаштованої для полоненого лазні. Але німці повірили й подалися далі. Пронесло... Усі полегшено зітхають — старші сестра, брат, мама і я. Від пережитого страху ми цілу ніч не спимо. На світанку мама переодягає полоненого в татів одяг, дає йому торбинку з харчами й виряджає в дорогу, незважаючи на його промовисто-благальні погляди на сестру: мовляв, візьміть мене за чоловіка цієї дівчини й залишіть... Що сталося з ним, ніхто не знає; не міг з нами порозумітися, а як же він міг воювати?

Знайшли того полоненого мій брат із сестрою в нашому порожньому кролятнику. А було це так. Пізньої осені німці вели полонених через наше село. Вели їх дорогою кудись на захід, через міст, у напрямку до сусіднього села Времовки; вели, як худобу, — суцільною сірою масою. З вікна нашої кухні було їх добре видно. Раптом почулося гарчання псів, тріск пострілів і німецька лайка. Деякі полонені, не дійшовши до мосту, почали скочуватися з насипу й тікати врозтіч хто куди. Потім усе затихло. Брат із сестрою вийшли надвечір у двір і зненацька почули якийсь шерех і звуки, що доносилися з викопаного в землі порожнього кролятника. Глянувши в отвір кролятника, вони побачили пару

темних очей і розгледіли людське створіння, що тремтіло від холоду. Мама вдома не було, вона пішла на другий кінець села до бабусі (пізніше виявилось, що й там тікали полонені і сховалися в бабусі; мама допомагала їх обпирати й перевдягати). Перелякавшись, діти побігли до сусідки. Сусідка, тітка Фрося, порадила їм дочекатися повернення мами й нікому нічого не казати. Коли стемніло, прийшла мама й забрала полоненого до хати.

Не знати, де вони взялися, ті Дутки — тітка Фрося та дядько Петро з купою дітей: їх було аж дев'ятеро — у нашому суцільно грецькому селі. Дуже ймовірно, що прибило їх до нас розкуркулення (а може, голод?) з іншої частини України. Чи не з Чернігівщини? Вони й говорили якось інакше, ніж українці із сусіднього села, сильно «акали» — замість «вона» казали «вана». Від них я вперше почула слово «гузно», бо вони часто лаялись і залюбки посилали одне одного до тієї частини тіла. Їли з однієї величезної миски на табуретці, усівшись кружком довкола. Мама копилила губи й казала, що вони некультурні. Одна з їхніх дочок, Віра, стала пізніше моєю подругою. Вона навчила мене багатьох українських пісень. У неї було гарне сопрано, а в мене альт — і ми часто влаштовували надворі під зорями дуети під акомпанемент моєї гітари.

Тітка ця була в постійній ворожнечі з мамою через межу, часто в перепалках задирала рясну спідницю, показуючи свій зад. Цього надзвичайно експресивного засобу переконання в сусідських війнах мама моя не запозичила, а тому часто програвала ті словесні баталії. Які аргументи можна знайти на таке видовище?

І все ж у ту грізну пору, коли німці за переховування полоненого чи єврея могли розстріляти цілу родину, тітка Фрося нас не виказала.

...Ще один слайд десь із того самого часу, вже під кінець німецької окупації: мама винесла всі подушки й матраци у погріб, але один німець, прийшовши і побачивши це, сказав, що то не допоможе. Вони-бо відступають, та в село незабаром прийдуть

інші німці — польова жандармерія — і перед відступом усе попадають. Однак ніхто не прийшов і нічого не попалив, натомість було жахливе бомбардування і бої неподалік села. Ми, діти, лежимо на софі; вікна затемнені якимись хустками; сестра Валя, прикривши вуха подушками, регоче від страху. Такий з нею був тоді клопіт.

Найжахливіша подія в нашому селі й у нашій родині сталася не за німців, а після звільнення від німців. Маминого середуцього брата Михайла, як я вже згадувала, німці завербували до поліції. Тихенький, мовчазний, на відміну від мами й молодшого брата зовсім неграмотний, він був одружений, мав трьох хлопчиків і працював у колгоспі. Не знати, з яких причин його в армію не забрали, і він залишився з родиною в селі. Чоловіків тоді зосталося мало, і німці, як тільки захопили наше село, одразу ж почали вербувати їх на службу до місцевої поліції. Скуштувавши по саму зав'язку «добра» від радянської влади, деякі люди йшли на службу охоче, але більшість цього уникала. Проте від вербування нелегко було відбитися. Спритніші роздобували в єдиного в селі старенького лікаря липові довідки про хворобу й нездатність до служби, але лікар не давав ці довідки задарма. Хотів винагородити добірними продуктами — медом чи маслом, а часи ж були голодні. У дядька Михайла не було ні меду, ні масла, а лише трійко маленьких голодних ротів, тому підмашувати лікареві не було чим. Не маючи змоги відкупитися, він став на службу. Мама дуже любила дядька Михайла й переживала за його долю. «Повернуться наші, по голівці не поглядять», — казала йому. На всі вмовляння знайти спосіб і піти геть із тієї поліції він погоджувався, що так, треба. «А може, не повернуться», — казав іноді, але так воно й тяглося аж до приходу радянських військ. Я пам'ятаю його дуже невиразно з тих воєнних часів, коли він уночі приходив до нас узимку грітися: німці поставили його вартовим стерегти міст від партизанів. Ми жили понад річкою, і міст був за якихось двісті метрів від нашої хати. Коли «червоні» почали наблизитися до села, більшість причетних до поліції пішли з німцями на За-

хід, а декілька залишилися, вважаючи, що кривди вони людям не робили й карати їх не будуть. Залишився й наш дядько Михайло, незважаючи на всі мамині благання забрати родину й тікати кудись далі, де його не знають люди. Повернулася «рідна» влада й розпочала після звільнення села екзекуції «зрадників». Арештували дядька і ще кількох невдах із сусіднього села Времовки й усіх повісили на базарному майдані, зігнавши на те видовище селян з обох сіл. Щоб начувалися й пригадали собі, якщо забули за час війни, що таке радянська влада...

Наша бабуся і моя мама стояли й мовчки дивилися на те страшне видовище, немов закам'яніли. Один Господь Бог відає, як бабуся витримала, коли й плакати вголос за «зрадником» не випадало. І лише опинившись на самоті у своїй хаті, бабуся ридом ридала і рвала на собі волосся з розпуки. Синового тіла поховати їй не дали, відвезли й закопали десь у степу, бо казали: «Собаці собача смерть». Бабуся ночами йшла в степ руками розгрібати землю, де, як ходили чутки, закопали повішених. Була у всій тій родинній трагедії іронія долі: молодший бабусин син Володимир повернувся з війни в орденах і медалях, у той час як рідний брат спочивав у кращому разі в якійсь невідомій ямі, а в гіршому — розірвали вовки його тлінні останки й розкидали кістки по степу... Дружину Женю з трьома дітьми, найменшому з яких було півтора року, вислали як дружину «зрадника» в Казахстан.

Після звільнення Донеччини від німців, узимку 43-го року, повернувся наш тато. Влада не оцінила його стопроцентного комуністичного патріотизму. Увесь цей час він відбув десь біля Астрахані в так званій трудармії, тобто рив траншеї й окопи для діючої армії. Харчування й утримання трудармії порівняно з регулярним військом було таке жалюгідне, що мало хто витримував. Спритніші й сильніші ходили до навколишніх сіл підробляти на харчі в селян. Тато наш не належав до спритних і цілком знемічнів. Його в супроводі провозатого привезли до залізничної станції Роя й там покинули. Казав пізніше, що він, не маючи

сили, упав просто на колію і не міг стати на ноги, доки йому не допоміг підвестися якийсь добродій. На станції його впізнали знайомі греки й дали знати в найближче село Улакли, де жила наша тітка Марфа. Привезли його додому на санках обідраного, худючого і знесиленого, закутавши в кожух, як дитину. Мама виходжувала його поволі, дозуючи й обмежуючи їжу, щоб не вмер, зголоднілий, від харчів. І виходила... Тата свого я пам'ятаю лише з того часу.

Рідні сестри мого тата і моя мама розповідали, що вони рано втратили своїх батьків. Мій дід по татовій лінії, Левтеров Іван, переказували, був розумним і здібним чоловіком, але надто часто заглядав у чарку, і це звело його зі світу дуже рано — у 35 років. Мама розказувала, що прізвище наше по батькові було колись Лефтеріс чи Лефтер, але коли батько діда Івана, наш прадід, відбував службу в царській армії, йому змінили прізвище на Левтеров — зрусифікували. Звідси моє дівоче прізвище — Левтерова. У багатьох наших греків були ще й вуличні прізвища. Нас по-вуличному називали «Драгуш» (не знаю, що воно означає) — можливо, тому, що дід наш відбував службу за царату в драгунських військах: драгуш — драгун.

Дружина діда Івана, а наша бабуся по батькові, подалася в баптисти, і це було причиною їхнього сімейного розладу — дід сварив і навіть бив її за це під п'яну руку, але нічого не допомагало. Бабуся, залишившись удовою, вийшла заміж удруге, цього разу таки за баптиста, полишивши в хаті п'ятеро дітей на чолі з моїм татом — найстаршим із них. Забрала із собою лише найменшу — Марфу. Але й Марфа за деякий час повернулася до батьківської хати, бо мати вітчима, бабусина свекруха, вигнала її. Тітки мої все життя пам'ятали цю подію й переказували, як маленька «Марфושка» зайшла до хати, тримаючи в одній руці шкільну торбинку, пошиту з матерії, а в другій чорнильницю, і залилася слізьми. Тато мій, казали, довго не міг пробачити своїй матері, що вона покинула їх і вийшла заміж. Однак і в новому подружжі

бабуся недовго була щасливою, хоч чоловік її був тихою і доброю людиною. Серце її розривалося між дітьми, яких полишила, і коханим чоловіком. Бігала вона від одної хати до другої, старалася дати лад обом хатам, але простудилася, захворіла на запалення легенів, а відтак на сухоти, й молодою померла.

Залишившись без батьків, діти не дуже журилися, як це притаманно молодості. Влаштували гулянки у своїй хаті, запрошували друзів, веселилися. Татові, найстаршому з дітей, нічого не лишалося, як одружитися, привести до хати дружину, яка давала б лад хаті та його молодшим сестрам. У 18 років він одружився з мамою, старшою за нього на два роки. Дівчат віддали заміж, окрім тітки Марфи, яку незабаром прилаштували вчитися на вчительку в Дніпропетровську.

Тато мій, 1907 року народження, мав усього 4 класи освіти, але був завзятий читач-книголюб. Найбільше й закарбувався він у моїй пам'яті з газетою або з книжкою в руках. Книжки позичав у бібліотеці й любив читати російську класику. Моя сестра Валя пригадує зі свого дитинства пригоду з позиченою з бібліотеки «Анною Кареніною». Книжка була в картонній обкладинці, обгорнутій яскравою матерією. Валя одірвала ту обкладинку й пошила собі торбинку (як тоді називали — «радикюль») — надто хотілося їй мати той «радикюль». А я, пам'ятаю, будши ще в початковій школі, заглядала крадькома до його романів і вишукувала та вичитувала якраз те, що ніяк не надавалося для дитячого читива.

Мама (вона народилася 1905 року) закінчила 6 класів російської школи й училася дуже добре. Вона часто жалілася, що її батько, повернувшись додому з Першої світової війни, забрав її зі школи, не давши закінчити освіту й набути якогось фаху, бо вважав, що дівчині й того досить. Усе життя мама пам'ятала вірші й цілі фрази з французької мови — те, чого встигла навчитися. І вона також до кінця життя любила читати. Навіть з віком, утративши зір, читала через лупу відривні листочки з настінного

календарика. І мама, і тато надавали освіті великого значення. Тітка Марфа завжди підкреслювала, що учительський фах вона здобула тільки завдяки матеріальній підтримці нашого тата.

Татові сестри, тітка Нюся і тітка Маруся, були малописьменними, але дуже веселими: завжди багато жартували, завше знаходили когось у селі, щоб підмітити щось смішне й передражнювати, знали безліч смішних історій з життя односельців — і оповідали вони це нашою грецькою мовою. Для мене не було більшого свята, ніж прихід до нас у гості цих двох моїх тіток. Повернувшись додому після десятилітньої вимушеної еміграції, я застала в живих тільки тітку Нюсю. Записала від неї на касету дещо з нашого грецького фольклору та низку пісень у маминому й тітчиному виконанні в надії, щоб хоч щось збереглося.

І тітка Нюся, і тітка Маруся втратили чоловіків на війні й залишилися вдовами в молодому віці з малолітніми дітьми. У післявоєнні роки вони жили в страшній нужді, і тато вважав своїм обов'язком допомагати їм. Часи тоді були сутужні, а взимку 1946/1947 року почався ще й голод. Люди ходили спухлі й помирили, особливо старші віком. У нашій хаті не було аж так кепсько, бо батько все ж таки був колгоспним бухгалтером. Але й у нас, пам'ятаю, головною стравою був «кандьор» — ріденька юшка, в якій плавали зернята пшона і трохи картоплі. Макуха (жмих із соняшникового насіння, який залишався після виробництва соняшnikової олії) була великим делікатесом, ми гризли її як десерт. І все ж час від часу мама пекла коржі з борошна, чого інші сім'ї не мали зовсім. Я захворіла тоді на запалення легенів і сухоти. Мама поїла мене риб'ячим жиром, від якого я неодмінно починала блювати; пізніше тато дістав трохи меду. Яюсь мене віходили, але я втратила один рік школи.

Саме тоді я вперше довідалася від мами про голод 1921 та 1933 років. Вона охоче й розлого розповідала про 21-й рік, про те, яким далекоглядним був наш дід Іван. Він вирахував, що за-

пасів борошна не стане до нового врожаю і почав економити харчі вже з осені — на подив сусідів і не зважаючи на буркотіння нашої бабусі Люби. Це врятувало їх усіх навесні від голодної смерті. Але мама не дуже охоче оповідала про 33-й рік, жодним словом вона не проговорилася про те, що цей голод був штучним. А голодували й мерли в нашому грецькому селі так само, як і в українських селах. Щоправда, нашу родину смерть обминула, бо, як свідчить сестра, ніхто навіть не спух від голоду. Адже тато був активіст. Він був соромливим і мовчазним, ніколи ніде не виступав і нікого не агітував. Але, успадкувавши від свого діда, дуже доброго господаря, землеробський інвентар, що його той з огляду на колективізацію сховав, закопавши в землю, тато, не зважаючи на мамині протести, зніс до колгоспу все, що під час оранки знаходив на городі: плуг, борону, леміш — усе, що було в діда на господарстві. Сестра пригадує, що інші люди їли все, що попало. Від грибів отруїлася й вимерла ціла багатодітна родина. Наша ж сім'я аж так не бідувала. Тато влаштував сестру і брата в колгоспні ясла, де працювала наша тітка Маруся. Вона старалася трохи підготовувати їх: братові було тоді 5 років, а сестрі 7. А вдома, пригадує сестра, коли мама чистила картоплю, вони по черзі з братом збирали з-під маминих рук тоненьке лушпиння («то ен кос, тора то ен ком» — «це твоє, а це тепер моє», приказували вони грецькою мовою), підсмажували його на плиті і їли. Можна припустити, що інші люди не мали такої розкоші, як картопля чи навіть картопляне лушпиння.

Цікаво, що й набагато пізніше, відвідуючи сестру в Новій Каховці на Херсонщині, я чула від старенької жінки оповіді про те, як її мама під час голоду 1933-го споряджала свого батька з Херсонщини до Криму по зерно. Вона пошила йому потайний широкий пояс для пшениці, але по дорозі додому, на кордоні Криму й Херсонщини (тоді це був кордон Росії та України) стояли військові, які в нього той пояс знайшли й висипали зерно на землю. Родина тієї жінки врятувалася, виїхавши в Росію. За її

словами, еміграція в Росію була офіційною політикою і єдиною можливістю врятуватися від голоду. Жінка та щоліта приїжджала на Херсонщину — її тягло до рідних місць. Але й тоді я не здогадалася спитати, чого ж відібрали зерно, чого в Криму, що належав тоді Росії, було що їсти й можна було купити зерно, а на українській Херсонщині був голод, і зерно туди не можна було брати. Була нездогадливою, некмітливою, чи, може, важко було уявити, що хтось зі злої волі накинув народові таку біду?

Воєнні й післявоєнні роки були дуже тяжкими. Люди бідували. Наш порятунок, доки не повернувся додому тато, був у квартирантах: грецькі хати хоч невеликі, а мали завше кілька, нехай мініатюрних, кімнат, на які знаходилися квартиранти. Під час війни в нас жила квартирантка Віра з німців-колоністів із сусідньої Запорізької області. Вона служила в німців перекладачем і була дуже скупа й недобра. Пам'ятаю, як тяжко було відірвати свій погляд від меду й масла, що їх вона поглинала в нас за кухонною шафкою: я сиділа на софі із сусідською дівчинкою й мовчки ковтала слину, а моя подружка коментувала вголос: «Тепер тьотя маже масло на хліб, а тепер мед». А «тьотя» сиділа і їла незворушно, ніби й не чула тих дитячих коментарів. І все ж іноді вона пригощала мене тими делікатесами — мабуть, винагороджуючи за мовчазні терпеливі муки.

Як тільки Донеччину звільнили від німців, у нашій хаті з'явилася інша квартирантка, уся «розфуфурена», із завивкою на голові, зодягнута в привезене з Німеччини барахло. Капелюшки, суконки, валізи, якісь мережані серветки — усе було закордонне. Звали її Клава, була вона молодою вродливою жінкою, і з'явилась вона в селі разом з нашими вояками. Мама казала, що вона «гуляща». Але як з'явилася — так само хутенько, не пам'ятаю коли й куди, зникла.

Під час війни й після неї в сільських крамницях нічого не було, навіть мила: хто вмів, варив його з котів і собак, додаючи каустичну соду. В обмін за таке мило мама віддавала щось із запасів

збіжжя або прала речі в попелі спаленого соняшникового бадилля. Цукру не було; звідкись, пригадую, з'явився сахарин, але він був недоступним для нас, простих смертних. Літнє взуття шили з брезенту сільські шевці. До школи я пішла в гумових калошах, узимку в ті калоші надягала пошиті мамою ватяні бурки або валянки. Паперу не було, зошитів не ставало, ми розв'язували арифметичні задачі на грифельних дошках крейдою, потім стирали і знову писали. Чорнило робили з бузини самі. Не було чим топити — топили соломою, соняшниковим та кукурудзяним бадиллям, а також збирали по смітниках «жужалки» — непрогоріле до кінця вугілля, що його викидали на смітники сім'ї начальників. Збирали також на паливо присохлі коров'ячі кізьяки.

У колгоспі по війні чоловіків майже не було, працювали жінки — вдови загиблих на війні. Але все, що виробляли ті вдови, потрапляло на столи районного начальства, яке за низькими колгоспними цінами, вважаючи за безцінь, виписувало собі з колгоспу й мед, і масло, і курчат, і борошно та всі інші продукти. Батько наш, будучи бухгалтером, мав суперечки з головою колгоспу, своїм колишнім приятелем: «Як мені, бухгалтерові, усе це прикривати?». Він гірко жалівся мамі, що голова колгоспу радить йому списувати все на вдів, як допомогу сім'ям полеглих на війні солдатів. Нагадаю, що двоє його рідних сестер були саме такими вдовами з малими дітьми, і татові це боліло надмірно. Його стосунки з головою колгоспу ставали все напруженішими.

Ще перед татовим поверненням з трудової армії, як тільки село було звільнене від німців, до нас поселили на квартиру ще й третього квартиранта, одного з тих начальників. Це був Олексій Тарасов, високий, повнотілий росіянин з пухкими випещеними руками. Звідки він прибув, не пам'ятаю, але родина його — дружина і двійко дівчат — ще жили в П'ятихатках і мали незабаром прибути до нього. Тарасов мав замашки справжнього російського «барина». Якось він признався мамі, що його батько був попом. Він часто приходив додому пізно вночі від коханки, місцевої вчи-

тельки. Але лихо, коли вона йому чимось не догодила й він мав кепський настрій! Будь-якої години ночі він будив нас і примушував сестру та брата влаштовувати для нього концерт. Заспані, вони змушені були розвеселяти «пана». Усі ми, діти, вдалися музичним слухом у маму — у неї було гарне й сильне сопрано, замолоду вона співала в церковному хорі. Особливим слухом і музичними здібностями відзначався брат Іван. Варто було йому взяти в руки який-небудь інструмент — і за якийсь час, не знаючи нот, він на слух умів на ньому заграти мелодію. В нашій хаті любили музику. Тато сам не співав, але дуже любив слухати, тому були в нас гітара, російська балалайка й мандоліна, а після війни тато придбав навіть патефон і платівки. Отож сестра співала і грала на гітарі для квартиранта, Іван вторив їй на балалайці або на мандоліні, а я сиділа й продавала витрішки. Тоді для мене ті концерти були розвагою, і лише пізніше я збагнула, яким приниженням були вони для брата, сестри та для нашої мами. Мама не мала відваги протестувати чи припинити те хамство, бо сільрада платила їй за квартиранта комірне. Інші люди ще й заздрили нам через це, бо де в ті часи можна було роздобути копійку, коли колгосп якщо й давав щось на трудодні, то хіба аж восени «натурою», із зібраного врожаю. Мама терпіла п'яні витівки квартиранта, а сестра ще довго пам'ятала те приниження і набагато пізніше, уже студенткою, не мала охоти вітатися з ним і приставати до розмови — Тарасов зі своєю родиною зайняв незабаром хату репресованого в 30-ті роки грека й жив по-сусідству.

Олексій Тарасов прибув до нашого району як уповноважений від СНК (Совет народных комиссаров). У нас так усі й казали «сеенка», не розуміючи цього слова, але знаючи, що означає воно лиш одне — податки. Усі звали Тарасова «уповноваженим», а завданням «уповноваженого» було пильнувати, щоб колгоспники вчасно платили державі різні «данини».

З П'ятихаток до Тарасова незабаром приїхала дружина на ім'я Муся — набагато молодша за нього, дуже вродлива молода

жінка. На противагу своєму чоловікові, який спілкувався лише російською, вона говорила з нами та сусідами мелодійною українською мовою. Поза очі часто нарікала на нього та кпила з його «барства». Тітка Муся була веселою і сердобольною жінкою. Невдовзі в них народився хлопчик, але, хоч у їхній хаті нічого з харчів не бракувало, він захворів на сухоти й помер. Тітка Муся навіть відгодовувала щенят, щоб поїти його собачим жиром, але й жир не допоміг. Тарасов твердив, що то не від нього дитина, і відмовився його ховати. Потім народилася в них ще й дівчинка Валя, але була калікою, і Тарасов, не зважаючи на тьоті Мусині протести, настояв, щоб віддати її в якийсь притулок. А туберкульоз у ті часи був невиліковною хворобою і забрав багато молодих життів у нашому селі.

Тато, повернувшись із трудової армії в жалюгідному фізичному стані, незабаром оклигав і обійняв посаду головного бухгалтера в колгоспі. Хоч він не мав жодної спеціальної освіти, бо закінчив усього 4 класи, але вважався чи не найкращим бухгалтером у всьому нашому районі. Тато мав дивовижні здібності до математики. Не знаючи жодних правил, він запросто розв'язував алгебраїчні задачі для сестри, яка тоді вчилася в старших класах середньої школи. Він завше першим кінчав річні фінансові звіти, і його часто кликали на допомогу до інших колгоспів району. Йому також доручали проводити ревізії в державних установах, а такі ревізії закінчувались, як правило, могоричами. Успадкувавши від свого батька «звеселяючий» ген, він і собі став пити, завів коханку, а незабаром без горілки вже не міг обійтись. Отож ладу в нашій хаті не було. Тато наш був тихий вдачею, ніколи не бушував, не лаявся, а напідпитку був тихіше води, але мамі від того не було легше.

Я дуже любила тата. Одружившись дуже молодим, він чомусь не мав розвинутого батьківського почуття до сестри і брата, які були набагато за мене старшими: не брав їх на руки, не пестив. Уся його батьківська ласка припала на мою долю. Він любив

зі мною жартувати, садовив на руки. Коли повертався з весілля чи якоїсь гулянки, завжди мав для мене в кишені кусень пирога, іноді цілком обліпленого тютюном, але пиріг і з тютюном добре смакував. Коли я почала ходити до школи, тато залюбки йшов на батьківські збори, щоб послухати, якою я була хорошою і слухняною школяркою. Натомість із братом він мав великий клопіт. Іван не вдався в нас із сестрою: не хотів учитися, втікав зі школи, почав дуже рано курити, бешкетував.

Маючи дуже добру пам'ять і здібності геть до всього, до чого брався, Іван так і не одержав належної освіти, а тому працював спочатку на шахті в Донецьку, а потім усе своє життя на колгоспних будовах. Був він невеликий зростом, як і більшість греків, але жиливий і роботящий. Клав найкращі в селі печі, будував людям хати, був затягим рибалкою, любив працювати на землі, але мав він, як і тато, завеликий нахил до чарки, яка врешті й звела його рано в могилу. Був Іван дуже жартівливий — у селі його жарти й досі згадують. Не міг розказати якоїсь історії, щоб не додати чогось свого, жартівливого. Наприклад, розказував якомсь мені із сестрою про матримоніальні негаразди двоюрідної сестри Зіни. Розлучившись зі своїм чоловіком, Зіна пробувала зійтися з чоловіком із сусіднього хутора. Але й з тим другим не дуже виходило життя, і тому він то приходив до неї жити, приводячи на налігачі корову й тягнучи на тачці свиню, то повертався на хутір, забираючи з собою й худобу. І так декілька разів. «Отож, — закінчив Іван свою розповідь, — як тільки той Зінин чоловік брався за налігач, свиня вже знала, до чого воно йде, і сама стри- бала в тачку...» — «Ти, Іване, брешеш!» — «Ні, правду кажу...»

Іван знав безліч жартів з приводу мовних курйозів наших батьків і дідів. Деякі з них, напевно, переповідалися з покоління в покоління, бо тема їхня сягала в попередні століття: «Ей, урус, чо ти капчаєш наша трава? Там наші гримджоли пасуться, мед собирають...» («Ей ти, українцю, ти чого топчеш нашу траву? Там наші кримські бджоли 'пасуться', мед збирають»). Або ось із

царини торгів між греками та чумаками, які по дорозі з Криму, завантажені сіллю й оселедцями, зупинялися в грецьких селах перепочити й замінити поламані колеса: «Ти, урус, дай нам цуцурла, а ми тобі — гінгер-лінгер». «Цуцурла» — щось дуже солоное, себто оселедці чи сіль, а «гінгер-лінгер» — скрипуче колесо («Ти, українцю, дай нам оселедців, а ми тобі замінимо колеса»).

...1948 року, повертаючись із Донецька вантажною півторатонкою, наш тато випав з кабіни й розбився на смерть. Усі в кабіні, включно з шофером, були п'яними й зупинились аж тоді, коли почули грюкіт пасажирів з кузова. Це сталося 8 серпня 1948 року. По селу одразу пішла чутка, що тата нашого вмісне «прибрали» через незгоди з колгоспним головою. Подейкували, що голова зайшов у великі борги і що він наказав шоферові машини, з яким був у добрих стосунках, не повертатися додому з живим бухгалтером. Мабуть, легко було списати свої борги на покійного, який за життя любив заглядати в чарку... Ще й досі люди, які пам'ятають ту подію, переконані, що то було вбивство на замовлення. Татові йшов 41-й рік, мамі — 43-й, мені було 11. Мама більше не виходила заміж.

Мамина доля настроювала мене на своєрідний фаталізм. Перш ніж вийти заміж за тата, вона мала іншого нареченого, Миколу, з яким досить довго зустрічалася. Миколина мати, однак, категорично була проти їхнього шлюбу, бо мама була ніби з біднішої родини. Отож, коли тато почав залицятися до мами, вона деякий час виходила на побачення до обох (Миколи й тата), і бабуся сварилася: «Дивися, — казала, — бо дограєшся і дістанеш від обох». Мама нарешті зважилась і вийшла заміж за мого батька, покинувши Миколу. Микола довго тужив за нею і не одружувався кілька років. Навіть після народження моєї старшої сестри він пропонував мамі розлучитися й одружитися з ним, бо знав, що в тій великій родині з трьома неповнолітніми батьковими сестрами й молодим чоловіком, який був цілком безпомічним на господарстві, було їй не з медом, адже геть усе було на її пле-

чах. А фатальним, на мою думку, було те, що за кілька днів перед татовою смертю, того ж таки літа 1948 року, Миколу вбила в полі блискавка. Так чи так, мама залишилася б удовою в 43 роки. Від своєї долі не втечеш...

Донецькі греки

Як уже згадано, село наше складалося майже з одних греків, але ми нічого не знали про свою історію. На мої запитання, звідки ми взялися на Донеччині, мама казала, що переселили наших предків з Криму й що дід її знав і співав про те переселення тужливі пісні. Вона й сама іноді співала дуже тужливу пісню татарською мовою, але я її не розуміла. Мама також натякнула, що наші сусіди на прізвище Хорош мали про греків Донеччини якусь книжку, але сховали її в себе на горищі. Може, і досі мають, казала. Більше про це я нічого не знала. Але чогось-то треба було ту книжку ховати?

Невдовзі після нашого приїзду до США мовознавець Олекса Горбач прислав мені з Німеччини копію статті І. Соколова «О языке греков Мариупольского и Сталинского округов» з журналу «Язык и литература» (Ленінград, 1930). Саме з неї я дізналася, що сталося з моїми предками понад два століття тому в Криму. Виселення греків з Криму, писав учений, було здійснено дуже швидко. Розпочавшись близько 2 липня 1778 року, воно закінчилося 29 листопада того самого року. Акт виселення відповідав, за свідченням ученого, завданням і традиційній політиці російського уряду в східному питанні, а головне — таким способом здійснювали «план державної колонізації Новоросійського краю». Понад два роки поневірялися переселені греки по Наддніпров'ю, доки нарешті не оселилися там, де тепер живуть. Через нестачу харчів, суворі кліматичні умови для непризвичає-

них до холоду людей, брак жител та епідемічні хвороби за перші дві зими загинуло, писав Соколов, 4655 осіб, себто майже третина виселених. Великий Янісоль було засновано 1781 року на правому березі річки Мокрі Яли. Тоді в ньому нараховувалося 595 мешканців, виселених з кількох кримських сіл. Частина з них говорила татарською мовою, інша — грецькою. На новому місці татарофони зайняли одну половину села, а грекомовні, чи еллінофони, — другу. Усі вони були православними греками, лише одна частина, прагнучи пристосуватися до панівних у Криму татар, перейшла на татарську мову й утратила рідну, зберігаючи, проте, християнські власні імена та віру. Але більшість греків були двомовними, як-от моя бабуся й мама.

У багатьох статтях, які з'явилися на цю тему після проголошення «гласності й перебудови», акт переселення змальовували як справу добровільну. Тим часом усе було далеко не так. Хіба можна повірити, що люди добровільно й охоче залишали насиджені століттями місця та могили предків, покидали все нажите — хати, садки, крамниці — і їхали в невідоме? Міняли теплий Крим на щось цілком незнане? Досі знаходяться «дослідники», які продовжують твердити про добровільність. Однак є вже й правдиві публікації про те «переселення». В інтернеті на сайті «Історична правда» в лютому 2011 року з'явилася стаття Вадима Джуваги під красномовною назвою: «Одна з перших депортацій імперії. Як греками заселили Дике поле». Отже, не переселення це було, а справжня депортація.

Грамота Катерини II від 21 травня 1779 року дарувала покриттям моїм одноплемінникам деякі привілеї, зокрема свій суд, свою внутрішню поліцію, обрання представників грецького народу до адміністративних органів у межах грецьких громад, мережу шкіл з грецькою мовою навчання за підручниками афінського та венеціанського друку, в яких викладали закордонні вчителі на запрошення громад. Грамота також містила статтю, яка забороняла селитися серед грецьких громад українцям

та росіянам. Ці привілеї дали грекам можливість досить довго, майже століття, обертатися лише у власному середовищі, мати свою власну інтелігенцію, своїх книжників і зберігати мову, культуру й традиції, доки всі ці привілеї не були скасовані з одночасним закриттям грецьких шкіл у 70-х роках ХІХ століття.

Наступне століття принесло руїну й забуття. Припускаю, що села поблизу Маріуполя — міста, заснованого греками на місці козацької паланки, — зберігали як мову, так і культуру довше й свідоміше з огляду на наявність міської інтелігенції. Нездарма ж уже в радянські часи саме з тих сіл виходили грецькі поети й письменники (найвідоміший із них — Георгій Костоправ). У моєму ж селі грецька мова й культура зберігалися на рівні побуту тільки за рахунок відносної ізоляваності.

Особливих успіхів щодо нівеляції культури моїх греків досягнуто за останні роки радянської влади. За переписом населення 1926 року, в Україні було зареєстровано 104.666 греків, рідною мовою грецьке населення на той час вважало мову своєї національності¹. Перепис населення 1959 року дає вже меншу кількість грецького населення — 104.359. Може, греки не одружувалися, не народжували дітей? За тим самим переписом 1959 року, з 104.359 греків рідною мовою своєї національності користувалися лише 8.259 осіб, себто 7,6 відсотка. Показники 1970 року ще сумніші: греків зареєстровано 106.909 осіб, з яких вважали рідною мову своєї національності 6,7 відсотка. Понад 90 відсотків греків вважали рідною російську мову. Подальших даних у мене нема, проте й так видно тенденцію «розквіту націй» за соціалізму.

Але хай там як, ми знали з дитинства, що ми — греки. Після війни сегрегація була ще досить помітною, хоч якоїсь ворожнечі між греками та українцями не було. У нашому селі було два колгоспи, й обидва вважалися грецькими. Сусідні українські села,

---

¹ Наулко В. Географічне розміщення народів в УРСР. Київ: Наукова думка 1966, с. 27.

Времовка й Нескучна, мали свій окремий колгосп. Однак баталії велися, і велись вони переважно між дітьми: з нашого боку річки греки, з іншого — українці села Времовки. «Греки-тюки, з'їли гадюки...» — гукали вони до нас, а ми у відповідь кричали й собі: «Хахол-мазниця, почім пшениця?». Дуже неприхильно дивилися люди старшого покоління (моя бабуся, наприклад) на мішані шлюби — неписаний закон самозбереження національної меншості. Українців і росіян називали «урус», і небажано було, щоб греки одружувалися з «урусами». Але вже покоління моєї мами ставилося до цього спокійно.

Грецьких традицій збереглося на той час небагато, переважно в побуті. На весіллях чи гулянках греки танцювали національний танець хайтарму, співали пісні грецькою і татарською мовами, їли свої національні страви. Саме національні страви зберегли греки в моєму селі найкраще, що притаманно всім національним меншостям. Деякі з цих страв навіть не були чисто грецькими, а швидше татарськими, вивезеними з Криму. А це — чебуреки, по-нашому «чирчир'я»; «янтих» і «турта» — великий піріжок і «слоїоний» (листовий) піріг, начинені солодким гарбузом; «каймак», який готували з вершків або жирного молока, випаровуючи їх на повільному вогні; «ар'ян» — напій, подібний до кефіру; «гала» — трохи густіша за ар'ян страва з кислого молока, яку зціджували і зберігали в густому вигляді на зиму, з якої потім готували, розбавивши водою, напій до чебуреків — «язму». Варили із запареного кукурудзяного борошна «ксенецу», а також пекли на плиті «слоїоні» коржі — «хатмер-піта». Але чебуреки-чирчир'я були й залишаються найулюбленішою стравою греків Донеччини.

*В чебуречній греки їли чебуреки:
два великі греки по три чебуреки,
три маленькі греки — по два чебуреки.
Скільки було греків, скільки чебуреків?*

(З дитячого віршика Станіслава Шаповалова)

Чебуреки не були буденною стравою, ліпили й смажили їх у неділю. Це була справа цілої родини: мама качала великі тоненькі варениці, сестра накладала на них мелене м'ясо (бажано баранину), а я з братом заліплювала їх. Тато стояв коло плити і смажив чебуреки у величезному чавунному казані, який мав форму півкулі. Називали його «лапач-чавун», і мала його кожна грецька родина. Готували в ньому також і «каймак», випарюючи вершки на повільному вогні.

У греків не було традиційного кухонного стола, натомість кожна родина мала «трапез» — круглий стіл на низьких ніжках висотою близько 25 сантиметрів. Трапез ставили на софу (великий збитий з дощок тапчан), сідали довкола, склавши по-турецьки ноги, і їли. На трапезі також готували страви: місили тісто, ліпили вареники тощо.

За мого дитинства побут греків відрізнявся від побуту українців іще де в чому. Люди наші, на протывагу українцям, ніколи не заходили до хати, не знявши свого взуття надворі, на ганку, незважаючи на пору року — звичка, привезена, напевно, з теплого Криму. Дерев'яний ганок зазвичай мав бути вимитий до жовтизни, також незалежно від пори року, влітку чи взимку. Хати були застелені дерев'яною підлогою — на відміну від хат у сусідній українській Времовці, де замість підлог були переважно долівки. У негоду, щоб ті долівки не заболочувалися, українці наносили до кухні багато соломи й ходили по ній узуті, а потім соломі виносили або спалювали в печі. Для греків це було щось нечуване. Різними були й наші хати, не лише ззовні, а й усередині. Я вже згадувала, що греки любили мати багато кімнат, нехай маленьких. Стайня для худоби була завжди окремо від хати. Стеля в хатах була з дерев'яних пофарбованих дощок, підтримуваних поперечними круглими балками, а не мазана, як в українців.

Колись наші греки, згадувала мама, були набагато заможніші від сусідів-українців. Це тяглося, напевно, ще з тих часів,

коли при переселенні з Криму вони одержали великі наділи землі. Але й урожай, вирощений на своїй землі, казала мама, греки вивозили до міста і продавали самі, ніколи не віддавали його посередникам за безцінь.

Не знаю, чи це було характерно для всіх грецьких родин, чи тільки для нашої, але тато наш часто влаштовував у хаті гулянки для друзів і численної родини. Раз у рік ми забивали невеличкого кабанця й одразу скликали родину відзначити цю подію. Маму прохали співати грецькі пісні й танцювати хайтарму, яку, казали, вона виконувала дуже граціозно, а нас, дітей, також запрошували показати себе й танцювати. Я малою була дуже сором'язлива, і хоч скільки мене просили, так і не наважувалася йти в коло, хоч дуже кортіло похизуватися, а сестра і двоюрідна сестра Тоня були раді старатися — одразу вискакували й танцювали, заробляючи на оплески і похвали від дорослих. Якихось грецьких музичних інструментів я вже не пригадую, але мама й сестра Валя оповідали, що ми мали свій національний інструмент «зурну», яку виготовляли з висушеної шкіри вівці, — напевно, щось подібне до гуцульської «кози». Перш ніж грати, її треба було надути.

У дитинстві ми не мали достатньо свіжої городини й фруктів навіть улітку. І ми не чекали, доки все достигне, — їли зеленцем. Поповнювати брак вітамінів нам допомагала природа. Просто дивовижно, як ми, малі діти, добре знали рослини навколо нас. Навряд чи теперішні діти знають, що в природі є так багато корисного серед звичайного зілля. Ми зривали і їли «цурцурину» (грицики), їли якесь зілля, що називалося «карагандя», пасльон, дикий щавій, молочай — його спершу терли між долонями, приговорюючи: «Чай-чай, молочай, по тарілочки качай», доки з нього не вийде гіркота. Жменями пожирали солодкий цвіт акацій, разом з комашнею, яка також любила поласувати його солодом. На березі річки росли кущі дикої маслини, ми їли її терпкі ягоди. Натомість знали, що не можна, наприклад, їсти «курячу сліпоту», бо від неї можна осліпнути.

У школі багато не розводилися з приводу нашого національного походження. Жоден учитель — хоч поміж ними було багато місцевих греків — ні одним словом не прохопився ні про історію нашого поселення, ні про нашу мову, ні, тим паче, про далеку, чудесну країну Грецію, що з нею нам ніби й випадало «родичатися». Щоправда, про мову говорили, і то майже на кожних шкільних батьківських зборах: учителі, а надто вчителька російської мови, намовляли не розмовляти з дітьми в хаті грецькою через те, мовляв, що учням важко буде засвоювати російську мову, а отже, й важче буде потім скласти іспити до вищого навчального закладу, важче пробиватися в житті. Обидві школи в нашому селі (й одночасно районному центрі) були російські. Проте мало хто з батьків у ті часи міг дотримуватися вчительських настанов, бо й самі вони володіли не російською, а дивовижною сумішшю російських та українських слів із додатком грецьких, з чого й самі сміялися, складаючи приказки: «Не йди, балацам, у батхахіц, а то замажеш пуд'ариц» («Не лізь, дитинко, в болото, бо вимастиш ніжку»). За мого дитинства не було в селі грецької хати, де б не панувала грецька мова (або татарська в хатах греків-татарофонів).

Більшість греків працювали в колгоспі. Хоч село на ті часи було поспіль грецьким, як і навколишні грецькі села — Константинопіль, Богатир, Керменчик, — та районна влада ніколи не була в руках греків. Керували нами вихідці із сусідніх українських сіл Нескучного та Времовки. Серед партійного начальства та у виконкомі греків на високих посадах не було; найвище, на що міг розраховувати грек, — це стати головою колгоспу. Також і партійне начальство складалося з українців із сусідніх двох сіл; після війни почали надсилати росіян. Наших юнаків, які досягали 18 років, у перші повоєнні роки не брали до армії — нібито через те, що серед греків під час війни було багато зрадників; мовляв, греки не заслужили, щоб їхні діти відбували службу в Червоній армії. Здавалося б, баба з воза — кобилі легше, але це набагато пізніше кожний юнак так би подумав, а тоді, в роки переможних

симфоній на честь «славної, найпередовішої, доблесної» армії, це виглядало зневагою і приниженням.

Інтелігенції старшого віку греки майже не мали. То й не дивно. Як розповідала моя мама, її скошено в лиховісні 1930-ті роки. В часи «українізації» відбувалося паралельно й відродження національних меншостей, у тому числі греків. Наприкінці 1920-х років почали відкривати грецькі школи. Мій брат, який разом із сестрою трохи повчився у грецькій школі, запам'ятав віршика: «Вруші вреш, Ламбос дреш, натинщупас тин Пілеш» («Дошить, Ламбос біжить, щоб укрити Пілеш»). В Маріуполі тоді ж було відкрито педагогічний технікум та сільськогосподарську школу з грецькою мовою навчання. Почали з'являтися грецькі газети й альманахи. Ця хвиля відродження породила Георгія Костопрва — за свідченням М. Рильського, широко відомого в ті часи в Україні грецького поета. Проте піднесення тривало недовго: школи для греків закрили десь у 1937–1938 роках, усіх учителів заарештували, та й не тільки вчителів. Забрали, як оповідала мама, навіть усіх свідоміших людей нашого села, незалежно від освіти: тих, хто мав авторитет і вплив на односельців.

Пізніше, 1956 року, до деяких хат приносили посвілім стареньким жінкам невеличкі папірці, де без зайвих розбалакувань діловито повідомлялося, що їхні чоловіки «посмертно реабілітовані». «Посмертно, зате 'своєвременно'...» — писала Ліна Костенко. Оце й усе, що лишилося від нашого культурно-національного відродження...

1969 року у видавництві «Дніпро» побачила світ невеличка грецькомовна книжка поезій Георгія Костопрва «Калімера, зісимо!» («Добрідень, життя!») з паралельним перекладом їх українською мовою. Через кілька років Київський університет видрукував зовсім маленьку збілочку віршів грецьких поетів Донеччини під гучною назвою «Ленін живе». В перекладах узяли участь кращі сучасні поети й перекладачі: Бажан, Кочур, Паламарчук та інші. Збілочка була цінна тим, що українські переклади пода-

но паралельно з оригіналами поезій грецькою мовою — спроба зафіксувати і зберегти хоча б для мовознавців живу розмовну мову донецьких греків, якій загрожує цілковитий занепад.

Донецькі говірки, в тому числі й говірку мого села, Великого Янісоля, досліджували в 1920–1930-х роках ленінградські вчені разом зі студентами-практикантами, які вивчали в Ленінградському університеті під їхнім керівництвом новогрецьку мову. Мовознавці підкреслювали важливість вивчення говірок донецьких греків, вважаючи, що вони становлять різноманітний і цікавий діалектичний матеріал, невідомий лінгвістичній науці й не врахований дослідниками новогрецьких діалектів. Уже тоді вчені усвідомлювали, що треба поспішати, бо такі неоціненні народні скарби, як казки, пісні та приказки, збереглися лише в пам'яті старшого покоління; молодь їх уже не знала. Їм вдалося зібрати понад сто грецьких казок та пісень і стільки ж малих п'єс, записаних переважно від людей похилого віку, які, своєю чергою, перейняли їх від своїх батьків і дідів. Але це дослідження було перерване арештами й судами тих років, до кінця його не довели.

У наш час говірку грецького села Ялта на Маріупольщині вивчала Тетяна Чернишова з Київського університету. Слід сказати, що більшість дослідників називають її «румейською говіркою новогрецької мови». Це тому, що ми називаємо себе не еллінами, а румеями чи урмеями, — так було в нашому селі Великий Янісоль. А мову свою називаємо «румейка (урмейка) глоса». Дослідники знаходять у цій мові архаїзми, що ведуть у часи Візантійської держави. Турки, наприклад, називали балканські країни Румелією, а тепер, як зазначено в «Українській радянській енциклопедії», вони називають так європейську частину Туреччини, окрім Стамбула.

Десь на початку 1970-х років мовознавець Олекса Горбач почав присилати мені з Німеччини невеличкими частинами запитальник для перекладу слів з нашої говірки. Він також просив мене прислати все, що я пам'ятаю з пісень чи наших приказок, анекдотів тощо. Сама я мало що пам'ятала, але мама й брат дещо

пам'ятали. Я записала все, що вони знали, і послала йому в листі до Німеччини. Запитальника я також переклала з маминою допомогою, а Олекса Горбач на підставі цих записів підготував два дослідження: одне було надруковане в журналі *Harvard Ukrainian Studies* (vol. III–IV, 1979–1980), друге — у *Folia Neohellenica: Zeitschrift fuer Neograezistik* (band III. Amsterdam, 1981).

Великий Янісоль, моє рідне село, було справді великим і служило районним центром для багатьох навколишніх грецьких та українських сіл. Сьогодні це селище міського типу. Воно є одним із цілої низки грецьких сіл, розташованих уздовж широкого шляху, що веде до обласного центру — колишньої Юзівки (пізніше Сталіно, а тепер — Донецьк). Найближче до Янісоля в напрямку до Донецька лежить грецьке село Константинопіль. У роки мого дитинства, в сорокових роках, це було вкрай бідне, маленьке село, майже без зелені, якесь розкидане, незатишне. Трохи далі — Богатир, також заселене греками, дещо більше за попереднє, але й воно не дуже влаштоване. За ним Улакли — зовсім маленьке село, майже хутір, після війни там було якихось два десятки хат. Там жила й учителювала в молодших класах моя тітка Марфа. Село це порівнювали зі Сталінградом — настільки воно було зруйноване війною.

Після війни всі наші села були дуже бідними. Кожне обійстя в селі обкладали неймовірними податками: держава вимагала певну кількість молока, масла, яєць, оподаткуванню грішми підлягало кожне фруктове дерево. Це призвело до того, що люди повирубували сади. А ще колгоспників змушували купувати державні облигації. За все це треба було платити грішми, і державі не було діла до того, що в колгоспі тоді грошей на трудодні не давали зовсім. Той клятий трудодень позначався в таблиці галочкою: вийдеш на роботу зранку зі сходом сонця і відпрацюєш до його заходу — одержуєш таку галочку. Кожний колгоспник мав установлену норму трудоднів-галочок, яку треба було виробити. Звідси й та незатишність та невлаштованість сіл. Колгоспники стогнали під тягарем зобов'язань державі. Пригадую, у мамі якось вирвалося:

«Щоб Сталін здох зі своїми колгоспами...». У моїй пам'яті з часів дитинства наші села закарбувалися якимись оголеними, сірими, без садків, без зелені. Це вже тепер вони потопають у зелені.

У протилежному до Донецька напрямку примостилися інші грецькі поселення: Керменчик, Старий і Новий Комар, Старобешево. Там мені не доводилося бувати, хоч туди прямують через наше село автобуси.

Ще й після війни греки, заохочувані батьками, одружувалися переважно зі своїми. Пам'ятаю, що на нашій вулиці, найближче розташованій до українського села Времовки, розділеного з нами річкою, була лише одна мішана родина: Мегельбей Митрофан був одружений з україночкою Ніною. Крім них, була вже згадана сусідська з нами українська родина Дутків, що прибилася до нас невідомо звідки. На околицях узагалі не було ніяких українців, лише греки. У центрі нашого села переважали кам'яниці, укриті «татаркою» — черепицею, спосіб виготовлення якої привезли ще з Криму. Пізніше я бачила таку саму черепицю в Євпаторії та у Феодосії. Сьогодні цієї «татарки» вже не побачиш, замість неї користуються сучасним шифером, однак деякі кам'яниці ще й досі стоять. Збудовані з червоної цегли, з цікавим облицюванням під дахами та навколо вікон і вхідних дверей, вони дуже відрізняються від новобудов. Мама казала, що в них жили заможні греки, у 1930-х роках розкуркулені й заслані туди, де дідько добраніч каже. За мого дитинства і юності в тих будинках або містились якісь адміністративні установи, або мешкали люди, що стояли на соціально вищій драбині: учителі, лікарі, районне начальство.

* * *

Десь у середині 1970-х років зі мною сталася дивна пригода.

Разом з Оленою Антонів ми поїхали в Євпаторію оздоровлювати морем своїх синів від постійних простуд. Згадавши про надзвичайну красу й відлюдність місцевості Коктебель на східно-

му узбережжі Криму, про яку ще за студентських часів мені розповідала моя шкільна подруга, ми вирішили туди поїхати. Їхали «дикунами», себто без путівок, на свій страх і ризик, без жодних там знайомих, сподіваючись, що можна буде найняти в когось помешкання. Але там нас чекала неприємна несподіванка: були вже далеко не ті часи, і невеличке містечко було переповнене курортниками й такими ж «дикунами», як і ми. Приватні хати були забиті приїжджими, і ніхто не брав нас на нічліг. До будь-якого кіоску з харчами в обідню пору стояли довжелезні черги. Коктебель був явно переповнений людністю. Нарешті влаштувалися в якомусь великому приміщенні — правдоподібно, у звичайнісінькому гаражі, де вже «квартирували» інші люди. У Криму в ті часи влітку такі «дикі» курортники, як ми, винаймали навіть колишні стайні, дещо підфарбовані й перероблені. Нам уділили одне вузьке односпальне ліжко й одну розкладачку — усе це на чотирьох осіб. Але нічого було робити, не вертатися ж назад...

Ми надолужували недоспані ночі вдень на березі моря, хоч було й мультко спати на камінцях — там пляж і берег кам'янисті. Щоб компенсувати невдачу, вирішили зробити прогулянку узбережжям, сіли в автобус і поїхали на південь, до Судака та Ялти. Назад ми мали повертатися морем. Автобус повіз нас на південь, оминаючи узбережжя, передгірськими заפורшеними селами Східного Криму. І от десь там, в якомусь із тих сіл, зі мною трапилося те, що я називаю «пригодою». Я побачила не лише знайому з дитинства «татарку», якою були вкриті дахи будиночків і яку я вже бачила перед тим у Євпаторії та Феодосії. Я бачила, що й архітектурний стиль самих будиночків був таким самісіньким, як у нашому селі. Було таке враження, наче мою рідну хату взяли й поставили серед тих сільських будинків. Мене охопило дивне почуття, якийсь внутрішній неспокій і хвилювання, що їх і передати тепер тяжко. Цей, сказати б, містичний стан — або, простіше, душевне збентеження своє, викликане

виглядом знайомих будинків і, безперечно, ще чимось, цілком незбагненим, — я досі пам'ятаю, бо тоді сказала Оленці: «Чи не звідси, не з цього села походять мої предки?». І лише недавно, розглядаючи стару карту Криму, на якій села мають свої давні, а не нові, змінені назви, я знайшла село Єнісала, звідки греків, за свідченням істориків, переселили на Донеччину, де вони заснували Великий Янісоль з подібною назвою. Це ж, мабуть, наш прарід лежить похований десь там на цвинтарях того запорошеного кримського села — і нетлінна енергія моїх прадідів зворушила й зворохобила мою душу!

* * *

У школі я була дуже активною. Начитавшись до одуріння «Молодої гвардії» Олександра Фадєєва та «Як гартувалася сталь» Миколи Островського, я прагнула якнайшвидше вирости і стати активною комсомолкою, щоб будувати комуністичне майбутнє. Не дочекавшись 14 років, я вступила до комсомолу, збрехавши про свій вік і вивчивши статут напам'ять. Усюди мене було повно: і в настінній газеті, яку я оформляла, і в шкільній самодіяльності, і у спорті. Мене обрали до комітету комсомольської шкільної організації, і ми, бувало, просиджували на засіданнях довгі вечори. Мамі це дуже не подобалося, бо їй потрібна була в хаті помічниця. Про що ми там говорили, що розбирали? Не пам'ятаю жодної теми... Зате пам'ятаю, що коли 1953 року помер Сталін, деякі вчителі ходили із заплаканими очима. Чи щирі були сльози — не знаю. Мені особисто плакати не хотілося, хоч пам'ятаю, що я пробувала видушити із себе сльози — ніби з почуття обов'язку. Адже в дитинстві я його захищала, коли почула, як з маминих уст зірвалося: «Щоб він здох зі своїми колгоспами». Мама тоді закусила губи й ні слова мені не сказала. А може, мамині слова залишили все ж якийсь слід у моїй свідомості?

Переважна більшість наших учителів, на чолі з директрисою школи були греками. За мого часу в нашій школі й поза нею мовою спілкування була російська. На вулиці переважав так званий суржик. Але сестра моя, на 11 років старша за мене, оповідає, що ще після війни позашкільною мовою багатьох учнів була грецька. То ж і гуртувалися вони за мовною та національною ознакою, оскільки в школі навчалися й українці з двох сусідніх сіл. Щоправда, після війни у школі вчилося багато переростків — тих, хто не встиг її закінчити перед війною. З нашої десятирічки вийшов український поет-байкар Анатолій Косматенко, родом із сусіднього села Времовки.

Село наше було поділене невидимою межею: з одного боку — татарофони, греки, які розмовляли переважно татарською; з другого боку — грекомовні мешканці. Моя бабуся з маминого боку, з дому Парпара Любов Федорівна, 1886 року народження, походила з тієї частини, де переважала мова татарська, але говорила вона також і грецькою мовою, бо чоловік її, наш дід, Челах Іван (греки вимовляли Чулах), належав до іншої, грекомовної половини села й татарської мови, мабуть, не знав. Мама завжди підкреслювала дідову перевагу над бабусею: мовляв, був він письменний, розумівся на господарстві, але був дуже суворим і вимогливим. Майже третину життя провів у царській армії та на війні. Там від українців навчився українських пісень і співав їх, казала мама, дуже гарно, а від нього тих пісень навчилася й вона.

Бабуся, однак, була для мене, малої, завжди як бальзам на рани, спричинені мамою: мама, гостра й вимоглива, не скупилася на покарання. «Чистісінький батько», — воркотіла тиха, спокійна бабуся, захищаючи мене від розправи. Росла я вже без батька, мама будила мене дуже рано: треба було або вдосвіта виганяти корову до череди, поки вона ще була в нас, або доглядати козу, коли ми, не маючи змоги утримувати корову, перейшли на козу. Мама зі сходом сонця бігла до колгоспу на роботу, залишивши цілий список завдань: треба було кілька разів перепинати козу, аби

вона мала щоразу свіжу траву, двічі нагодувати поросся, зварити борщ, а решту дня підсікати картоплю. Але мені кортіло купатися з ровесниками на другому боці річки, і те купання часом тривало, аж доки сонце ховалося за обрій і мама от-от мала повернутися з колгоспу. Тоді я притьмом бігла додому, щоб нашвидкуруч затулити морду козі та поросяті, бо ж голодна коза вже годинами жалібно бекала, а поросся несамовито верещало на цілу околицю. Одного разу мама прийшла додому швидше за мене, і ті бідолашні голодні тварини так розлютили мою матінку, що вона мене відлупила, як ніколи до того. Брат затуляв мене й боронив, але маму було важко зупинити. Я затялася й не плакала, але страшенно образилась і, не зважаючи на сутінки, побігла до бабусі через ціле село, попри старий і страшний цвинтар, з яким у нас, дітей, було пов'язано безліч страхітливих оповідей. Бабуся, як завжди, приголубила мене, побурчала на маму позаочі, черговий раз порівнявши її з покійним дідом, та й поклала мене коло себе спати. Нічого кращого й затишнішого за це я не пам'ятаю зі свого дитинства. Бабуся знала безліч казок, однак оповідати їх вона вміла лише татарською мовою.

«Бірзаман да бар иди, бірзаман да йох иди» («Може, так було, а може, й не було...»), — починала вона. Я нічого з того не тямляла, та це не мало значення: оповівши одну казку, вона передавала її короткий зміст грецькою мовою, а потім на мої прохання брала за іншу. Так я й засинала під бабусині татарські казки. Окрім казок, були в бабусі моєї ще й інші принади. Її молодший син Володя служив під час війни на Далекому Сході, у Маньчжурії. Звідти він прислав посилки з кусковим цукром, прозорим, як слюда. Цукор був на ті часи нечуваним делікатесом, його просто не було. Замість нього люди варили цукровий буряк і випарювали з нього сік, доки не виходила солодка темно-коричнева рідина, яку ми називали «бекмезом». Ще перед війною, оповідає моя сестра, греки готували бекмез із соку кавунів, як і належало, виварюючи його до густоти джему, але я вже такого не пам'ятаю.

Той буряковий бекмез уживали замість цукру, але він мені завше смердів буряками. Бабуся пригощала мене чаєм з чебрецю і дала до нього кусник справжнього(!) цукру — це називалося пити чай «у прикуску». У мене, однак, той кусник цукру танув у роті дуже швидко, і бабуся не дуже охоче мусила давати ще один кусник того дефіциту.

Дядько Володя привіз із Маньчжурії декілька великих кольорових фотографій з напівоголеними дівчатами у спокусливих позах — щось небачене й дивовижне в нашому радянському житті. Він прикрасив тими знімками стіни бабусиної святкової кімнати, і мені ті дівчата здавалися неперевершеним зразком краси. Вроджений відчайдух, дядько приїхав з японської війни весь у медалях та орденах. Був він вродливий чоловік, але страшенний волоцюга. Повернувшись із Маньчжурії додому, незабаром оженився з україркою із сусіднього села, але перед тим хвалився, що й десь там на Сході була в нього дружина. Під час голодівки 1947 року дядько працював конюхом у нашому колгоспі. Одного вечора, їдучи додому, поклав собі під сидіння чотири снопи пшениці. За це його судили показовим судом і дали 8 років, за кожний сніп по 2 роки. Не допомогли дядькові його ордени й медалі. Однак йому не довелося відбувати весь термін, він незабаром попав під амністію. Десь після того поїхав у Росію, і слід по ньому зник. А в бабусиному серці залишилася невигойна рана.

Бабусі нашій не дуже щастило в житті. Її мати була владною жінкою і видала доньку заміж дуже молоденькою за нашого діда Івана проти її волі. Бо любила вона зовсім іншого хлопця. Бабуся з гіркотою згадувала про це майже ціле життя. З дідом Іваном, її чоловіком, довелося пожити дуже недовго. Забрали його в армію, потім розпочалася Перша світова війна, то й пробула вона більше в «солдатках», аніж заміжною. Повернувся дід з війни хворим на сухоти й незабаром помер. Середущого сина Михайла повісили як «зрадника», про що я вже писала. Однею розрадою

були її донька, наша мама, і ми, її внуки. Бабуся говорила з мамою татарською мовою, особливо коли хотіла щось приховати від нас, а з нами — грецькою. Українсько-російський «суржик», що побутував між двома селами, українським і грецьким, розділеними річкою, розуміла, але говорити ним їй було важко. Тому бабусині мовні недоречності часто ставали предметом нашого родинного гумору. Ходила вона на базар до сусіднього села, як і всі греки, продавати городину чи щось інше, а раз повела на продаж козу. «Скільки ж хочете за козу, бабо?» — питали її. Бабуся відповідала, це було легко, бо гроші рахувати вона вміла добре будь-якою мовою.

— Купіть коза! Дуже добрий коза!

— А скільки ж молока вона дає?

Коза справді була добра і давала майже п'ять літрів молока, але як сказати «майже» бабуся не знала. Та вона не розгубилася, трохи подумала й пояснила:

— Хоче давати п'ять, ну... не може!

Наша мама стояла на базарі поруч, підслухала цей діалог і розповіла нам. Ми щиро сміялися з бабусиних курйозів, а вона разом з нами.

Іноді бабуся перекладала грецькі звороти на українську мову дослівно, і знову виходило смішно. Смажене соняшникове насіння в неї «верталосся», що означало «відсиріло» (нашою грецькою мовою одне й те саме слово означає і «повертатися», і «відсиріти»). Я її питала, чого вона не ходила до школи, чому залишилася неписьменною. Вона пояснювала, що боялася школи, бо тих, хто не знав російської мови, тягали в школі за вуха й били по пальцях. Бабуся вірила в Бога, хоч ікон у хаті в неї не було, принаймні так ми думали. Але вона завжди казала мені, що на світі є Бог. Однак у перші ж дні моєї школи бабусина віра похитнулася в моїх очах. Учителька сказала, що Бога нема, і я прибігла до бабусі, щоб повідомити їй цю новину. Вона на те лише мовчала. Коли наша бабуся померла, мама забрала до себе дещо з її меб-

лів, а вже після смерті нашої мами кілька років тому моя сестра знайшла в подвійному дні бабусиного куфра акуратно загорнуту ікону. Пролежала вона там, напевно, ще з тридцятих років, коли пройшов по наших селах радянський антирелігійний смерч, який зніс з лиця землі всі наші грецькі церкви. А може, ховала ще й від сина Володимира, атеїста?

Мама оповідала, що була в нашому селі велика білокам'яна, дуже красива церква — на всю грецьку околицю. У 1930-х роках ходили по хатах «комісари» й збирали підписи за її знесення. Назбирали чи ні, але церкву знесли, а з цегли збудували клуб. Коли я народилася, церкви вже не було — тож я залишилася нехрещеною. Під час німецької окупації клуб переробили на церкву, і в ній, пам'ятаю, я вперше в житті, хоч і нехрещена, прийняла причастя.

У світ

1955 року я закінчила середню школу. Треба було думати про продовження навчання. Наша мама, сама залишившись без освіти, старалася з усіх сил, щоб діти її були вченими. Найбільше лякала її перспектива, що діти так, як вона, муситимуть відбувати панщину в колгоспі. Коли наш батько в серпні 1948 року загинув, мама навіть не написала про наше горе сестрі, яка саме складала в Краснодарі екзамени до інституту, щоб не перешкодити їй вступити на навчання.

Та й учителі в школі відверто лякали учнів такою ж перспективою. Тоді ще не було в них настанови агітувати випускників до праці в колгоспі чи на заводі. Це пізніше, коли не стало кому працювати по колгоспах, партія похопилася і заборонила лякати учнів колгоспом. П'ять років навчання моєї сестри в Краснодарі лягло на мамині плечі. Чим вона могла допомогти своїй дитині, коли грошей не було де взяти? А ще ж і мені треба на книжки, на

одяг і взуття. Якусь копійку заробляли лише з нашого садка чи городу — з агрусу і величезної груші-дички, яка щоліта родила рясні грушки. На ці грушки в селі не було покупця. Але вигадлива мама мала нахил до торгу — недаремне ж про греків казали на Донеччині: «Де грек був, там євреєві робити нічого». Отож, назбиравши тих дичок повну тачку, ми з мамою вирушали в навколишні радгоспи за 10, часом і 15 кілометрів. Ішли ми босоніж ґрунтовими дорогами, і щоразу, коли нас обганяли колгоспні машини, обгортаючи густим шаром куряви, треба було відходити вбік і тупцяти по колючій стерні. Прибувши до радгоспу, ми ставали десь у центрі, і незабаром нас оточувала радгоспна дівтора, виголодніла за фруктами. За десять дичок мама просила один карбованець, але часто й тут у людей не було грошей, тоді мама погоджувалася на обмін натурою. Тепер це називають бартером, мама ж наша знайома була з ним ще в 1950-х роках. Натурою були яйця. За кожне куряче яйце ми давали десять дичок або склянку агрусу. Роками, ще навіть коли тато був живий і з копійкою розлучався неохоче, поспішаючи радніше її пропити, мама висилала мене в центр нашого великого районного села торгувати агрусом. Відро або й два відра агрусу — як коли пощастить на покупців — давали трохи грошей на взуття, на книжки до школи, а сестрі на дорогу. Так я торгувала агрусом майже до старших класів, а тоді почала соромитися і навідріз відмовилася. Мама тоді була змушена сама займатися торгівлею продуктами нашого садка й городу. Вона виявила також, що в навколишніх радгоспах деякі продукти дешевші, ніж у селі, отож вона їх там купувала й перепродувала вдома на базарі дороще, маючи трохи прибутку. Бідна наша мама крутилась як могла, аби дати раду своїм осиротілим дітям, а за те її в селі почали прозивати спекулянткою.

Одягу ми не купували, мама вічно щось перешивала зі старого, сестрин одяг переходив у спадщину до мене. На випускному вечорі в школі сестра, а пізніше і я парадувалися в одній і тій самій маминій темно-синій кашеміровій, ще довоєнній, суконці.

Посилали сестрі-студентці до Краснодара посилки з борошном або із сушеними фруктами з нашого садка — ото була й уся допомога. Удома ми з мамою залишилися самі вдвох, бо брат Іван одружився й повівся зі своєю дружиною в Росію на заробітки. У старших класах мама часто посилала мене замість себе до колгоспу на овочевий город, щоб самій залишитися вдома й доглянути хатні справи. На колгоспному городі треба було підсикати огірки, дині й кавуни, поливати помідори. Поливати їх було одне задоволення: відгорнеш лунку — і вода сама тече з ровів під кущі — чиста й відігріта на сонці. Можна вмитися, помити ноги. Щодня десь о 12-й годині кухарка вивішувала кольорову шмату на курінь — знак, що обід готовий. На обід, як правило, вона готувала смачніший борщ із домашнім випеченим хлібом. Він мав шорстку шкірку, яку можна було натерти часником і сіллю. Нічого смачнішого не пам'ятаю з тих років. Часник у греків — улюблена річ: його їдять з хлібом і молоком, з хлібом і кавуном, навіть з хлібом і вишнями. Можна було їсти також усе, що росло на городі: помідори, кавуни, дині. Жінки по обіді мали годину відпочинку й переважно лягали десь у холодку під куренем подрімати, а я — гайда до річки поплавати. Річка була під самим городом, це з неї помпували воду й поливали городину. Дивовижно, як про це все тепер приємно згадувати, а тоді сприймалося як тяжкий обов'язок...

Сестра навчалася, тяжко бідуючи, але освіту здобула і стала агрономом. Закінчивши десятирічку зі срібною медаллю, я теж могла мріяти про вищу освіту. Думки губилися щодо вибору фаху. Одне було ясно: їхати мені доведеться в Західну Україну, бо там уже працює в містечку Миколаєві (30–40 км від Львова) моя сестра Валентина з чоловіком, їм випадало тепер підтримувати моє навчання. Мама й далі працювала в колгоспі. Грошей на трудодні не давали, розраховувались, як і раніше, урожаєм.

Перші рожеві окуляри, крізь які я бачила світ, довелося скинути наприкінці десятого класу. Розподілялися золоті й срібні

медалі, від яких на той час залежав успіх вступу до вищого навчального закладу: золотих медалістів приймали без екзаменів. Улюблена вчителька російської літератури виявилася відверто фальшивою і доклала всіх зусиль, щоб золоту медаль одержав син найвищого партійного божка в селі, а він щонайвище був середнім учнем. Мені дали срібну медаль.

Щоб виїхати із села у світ, треба було спочатку виробити паспорт. І тут уперше я впритул зіткнулася зі своїм етнічним походженням. Хоч більшість мешканців села були греками, психологічно греки не почували себе комфортно, особливо ж ті, яким довелося жити під німецькою окупацією. Багато років по війні, заповнюючи будь-який офіційний формуляр, треба було відповісти «так» чи «ні» на запитання останньої графи: «Чи проживав на окупованій території?». Якщо відповіддю було «так», то це для людини був величезний мінус. Греків звинуватили після війни в колабораціонізмі з німцями. Звідки таке звинувачення — невідомо, бо ж майже кожна друга родина втратила на війні або батька, або сина. У селі було повно інвалідів війни, деякі з них у жахливому стані: без ніг по самі стегна. Вони пересувалися на дошках з коліщатками, їх завжди було повно на базарі, вони жебрали і з того жили. Майже всі вони з розпачу пиячили. І все одно ми не були у фаворі в державі, були «зрадниками». Наші хлопці були недостойними служити в переможній радянській армії, оточеній ореолом слави, а в школі вчителі не радили дітям спілкуватися з батьками грецькою мовою, «бо підете в колгосп волам хвосту крутити». Одне слово, бути греком не було престижно. І ось у такій атмосфері я пішла в паспортне відділення виробляти паспорт. Паспортистка, також грекиня, як і я, дійшовши до відповідної графи, питає: «Якої національності?». Нащо ж питати: знає мене як облуплену; знає, що всі ми з діда-прадіда греки; та й свідоцтво про народження перед її очима, де записано чорним по білому, що й тато, і мама — греки. Але ж питає, і мені на якусь мить захотілося збрехати: от би за-

писатися росіяркою або хоча б українкою — і то було б краще... «Греки ми», — сказала я, і записали мені в паспорт «грекиня». Проте за якусь секунду в моїй голові чітко вималювалася вся ерархія «рівноправних» радянських націй — хоч перед тим я ніколи не задумувалася над питаннями рівноправ'я. Нехай буде благословенна та хвилина, що я не спокусилася і не збрехала, бо за такі речі сумління може гризти людину ціле життя.

Моє грецьке походження торкнулося мене ще раз десь через рік уже у Львівському університеті. Одного дня до величезної аудиторії, де відбувалася загальна лекція з мовознавства для всіх перших курсів іноземного факультету, увійшов заступник декана й назвав моє прізвище. Як тільки я вийшла з ним у коридор, він спитав мене: «Ви грекиня?». «Так», — підтвердила я, а серце в самій тенькнуло, відірвалося і полетіло кудись у землю. Помітивши моє занепокоєння таким несподіваним викликом, заступник декана поспішив пояснити: «Готуємо стенд до Дня Конституції і хочемо сфотографувати представників усіх національностей, які навчаються на факультеті». Тільки й усього. Але ж звідки в мене цей незбагнений страх узявся? Піднявся, як здавалося, з темної глибини мого ества. Чи не в генах він сидів, як спадок від моїх предків, яких ще 200 років тому силоміць зірвали з теплих насиджених місць у Криму й під дулами російської зброї погнали в холодні й голодні степи Донеччини, щоб там третина з них безславно загинула? Чи може тінь повішеного дядька виринула з підсвідомості? Так чи так, але коли я вийшла зі свого родинного гнізда, мені був потрібен ще деякий час, щоб утвердити в собі свою національну приналежність без жодних негативних емоцій.

ЛЬВІВ. УНІВЕРСИТЕТ

Був 1955 рік, перший рік навчання в університеті. Почалося воно з того, що десь у середині вересня всіх першокурсників посадили на потяг і повезли на Кіровоградщину збирати кукурудзу. Діти вершків суспільства до колгоспу просто не поїхали — їм дістали всілякі довідки, які звільняли їх від колгоспної праці. Потрапила я випадково не до своєї групи, а до групи англійської філології, де навчалися переважно сини й дочки мешканців міста, діти «середнього класу». Мене, людину з села, жахало й дивувало те, як вони ставляться до праці. Мені здавалося, що колгосп через нас більше втратить, ніж виграє, бо половина кукурудзи залишилася в полі.

На іноземній філології Львівського університету переважна більшість студентів на всіх чотирьох відділах — німецької, французької, англійської та філології класичних мов — походила із західноукраїнських сіл та містечок. Виняток — англійська філологія, де навчалося з півтора десятка російськомовних студентів, доньок військових та приїжджого високого начальства. На кафедрі німецької та французької філології їх було дуже мало. Усього на факультеті навчалося десь зо два-три десятки російськомовних студентів. Викладання велося переважно українською, особливо на практичних заняттях з німецької мови, бо ж і викладачі — вихованці університету ще з польських часів. Завідувач кафедрою німецької мови Богдан Задорожний — блискучий германіст. Він мучив нас старогерманськими текстами й був грозою факультету.

Деканом факультету був спочатку Михайло Рудницький, відомий літературознавець, який викладав також чужоземну

літературу. Проте десь у середині року на загальних зборах факультету, на яких стояло питання про часті пропуски студентами лекцій, він відмовився бути відповідальним за ці справи, кинувши щось на зразок: «Маєте свій комсомол, нехай він і пильнує...». Мабуть, це вискочило в нього ненароком, але прозвучало зневажливо. Подейкували, що саме за ці необережні слова його зняли з посади декана факультету. Це сталося на першому курсі мого навчання. На початку другого курсу сталася ще одна подія: нас зняли з лекцій і повели на похорон відомого мистецтвознавця і музеєзнавця Іларіона Свенціцького — його донька Марія Іларіонівна викладала нам фонетику німецької мови.

Загальні лекції викладали українською і російською мовами, приблизно наполовину. Російською читали зарубіжну літературу (проф. Чичерін), мовознавство (росіянка Каламова Н. А. і проф. Кротевич; цей мордував нас ученням Марра) та логіку (професор Бейліс). Вони читали свої лекції лише російською мовою, і нарікань в аудиторії не було. Однак щоразу, коли решта викладачів на загальних курсах починали лекцію українською мовою, тих два чи три десятки російськомовних студентів зчиняли галас: «Мы не понимаем!». Тоді, однак, і українці не стримувались і починали вигукувати, що й вони російської не розуміють. Дехто навіть наважувався нагадати, що живемо в Україні. Перемагали українці, бо хоч голоси їхні не були сміливі, але гомін був людніший і чутніший. Я перші місяці також була на боці російськомовних, бо доводилося на ходу перекладати лекцію, щоб записати конспект більш звичною російською. Живучи, однак, у гуртожитку, я досить швидко опанувала українську і згодом уже не мала з нею жодних проблем. Гуртожиток дав мені поштовх до роздумувань над мовною дискримінацією: серед студентів факультету точилися гострі дебати, якщо не на національні теми, то принаймні про мовну ситуацію.

Моє виховання з національного питання завершилося після знайомства з Валентином Морозом після першого курсу. Влітку

дозвілля студентів минало у дворі гуртожитку — колишньому монастирі на розі вулиць Коперніка й Жовтневої. У невеликому дворі відбувалися ігри з волейболу, баскетболу та тенісу, а в кутку двору, де з давніших часів збереглося кілька фруктових дерев, студенти загоряли й готувалися до екзаменів. Там я познайомилася з Валентином, старшим за мене на один рік. Жив він у тому самому гуртожитку, що і я, вчився на третьому курсі історичного факультету. На противагу мені, він був уже тоді політично й національно зрілою людиною — наскільки зрілою може бути людина у двадцять один рік. Історичний факультет усе ж таки не іноземний, де жодною політикою не пахне. У нас було з ним кілька конфліктів про мову. Я питала: «Хіба не все одно, якою мовою у Львові вивіски на крамницях?». Йому було не все одно. Йому подобалося, що я любила Шевченка, й, може, тому він вважав, що я не зовсім безнадійна щодо виховання в національному питанні. Він завше купував квитки на Шевченківські вечори, а вони в той час були дуже бурхливі й національно-патріотичні. Мабуть, неабияку роль зіграло моє грецьке походження і неусвідомлена чутливість до національної дискримінації. В нашій хаті мама тихенько висміювала тих, хто зрікався свого: «Мама — грек, папа — грек, — казала вона, — а я русский человек». Отож Валентин мене успішно перевиховував.

Був він із селянської родини на Волині. Після нашого одруження в червні 1958 року я проводила свої канікули в них на хуторі в селі Холонів Горохівського району. Тато його, Яків Мороз, надзвичайно інтелігентний і делікатний за характером чоловік, був закоханий у музику і своє дозвілля проводив за нотами, граючи на всіх можливих духових інструментах та баяні. Мати, яку батько в дитинстві не пустив до школи, вважаючи, що дівчині необов'язково бути грамотною, навчилася читати від молодшого брата й залюбки читала поезії Шевченка. Вона хворіла на печінку й померла рано, в 50 років, узимку 1960 року. І батько Валентина, і його мама були національно свідомими селянами.

Гадаю, що початкове національне виховання Валентин одержав від них.

Навчання як у школі, так і в університеті мені давалося легко. Я, однак, цілком охолела до комсомольської діяльності. Натомість мене поглинули волейбол і художня самодіяльність. Протягом кількох років я співала в квартеті іноземного факультету і грала за університетську волейбольну команду. Спорт в університеті вже й тоді вели тільки російською мовою.

Улітку 1958 року Валентин закінчив університет. Мені ще треба було вчитися два роки, а він поїхав працювати на Волинь.

ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ

Улітку 1960-го я одержала диплом учителя німецької мови й направлення до чоловіка на Волинь. Ми влаштувалися в селищі Мар'янівка на Горохівщині у вечірній школі робітничої молоді. Годин у школі для повного навантаження на вчительську ставку не вистачало — ні з історії для Валентина, ні з німецької мови для мене. Дещо виручали російська мова й література. Учителя російської не було, і години розділили між мною та Валентином. Знання, придбані в університеті, були ніби й ні до чого. Учні наші — здебільшого робітники цукрового заводу, — потомлені денною зміною після тяжкої фізичної праці, на заняттях переважно дрімали, часто взагалі їх пропускали і з пройденого матеріалу мало що засвоювали, особливо з німецької мови. Однак позитивні оцінки ставити треба було все одно, щоб не порозганяти учнів та не позбавити себе праці. Процес викладання не давав ні морального задоволення, ні матеріального забезпечення. Озираючись на ті далекі роки, я дивуюся, скільки треба було нам завзятості й оптимізму, щоб у тих обставинах не повісити носа й не опустити руки.

Ще сумнішою була загальна атмосфера. Після Львова і студентського життя все виглядало сірим та нудним. Ми, двоє молодих новоспечених фахівців, почувалися між учителями, немов білі ворони, бо всі розмови й зацікавлення тих людей точилися навколо базарних тем: де купити ліпшу сметану й по чому на ринку кури. Валентина це дратувало, і він дивився на колег-учителів зверхньо, я ж намагалася ставитись примирливо, сприймати їх такими, як є. Відчувалася також різниця в соціальних та націо-

нальних поглядах. Учителька української мови, дружина інженера цукрового заводу на прізвище Петруха, походила зі Східної України; вихована в дусі радянського патріотизму, вона з підозрою ставилася до Валентинових поглядів. Як денною школою, так і вечірньою заправляло подружжя: директором денної був історик за фахом, відвертий сталініст, директором вечірньої — його дружина. Обоє були зі Східної України, не пам'ятаю їхнього прізвища. Директора, однак, поза очі ніхто й не кликав на прізвище. Колишній вояка радянської армії, заочний випускник історичного факультету Львівського університету, він не скидав воєнного кітеля і завше ходив у галіфе. Недалеский від природи й обмежений, він надолужував хитрістю, інтригами та жорстокістю, за що учні школи прозвали його «Кошієм Безсмертним». Дружина була незлою людиною, але під твердою п'ятою чоловіка — цілком безвладною. Отож обома школами керував фактично він. Усе те товариство з недовірям позирало на нас: на наші поїздки до Львова на Шевченківські святкування, на нашу передплату закордонних видань (польський «Екран», «Кобета і жице», «Кур'єр ЮНЕСКО» тощо). Дуже скоро за Валентином утвердилося прізвисько «Націоналіст». В очі йому ніхто так не наважувався сказати, але поза очі називали. Наліпка «націоналіста» ще більше закріпилася після прочитання ним доповіді про Шевченка. Місцеві вчителі, готуючи Шевченківський концерт, починали його звично піснею про партію чи Леніна. Валентин наважився поставити таку практику під сумнів, і про це одразу всім стало відомо. З недовірою і здивуванням, можливо, із заздрістю приглядалися наші колеги також і до щотижневих поїздок Валентина до львівських бібліотек та до його праці над дисертацією.

Якщо в школі фігура, яка височіла над усіма, — це постать «Кошія», то в Мар'янівці головна особа — директор цукрозаводу: росіянин, усевладний чоловік, про якого ніхто ніколи не сказав доброго слова. Саме цукрозавод був головним джерелом заробітку для багатьох мешканців селища і для наших перерослих уч-

нів вечірньої школи. Від директора заводу залежало, хто дістане державне помешкання в будинках, споруджених для робітників цукрозаводу. Усі наші колеги по школі одержали державні помешкання, і лише нам його вперто не давали. «Націоналістична» репутація Валентина цьому, звичайно, не сприяла. Винаймали ми тоді крихітну кімнатку в приватному будинку знайомих. Пригадую, старенька пані, бабуса нашої господині, розповідала нам про свого брата, який конче хотів вертатися з Канади в Україну. Він просив поради, чи вертатися, але вона настійно радила, що в такому разі йому «краще їхати до старшої сестри Соньки». Тим часом брат знав, що Сонька вже давно лежить у могилі... Звичайно, такі розмови могли вестися між людьми, між якими була довіра. Але подібні розмови не конче залишалися в чотирьох стінах хати, де ми мешкали.

Незабаром я завагітніла, і десь на сьомому місяці вагітності Валентин відправив мене до директора заводу просити державного помешкання: мовляв, вагітній не відмовить. Директор сидів, як кріт, у кріслі й навіть не запросив мене сісти. Про помешкання він не хотів і говорити, просто відмовив. Мені стало гидко на душі від того, що я до нього зверталася. За кілька років, коли ми вже виїхали з Мар'янівки, його арештували. Виявилося, що цей «будівник комунізму» відправляв цілі вагони цукру кудись на північ Росії, а гроші клав до своєї кишені.

Третього січня 1962 року в нас народився син. Мені хотілося назвати його Юрком, але Валентин не погоджувався, і ми назвали його Валіком. Народження сина сприяло тому, що ми все ж одержали окреме помешкання в сусідньому селі Цегові в старій хаті, поділеній на дві квартири. Другу частину хати займав сільський фельдшер, який став нам у великій пригоді, бо Валік почав часто простуджуватися і хворіти — хата була стара, опалювали її вугіллям, і до ранку гробка вихолоджувалася.

За час нашого вчителювання в Мар'янівці сталася ще одна пригода, варта згадки. Ішли вибори до місцевих рад, і єдиним

кандидатом був, як звичайно, директор заводу. Ми з Валентином вирішили проголосувати не за нього, а за його заступника, інженера заводу Петруху, чоловіка нашої колеги — симпатичну, доброзичливу людину. Так і зробили: пішли за перегородку, закреслили прізвище директора і вписали натомість прізвище заступника. На другий день усе селище знало, що ми з Валентином так проголосували. А вибори були прецінь таємні...

Узимку 1964 року в Луцькому педінституті відкрилася вакансія на посаду викладача історії, й Валентина прийняли на працю до інституту. Ми із сином до літа того року жили в Мар'янівці, чекаючи, доки вирішиться справа з моїм власним працевлаштуванням у Луцьку та помешканням.

Одного травневого дня 1964 року Валентин приїхав з Луцька помітно збуджений і з таємничим виглядом попросив іти з ним на ставок. Там, на самоті, на березі ставка, він витяг з кишені якісь аркуші паперу й почав читати вірші. Розповів, що вірші ці ніде не друковані й розповсюджуються між студентами та викладачами інституту — або переписані від руки, або надруковані через копірку на друкарській машинці. Пам'ятаю, був серед них вірш «Злодій» Василя Симоненка, деякі вірші Ліни Костенко і, здається, Вінграновського та Івана Драча. За словами Валентина, у Луцьку є більше таких людей, як ми, які ставляться критично до чинного ладу. Це викладачі інституту й студенти, які думають і дискутують не лише про вареники та квашені огірки, казав він. А десь там, у Києві, є відважні й хоробрі люди, які пишуть ці вірші й не бояться їх уголос прилюдно декламувати. Усе це було щось нечуване.

Незабаром і ми з сином переїхали до Луцька, де я почала викладати німецьку мову в школі. Тут я познайомилася з людьми, про яких згадував Валентин: кілька викладачів і студентів педінституту. Усі вони гуртувалися навколо Клубу поетичного слова, чи Клубу поезії — щось на зразок такої назви. Серед них — Анатолія Панас та Леся Ковальчук — поети-початківці, які звертали

на себе увагу своїми свіжими, якщо й не зовсім ще досконалими віршами. Обоє були на 5-му курсі української філології. Вони стали нашими друзями. Викладачем української літератури й керівником Клубу був Дмитро Іващенко. Я почула про таких людей, як Іван Дзюба та Іван Світличний у Києві, а також про братів Горинів у Львові. Були цікаві розмови за кавою або й за чаркою вина. У цьому не вбачалося нічого нелегального, з цим ніхто не крився, і ніхто не підозрював, що органи КДБ фотографували наші зустрічі з вікна сусіднього будинку. Пізніше, під час слідства й суду, вони називатимуть їх «націоналістичними зборищами». А присутні на тих «зборищах» опиняться в суді в ролі або звинувачених, або свідків. Відстань між свідком і звинуваченим, між бар'єром, що відгороджував свідків від лави підсудних, була дуже примарною: будь-якої хвилини свідок ризикував опинитися пліч-о-пліч з підсудним, а слідчі й судді не забували свідкам про це нагадувати.

Однак на час мого знайомства з цими дівчатами, майбутніми свідками першого засудження чоловіка, ніхто не думав про такі сумні перспективи. Ми збиралися і збуджено читали вірші, передруковували їх, а як не було можливості передрукувати — то й переписували від руки. Я переписала у свій записник вірші Симоненка, які мені особливо подобалися, серед них «Гранітні обеліски, як медузи...», «Задивляюсь у твої зіниці», «Ти знаєш, що ти людина».

Валентина не затвердили на постійну працю в інституті. Виявилося, що ще раніше, зі студентської лави у Львівському університеті, услід за ним на Волинь йшло досьє «потенційного націоналіста»: він, мовляв, уже тоді виявляв «нездорове зацікавлення» і ставив запитання, на які викладачі воліли б не відповідати. Ми про це довідалися від луцького юриста, який навчався у Львівському університеті в ті самі роки, що й Валентин. Мар'янівські події лише додали матеріалу до Валентиного досьє. Аж тоді нам стало ясно, чому його не прийняли на навчання

до аспірантури. Не прийняли й мене, коли я спробувала, — мабуть, лише через те, що була його дружиною. Та поки що це не завадило нам обом улаштуватися викладати в Івано-Франківському педагогічному інституті, й восени 1964 року ми опинилися в цьому західноукраїнському місті.

З помешканнями була проблема, як завжди й усюди в Радянському Союзі, але нас поселили в кімнаті студентського гуртожитку, яка мала окремих бічний вхід. Кімнатка була малюсінька. Пізніше дали нам більшу кімнату поруч, а в попередню принагідно поселяли когось іншого. Неможливо було одразу влаштувати сина в дитячий садок. Йому було два з половиною роки, в яслах місця не було, а в садок не приймали: замалий. Десь із місяць ми йшли на лекції, залишаючи його самого в тій кімнатці — сьогодні в мене не вкладається в голову, як ми могли на це зважитися. Він не плакав, бо на тих кілька годин мав одне й те саме заняття: скидав книжки з етажерки на підлогу. А ми, два молоді телепні, ще й сварили його за це. Сварка не допомагала — наступного дня повторювалося те саме, книжки знову опинялися на підлозі...

Поступово ми роззнайомилися з колегами: я — на кафедрі німецької мови, Валентин — на кафедрі історії. Незабаром у нас утворилося подібне коло однодумців, що й у Луцьку, з тією різницею, що тут вірші ніхто не писав. Перший рік в Івано-Франківську був для нас відкриттям Гуцульщини. Петро Арсенич, викладач історії, родом з Нижнього Березова, був чудовим знавцем Гуцульщини, закоханим у свій край. Саме він і відкрив його для нас, запросивши у своє село на весілля, яке справляли за всіма старовинними звичаями. То було диво з див. Неперевершені костюми, суворо дотриманий ритуал, що і як, в якому порядку має відбуватися. Пам'ятаю, жінки на початку весілля мусили гоститися в окремій від чоловіків кімнаті; був цікавий процес дарування в супроводі зворушливого співу; був приїзд молодого з друзями на конях — щось доти небачене. Нас усе це вражало до глибини душі.

Ми познайомилися з Марією Влад, постесою з Косова, яка возила нас до свого села Розтоки. Їздили в село Білоберезка до Василя Івасюка, який знав безліч коломийок і грав на всіх гуцульських інструментах, включно з дудою-козою. Село Білоберезка, чарка горілки по колу, бануш, Василь з дудою, сопілкою, дримбою, гуцульські коломийки, серед них немало й сороміцьких, але співано їх так щиро й безневинно, що все сприймалося ніби так воно й має бути. Гуцульщина стала для нас фольклорною Меккою.

Ми продовжували спілкуватися з луцькими друзями, їздили до них у гості. Десь наприкінці липня 1965 року приїхали до нас з Луцька Леся Ковальчук і Анатолія Панас. Ми повезли їх на Гуцульщину, щоб показати нашу знахідку. Вони, корінні волинячки, також були в захваті. Лише наш трирічний син гір не сприймав. Увечері після заходу сонця, в сутінках, гори довкола виглядали для нього грізними потворами. Сидячи на руках у батька, він дивився на гори, лякався і плакав: ведмеді, ведмеді! і ховав обличчя в татове плече. То була наша чи не остання подорож на Гуцульщину перед хвилиною арештів 1965 року. Насувалися чорні хмари, і, повернувшись до Івано-Франківська, ми ніби шкірою це відчули. У повітрі висіло якесь напруження. Леся Ковальчук, доти весела й безжурна, раптом розплакалася. Ми не розуміли раптової зміни її настрою. Може, її поетична душа відчула те грізне, що насувалося на всіх нас?

Слід згадати, що того самого літа прийшов до нас у гуртожиток незнайомий мені чоловік і назвався Михайлом Горинем зі Львова. Він приїхав до Опанаса Заливахи, але, не знаючи його адреси, просив до нього провести. Валентина вдома не було. Михайло розказав, що у Львові з партійних кіл просочилася вістка про обговорення на верхах зростання націоналістичних настроїв в Україні: мовляв, владі все відомо і при потребі вона це припинить. Вигляд у Гориня був заклопотаний: виглядало, що наближаються утиски або й переслідування.

Опанас Заливаха жив у якомусь закамарку недіючого Вірменського собору. Я не була знайомою з Опанасом на той час, але знала, де він живе, і багато наслухалася про нього як про людину, яка не боїться висловлювати свої погляди на будь-які суспільні негаразди, не боїться сказати свою критичну думку про халтуру в мистецтві чи літературі. Кажали, що це — найсміливіша людина в місті. Привівши Гориня до Опанасового житла, я хотіла зостатися з ними й познайомитися з Опанасом, однак давні друзі почали вітатися, обійматися і цілком про мене забули. Мені нічого не залишалось робити, як тихенько забратися геть. Гориневе повідомлення про ймовірні переслідування так і залишилося без будь-якої уваги Валентина. А я, пам'ятаю, з обережності знищила все, що переписувала у свій блокнот.

На той час у нашому івано-франківському колі також кружляло дещо з недрукованої і забороненої літератури: видана у Мюнхені праця Івана Кошелівця «Українська література в московському зашморгу», машинопис «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби, вірші Івана Драча, Ліни Костенко, Василя Симоненка та інших. Яким чином праця Кошелівця і машинопис Дзюби потрапили до нас у квартиру, я не знала. Звичайно, з огляду на повідомлення Гориня, усі ці речі треба було принаймні сховати — якби ми були завбачливими.

Було дещо й інше, що варто було приховати. Десь навесні того року Валентин познайомився зі старенькою панею, в якій зберігалася багата бібліотека її покійного чоловіка Теофіла Грушкевича. Вона жила у фешенебельній, ще за польських часів збудованій кам'яниці на вулиці Пушкіна в центрі міста. Жила сама й часто хворіла. Єдиний син був в Америці (я його пізніше зустріла в Клівленді, бо долею випадку, через 14 років, мене поселили саме в його хаті на час мого виступу в тому місті). Отже, пані жила сама і хворіла, а десь у тому самому будинку тулилася на багато меншій площі родина лікаря-єврея. Він лікував її і, приглянувшись до великого добротного помешкання, переко-

нував пані, що ліпше буде, якщо вони житимуть разом з нею та доглядатимуть її, щоб потім, по смерті, помешкання перейшло до них. Пані була вже старенька й не дуже пам'ятуща. Івано-франківський художник Михайло Фіголь і Валентин занесли до неї по книжки. Дещо вона їм дозволяла брати, а дещо вони й самі брали. Незабаром лікар таки переселився до старенької, і коли Валентин приходив туди, той заохочував його брати все, що заманеться, бо, казав, воно гнутої копійки не варте й усе одно піде на макулатуру. Після переселення на квартиру старої жінки тон лікаря цілком змінився: невідомо, чи й доглядав він її як слід. Однак таким чином до нас потрапило багато книжок, виданих у Львові поміж двома війнами, а серед них — роман Винниченка «Записки кирпатого Мефістофеля», цілий комплект «Літопису Червоної Калини» та брошура Д. Донцова про Лесю Українку (без обкладинки й без імені автора). Винниченка я одразу із захопленням прочитала, хоч і вразила мене його дивна філософія. Це було моє перше знайомство з письменником, доти про нього не чула. А Валентин захопився Донцовим, і це мало далекосяжні наслідки. Я нарікала на Валентина, чому він не взяв більше творів Винниченка, а замість того набрав якогось «Літопису...»

Отже, усе це так і лежало в нашій кімнаті студентського гуртожитку, доки не настало 1 вересня.

АРЕШТИ

Першого вересня 1965 року о сьомій годині ранку нас зірвав з ліжка владний, настирливий стукіт у двері. Чоловік поспіхом натягнув спортивні штани й пішов відчиняти. Троє незнайомих чоловіків у цивільному з насупленими обличчями ввалилися в кімнату, заповнюючи увесь її вільний простір. З ними разом увійшов комендант гуртожитку старенький пан Кордонський. Чоловіки називають себе працівниками КДБ і, якщо мені пам'ять не зраджує, ось їхні прізвища: Басистий, Науменко, Семениук. Усі озброєні, кобури пістолетів випинаються з-під піджаків. Вони показують нам ордер на обшук, їм доручено «вилучити антирадянські документи чи зброю». Старого Кордонського покликано за понятого. Вигляд у нього наполоханий, скельця окулярів ще сильніше підкреслюють його великі перелякані очі (у нього син в Австралії, з яким він потаємно листується, — при якійсь нагоді він зрадив нам свою таємницю). Додатково кличуть за свідка чоловіка із сусіднього будинку, примітивного зрусифікованого селяка зі Східної України, який працює тюремним сторожем і за будь-якої нагоди оповідає сусідам байки про переваги радянської влади в Західній Україні. Кадебісти роблять обшук і вилучають майже все, що чоловік приніс від старенької пані Грушкевич, у тому числі й «Літопис Червоної Калини». Залишилася тільки праця Донцова «Поетка українського рісорджементу» (Львів, 1922), бо на ній одірвано титульну сторінку, а від руки написано «Леся Українка» — Леся ж вилученню не підлягала. Вилучають кілька віршів сучасних молодих поетів, між ними вірші Драча й Симо-

ненка, а також сатиричний вірш «Забувайте українську мову», автором якого був, як пригадую, Станіслав Тельнюк.

Скороминушість людської пам'яті! Що трапилося 1 вересня 1965 року в кімнаті інститутського гуртожитку на вулиці Дадугіна? Окрім того, що троє незнайомців у присутності свідка-сусіда й коменданта гуртожитку зробили трус, вилучили з бібліотеки старі книжки, а потім пішли, забравши із собою чоловіка?

Про що ми говорили? Чи, може, дивилися й мовчали? Пам'ятаю лише, що того дня не було кому завести сина до садочка, бо нікому з нас не дозволили вийти з помешкання. Йому дозволили гратися в дворі. Синові було тоді 3 роки й 8 місяців.

Валентин пішов з ними, а я стояла на ганку й дивилася йому услід. Він озирнувся і махнув рукою, а син несподівано заплакав, хоч доти цілком спокійно бавився у дворі. Син заплакав, а я не знала, куди себе подіти, до кого йти, про що питати. Мені було 28 років. Не знала я тоді, що це лише початок довгої, виснажливої ходи проти вітру в обличчя, проти течії; не знала, що будуть моменти, коли зникне бажання жити. А якось, коли я опинилась у літаку, в мене майнула думка: аби він раптом розбився і припинив своє існування разом з тим тягарем, що звалила мені на плечі доля...

Але я була молода. Був син і була праця. Треба було працювати й жити.

По місту поповзли чутки про арешти не лише в Івано-Франківську, а й по всій Україні. Перша родина, куди я побігла, була родина Петра Арсенича. Ми з ними приятелювали. Він жив з дружиною Василюю, дітей вони не мали. Петро сказав мені про інші арешти у Львові й Києві, про арешт Опанаса Заливахи в нашому місті. Самого Петра теж щодня викликали на допити. Кликали на допити також художника Михайла Фіголя, нашого знайомого. Арештували й за три дні відпустили ще одного нашого приятеля Івана Костенюка, викладача німецької мови в Інституті нафти й газу. Незабаром його звільнили з праці. Петро Арсенич усе це мені розповідає пошепки, боязко озира-

ючись на всі боки. Звідки він усе знає? Каже, що напередодні Валентиного арешту в їхньому помешканні зібралось декілька осіб, — вони вже знали про арешти у Львові й Києві. Ішлося про те, щоб приховати дещо з речей, які можуть бути вилучені при обшуку і правити за підставу для звинувачення. Але Валентин повернувся тієї ночі додому і ліг спати, так нічого й не сховавши і не сказавши мені ні слова. Мабуть, це й не допомогло б, бо найгострішу річ, написану за кордоном, — працю Івана Кошелівця «Українська література в московському зашморгу» — знайшли й вилучили в Косові у поетеси Марії Влад. Вона свідчила на допитах, що річ цю дав їй Валентин Мороз.

Трохи пізніше стало відомо також про арешти й репресії в Луцьку. Арештували викладача української літератури Дмитра Іващенка. Дійшли чутки, що ледве не звільнили з інституту викладача Забужка, батька тепер відомої письменниці Оксани Забужко. Усіх студентів з нашого кола почали викликати на допити й залякувати арештом. Три дні тримали в ізоляторі попереднього слідства випускницю інституту, нашу приятельку Анатолію Панас. Поруч з нею поселили «насідку», яка то голосно зітхала, то істерично плакала й вигукувала: «Що я наробила!». Психологічний тиск...

Анатолію Панас та Лесю Ковальчук виключили з п'ятого курсу інституту. Але чутки щодо батька Оксани Забужко не зовсім відповідали дійсності. Як виявилось пізніше, його таки звільнили з посади викладача, і він разом з дружиною та маленькою донечкою пройшов усі кола кадебістського пекла, хоч до арешту й не дійшло. Однак, як свідчили політв'язні, часом сам арешт було легше перенести, ніж очікування того домоклового меча над головою. Може, саме це й призвело до хвороби та передчасної смерті батька Оксани.

Про це розповіла мені сама Оксана Забужко під час зустрічі у Вінніпезі 2009 року, куди вона приїхала на запрошення департаменту славістики Манітобського університету. Ціка-

вою для мене була ця зустріч. Понад сорок років тому я її бачила п'ятирічною дівчинкою на вулиці Луцька. Вона йшла з мамою і вправлялася у складанні рим. А я йшла позаду і слухала, не наважуючись підійти, бо не була з ними знайомою. Ще й подумала: яка ж то недитяча гра — складати рими... Минуло кілька десятків років, почалася «гласність і перебудова», і я, слідкуючи за всім, що друкувалося в Україні, стала натрапляти на блискучі статті цієї колись маленької дівчинки, зберігаючи все, що читала, в окремій папці. Пізніше прочитала її дослідження про Шевченка й Лесю Українку, прочитала всю прозу. І я глибоко вражена освіченістю цієї талановитої жінки.

Однак повернуся назад, у 1960-ті роки. Стало відомо, що відбуваються масові звільнення з праці жінок арештованих і їхніх друзів, які залишилися на волі. У Луцьку звільнили з посади дружину Дмитра Іващенко, викладача української літератури, хоч вона довгі роки вважалася зразковим учителем: про її успіхи писали в журналі «Радянська жінка», її зусиллями було відкрито в місті музей Лесі Українки на громадських засадах. В Івано-Франківську втратив посаду в інституті Петро Арсенич, перестав там викладати й художник Михайло Фіголь. Єдиним з наших близьких знайомих, що втримався на своєму місці праці, був Ярослав Мельничук. Він був дещо старший за нас усіх, мовчазний і завжди тримав язика за зубами. І Арсенич, і Мороз лише працювали над своїми кандидатськими дисертаціями, а він уже був кандидатом історичних наук. Але й він потерпав за свою працю, бо товаришував з нами. Якось він забіг до гуртожитку за своєю книжкою, і я, шукаючи ту книжку, наївно докинула: «Чого тобі, Ярославе, боятися, адже ти — кандидат наук!». На це він якось гірко посміхнувся і сказав: «Було вже, що й не таким стовпам науки відтинали голови». Він знав ліпше за мене... Мельничука не викинули з праці; його дружина й далі охоче приймала нас із сином, і я часто залишала Валіка в них, коли мала вечірні пари в інституті й не було з ким його лишати. Протягом усього

першого ув'язнення Валентина підтримували зі мною стосунки й допомагали мені з сином також і Арсеничі. Вони не мали своїх дітей, і дружина Петра залюбки брала його до себе. Доки я працювала в інституті, доти ми мали друзів.

Мене, чи не єдину з усіх жінок арештованих, з праці не звільнили. Хтозна, через що: через «бездоганне» минуле в школі та в університеті? Чи через мою національність (грекиня — українська буржуазна націоналістка?) чи, може, через мій світогляд, що зовсім не вкладався в рамки націоналістичного? Як мені тепер здається, була я типовою радянською людиною в тому сенсі, що, не вірячи в радянські теорії та догми, ухиляючись, де тільки можна було, від різних зборів, політзанять та мітингів, не хотіла лізти на рожен і, як більшість людей, воліла пристосуватися до системи, як до звичного й незмінного зла.

Ймовірніше всього, в КДБ, знаючи, що подружнє наше життя не було вдалим і часто перебувало на грані розриву, плакали щодо мене певні надії: адже можна набагато сильніше приголомшити політичного в'язня розлученням з дружиною, аніж її звільненням з роботи.

За нашою сім'єю здавна і пильно стежили. Ще на Волині ми подали заяву на туристичну подорож до Східної Німеччини. Ми були тоді досить наївні — Валентин снував плани, що в разі дозволу втечемо на Захід. Це зі Східної Німеччини він збирався втікати на Захід! А я слухала, розвісивши вуха, навіть не маючи уявлення, що означає покинути свою землю. Але нам не дозволили їхати до Східної Німеччини. Хтось із втаємничених шепнув і про причину: Мороз, мовляв, недавно виголосив націоналістичну доповідь про Шевченка. На тому й закінчилися Валентинові мрії про втечу на Захід.

Стеження й підслуховування йшли за нами назирці. Про це свідчили й мої деякі листи з Івано-Франківська до Анатолії Панас, які не доходили до неї, застрягаючи в сейфах КДБ. З листів і стежень у КДБ знали, що родинні наші стосунки з Морозом далекі

від ідеальних, бо в нас щонайменше двічі стояло питання про розлучення: першого разу ще в Мар'янівці, удруге — коли його прийняли на працю в Луцький педінститут.

Слід сказати, що й часи були тоді такі: мораль розхитана, подружня вірність не в моді, багато одружених викладачів заводили романи зі студентками, гуляли. В Івано-Франківському педагогічному інституті секретарка одного з деканатів, дружина доктора математичних наук, рідко коли тверезого, відверто хвалилася між подругами кількістю коханців. Вона вела їм облік, як у бухгалтерії. Пригадую трагічну подію з викладачем кафедри історії, кандидатом наук, членом партії, одруженим, статечним чоловіком, який помер від розриву серця в обіймах коханки, й вона з переляку винесла його тіло на сходовий майданчик. Про це шепотіли між собою працівники інституту, але вголос ніхто нічого не казав. Його поховали, і зовні все виглядало тихо й пристойно.

В одному з листів до Анатолії Панас, майже перед самим арештом, я писала про наші подружні проблеми й можливість розлучення. Цього листа вона не отримала — він, безперечно, зостався в папках «органів» для уважного вивчення...

Отже, в КДБ, як я гадаю, сподівалися від мене відповідних кроків і зволікали зі звільненням. Згідно з їхньою мораллю, арешт чоловіка саме й був підходящим моментом для розриву. Я не робила сподіваних ними кроків, але відповідний момент звільнити мене з праці вони пропустили. Хоча з праці позвільняли всіх без винятку дружин арештованих, мене тримали в педагогічному інституті ще кілька років. Пропущений був також і момент для нашого розлучення — в новій ситуації мені й у голову не приходила така думка.

Я продовжувала працювати в інституті й жити із сином в інститутському гуртожитку, ходити на допити й носити Валентинкові передачі до тюрми. Продовжувала також дружити з Мельничуками та Арсеничами, приятелювати зі своїми колегами по праці — до якогось часу це все було можливим.

Якось у приймальні тюрми я побачила молоду дівчину, яка тримала в руках загорнутий у папір шмат сала й вишиту сорочку для передачі. Було ясно, що передачу вона принесла комусь із наших. Ми познайомилися. Звалася дівчина Тетяною, а передачу принесла Опанасові Заливасі. Пізніше я її впізнала на деяких Опанасових картинах. Виглядало, що вона йому позувала. Була не дуже вродлива на лиці, але молода, років 23-х, із довгою лебединою шиєю, тонким станом і пишними стегнами. Вона надавалася на модель. Тетяна почала часом приходити до мене в гуртожиток й розповідати про Опанаса та його київських друзів. Згадувала Аллу Горську й казала, що ревнує Опанаса до неї: така, мовляв, Алла гарна і вродлива жінка. Я з цікавістю слухала її оповіді, бо ж чула про киян ще в Луцьку й дуже хотіла з ними познайомитися. Однак Тетяна, хоч скільки я просила дати якусь адресу, мені нічого не давала. Можливо, що й сама не мала тих адрес, а може, як подейкували про неї пізніше, вона працювала для КДБ. Не пам'ятаю, як обірвалося наше з нею знайомство; скоріше всього, вона виїхала з Івано-Франківська.

Слідство й суд

В Івано-Франківську тим часом щодня кличуть на допити Михайла Фіголя — він украй наполоханий. Арештовують на три дні, але відпускають Івана Костенюка. Петра Арсенича також викликають щодня на допити. Він каже мені, що в усьому признається: щоб читав, кому давав, у кого брав, — бо його переконали, що «так ліпше... Якщо можеш, перекажи це й Валентинові». Я згортаю клаптик паперу, скручую в тоненьку цидулку, пишу про пограду і поведінку Арсенича й укладаю у вершкове масло з передачею. Пізніше виявляється, що цидулку Валентин дістав, бо незабаром до мене навідується якийсь миршавий на вигляд чоловік,

приносить листа від Валентина й обіцяє прийти по відповідь. Лист від Валентина бадьорий, підписаний жартівливо: «Аполоніс криміналіс». Однак відповіді моєї на цей лист Валентин так і не отримав: видно, що цього разу нічого корисного для КДБ я йому в листі не написала. Зате у своєму листі Валентин повідомляє мене, де його вікно у в'язниці й куди нам із сином слід приходити, щоб ми бачили його, а він — нас. Ми приходимо удвох із сином на дитячий майданчик, син гойдається на гойдалці, а я дивлюся на вікно в'язниці, віддаленої на якихось 150–200 метрів. Вікно майже до самого верху закрите «намордником» (пристрій, який не дає можливості в'язням дивитися з камери надвір). У щілині над «намордником» видніється чиєсь чоло або біліє рука... Оце і є мій чоловік? Свята простота! Ми були тоді наївними, і КДБ керувало нами, як тільки хотіло. Усе це було потрібне тільки для КДБ. Багато пізніше, на першому побаченні, Валентин казав, що саме те, що він постійно бачив нас, роз'ятрювало його душу найбільше. Це був один із засобів тиску на в'язня, щоб, попри все, кортіло йому повернутися до родини, до нормального життя, щоб не звик до в'язниці, як до усвідомленої необхідності, а отже, щоб у всьому признався й покався. Каяття ув'язненого було їм потрібне понад усе.

Ми довго ще приходили на той майданчик. Син грався, а я бачила часом у верхній частині вікна ніби обличчя Валентина. Випав перший сніг, і я навіть пробувала щось писати йому на снігу. Божевільні зусилля спілкуватися... Син подумав, що я граюся, і почав робити те саме, заважаючи мені. У мене вихопилося: «Не перешкоджай, бо там у вікні тато буде читати, що я пишу». Одразу схаменулася, та було вже пізно: син у плач. Побачив чоловіка у військовій формі: «Попроси того дядю, щоб випустив тата». Як завше, поруч в'язниці військова частина, а далі — будинок КДБ, чоловіків у військовій формі більш ніж треба. Ледве переконала сина, що я помилилася, що то хтось чужий, а не його тато.

Незабаром мене викликав на бесіду майор Долгіх. Обличчя — неприступна фортеця, нічого з нього не вчитаєш. Точно

не пригадую, про що була мова; скоріше всього, він вивідував мої настрої. Між іншим, ішлося також про працю. Запевняв мене, що з інституту не звільнятимуть. Проте невдовзі мене викликає на розмову ректор інституту. «Я вважаю, — каже він, — що вам краще розлучитися і виховувати сина самій». Трохи пізніше ще одна розмова про те саме: на цей раз до мене зголошується директор етнографічного музею, дружина майора КДБ. Вона перестріває мене на вулиці ніби ненароком, «раптом» довідавшись, що ми з нею земляки й навіть одноплемінники — донецькі греки. Вона не церемониться, одразу бере «вола за роги»: признається, що Синиця — це її другий чоловік, першого нібито засудили за політику, і вона з ним розлучилася. У неї нема сумніву, що і я так само зроблю. «Приходь до нас, мій чоловік допоможе тобі оформити розлучення». Я мовчки слухала: ні так, ні ні. Це намагання нас розлучити підтверджує, що в КДБ плекали надії покарати Валентина іншими засобами, ніж решту політв'язнів.

Наприклад, мене допитує у справі Валентина його слідчий, старший лейтенант Семенюк. У нього струнка постать, карі очі, бліде обличчя й тонкий довгий ніс. Веде слідство улесливо, як найліпший приятель, ба навіть як можливий коханець; часто зазирає в очі довгим багатозначним поглядом. Він знає про мене і мою родину найпотаємніші речі. «Раїсо Василівно, як же це ви могли йому пробачити, коли повернулися з Луцька вночі й застали Валентина Яковича з коханкою в кімнаті?».

Я не реагувала, просто мовчала. У КДБ над усе любили копірситися в інтимному житті підсудних і свідків: «шокова терапія». З одного боку, це допомагало їм шантажувати свою жертву, а з другого — демонструвало, що їм відомо геть усе, тож нема сенсу щось приховувати. А якщо не було в чому копірситися, то вони не гребували й вигадати, перемішавши відверту брехню з якимись зернами правди, щоб виглядало вірогідніше. На жаль, я завжди губилася перед людським хамством і не вміла вчасно на нього відреагувати. Мудрі відповіді завжди прихо-

дять до мене пізнім розумом. Можна було тільки позаздрити Аллі Горській за її відвагу в таких ситуаціях. Під час слідства над Опанасом Заливахою по місту розпускали про нього неймовірно бридкі чутки — буцімто посадили його за розпусту. Самотній на той час художник у монахи, зрозуміло, не записувався. КДБ пустив про нього чутку: «Арештували за бл....во». Для більшості людей брехня була очевидною, але тупе міщанство пошепки повторювало: «Забрали за бл....во». Казали, що на допиті Алли Горської слідчий почав натякати їй на якісь стосунки Опанаса з поетесою Іриною Жиленко, та Алла різко, по-чоловічому обірвала його: «Слідчий Іване Івановичу, припиніть це бл....во!».

Я ж говорила зі слідчими щиро, гадаючи, що вони такі самі люди, як і ми. Треба було ще не один пуд солі з'їсти, щоб помудрішати. На своє щастя, я багато чого просто не знала. Я не знала, звідки й коли Валентин дістав «Українську літературу в московському зашморгу» Кошелівця, коли він ту річ читав, коли давав читати Марії Влад; не пам'ятаю навіть, чи я бачила її в нашій хаті. Єдине, що бачила, то машинопис «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби. Може, Валентин уникав про це мені казати, передбачаючи, що я злякаюся надто гострих речей?

Вірші Василя Симоненка, які я перед тим старанно переписувала у свій нотатник, які вражали мене й подобалися найбільше з усіх недрукованих шістдесятників, я знищила, як уже згадано, одразу після візиту Михайла Гориня. Отож слідчий не міг випитати в мене нічого конкретного.

Слідчий Микола Кольчик

Восени старший лейтенант Семенюк, Валентинів слідчий, дав мені повістку їхати на допит до Луцька. Як виявилось, то був скоріше не допит, а розглядина. Слідчий Дмитра Іващенко,

старший лейтенант Микола Кольчик, хотів, мабуть, побачити дружину Мороза й розкусити, що то за «фрукт». Як виявилось, це йому пригодилося пізніше, бо стежки наші ще не раз перехрещувалися.

Кольчик — чоловік середнього зросту, міцної будови. Що особливо запам'яталося, то це його обличчя — точніше, верхня його частина: зеленкуваті прискіпливі очі та тонкий і довгий гачкуватий ніс. Тон розмови його був панібратським, ніби ми були давніми знайомими: «Василівно, так ми ж з вами земляки! Та ж у мене баба — грекиня! А Бешулю з Улаклів знаєте? Голова найпередовішого колгоспу на цілу Україну? Це ж мій родич!».

Про Бешулю і я чула, бо він навіть доводився далеким родичем чоловіка моєї тітки Марфи, яка жила в Улаклах. І от цей Бешуля нібито був родичем також і Кольчика. Майже породичалися...

Може, і справді його баба була з наших греків. Кажуть, що з мішаних шлюбів, з отаких «полукровок», як любили називати це в Москві мої пізніші друзі, виходять здібні люди. Кольчик був, безперечно, здібним і дуже рафінованим слідчим. Про це свідчила вся його подальша блискуча кар'єра в КДБ. Нам довелося ще не раз зустрічатися протягом наступних десяти років, але під час цього першого слідства була ще одна зустріч з ним у січні 1966 року.

Десь на початку січня слідчий Семенюк викликав мене до КДБ і сказав їхати до Луцька, куди відправлено Валентина. Він повідомив, що слідство закінчене і що мені дадуть там побачення. Був холодний зимовий день із пронизливим вологим вітром. Ми удвох з 4-річним сином поїхали до Львова, а звідти чотири з половиною години теліпалися автобусом до Луцька. Прийшли до тюрми. У тюрмі сказали, що справа передана до суду і що вони побачень не дають. Пішли ми до суду, а там сказали: «Ідіть до тюрми, ми побачень не даємо». Плентаючись від одної установи до іншої, ми з сином дуже втомилися і промерзли до кісток.

Обурена, іду до Луцького КДБ: «Для чого мене викликали з малою дитиною? Для чого долати немалу відстань у таку погоду, для чого всі мої витрати?». Слід згадати, що тоді я ще не мала допомоги ні від друзів, львів'ян і киян, яких ще й не знала, ані посилок із-за кордону, які пізніше постійно одержувала. Моєї платні не ставало навіть на те, щоб найняти адвоката; гроші на це збрала численна Валентинова родина на Волині, скинувшись, хто скільки може.

Але й на прохідній у приміщенні КДБ лише здвигують плечима. Стоїмо із сином біля будинку КДБ, промерзлі, голодні, не знаючи, що робити й куди податися, і тут раптом, ніби ненароком, де не візьмись, Микола Кольчик: «Василівно? Що ви тут робите?».

Я викладаю йому всю справу з обіцяним побаченням, він — уособлення співчуття до нас, обурюється діями своїх колег в Івано-Франківську, іде до кадебешної каси, звертає нам кошти за проїзд, потім викликає службового «бобика», який завозить нас на автобусну станцію. Я безмежно вдячна слідчому КДБ: яка добра людина! А десь у підсвідомості навіть майнула: «Невже 'своя' людина в КДБ?». Кількома роками пізніше, якимось випадково згадавши Кольчика, Ніна Строката сказала, що майже те саме думала про нього й вона.

20 січня 1966 року в Луцьку відбувся суд над Валентином Морозом та Дмитром Іващенко — перший суд над ув'язненими першого покосу української інтелігенції. Приміщення набите людьми, звичайно, перевіреними та довіреними, але є трохи й студентів, безперечно, також перевірених і довірених. Приїхав мій свекор, наш хороший дідусь. Сльози течуть йому з очей, а я серджуся на нього через ті сльози й забороняю плакати.

Валентин сидить рівно, посміхається до нас. Іващенко схилив голову, дивиться собі під ноги. Наш адвокат з Івано-Франківська, бадьорий дядько, починає від царя Панька, довго й нудно переповідає, які злочини вчинив його підзахисний, твердить,

що підсудний Мороз уже протягом кількох років займається антирадянською агітацією і пропагандою. Мене обурюють ці «протягом кількох років», адже такого навіть прокурор не каже. Його захист скидається радше на звинувачення, ніж на захист. Єдиний аргумент на захист підсудного — наша малолітня дитина.

Адвокат Іващенко — жінка. Ця говорить про свого підзахисного з пафосом. Він — колишній солдат радянської армії, був на війні, захищав батьківщину; і хоча він значно старший за Мороза, та перебував, каже вона, під його згубним впливом. Одне слово, Мороз у всьому причина й вина, усе сміття — на Мороза! Наш адвокат обурений, хоче протестувати, але Валентин йому забороняє кидатися сміттям. Я йому за це вдячна: ще бракувало такої публічної гидоти, щоб двом політичним подільникам кидати одне на одного звинувачення! Може, у КДБ на це й розраховували?

Останнє слово Іващенко: «Тут, у залі, мої колишні студенти, і мені соромно дивитися їм у вічі». Це — рівнозначне каяттю.

Останнє слово Валентина бадьоре, він навіть пробує жартувати. Робить екскурс в історію і каже, що тюрма не така вже й погана штука, що в тюрмі народилося багато поетів і мислителів, що вона дає нагоду оцінити й підсумувати своє життя, подумати над його сенсом. Озираючись на минуле, він дійшов висновку, що причину того, чому сидить тепер на лаві підсудних, треба шукати в нашій дійсності, у перекрученнях національної політики. Каже, що хотів, щоб Україна мала такі самі права, як Польща чи Чехо-Словаччина. Присутні на суді, хоч і сто разів перевірені, переповідають потім його слова про перекручення національної політики й про все почуте на суді. А чують вони також викликаних на суд свідків. Анатолія Панас, наприклад, наважилась розповісти про свою педагогічну практику в Криму, де її колеги-вчителі радили їй викладати українську літературу російською мовою і не розмовляти українською, якщо вона хоче бути з ними в добрих стосунках. Називали її у вічі «бандеровка», відверто

заявляючи: «Если б Ленин был жив, он заткнул бы рот националистической сволочи».

Це був перший і останній експеримент КДБ з частково відкритим політичним судом над українською інтелігенцією. Експеримент їм явно не вдався, більше такої розкоші для арештованих не дозволяли і в майбутньому ховалися за зачиненими дверима й озброєними солдатами-охоронцями. Усі наступні суди у Львові, Києві та інших містах були закриті. Валентинові дали 4 роки таборів, Іващенкові за кілька слів каяття — 2 роки, зменшивши покарання наполовину.

Перше побачення в таборі

Десь на початку літа ми з сином, набравши в торби харчів, поїхали у Мордовію на побачення. Табір був у селищі Со-снівка. Нам дали три дні «довгого» побачення: удень Валентин ішов на працю, а ночувати приходив до нас у призначену для побачень кімнату в межах табору. Мордовія чимось нагадувала мені Східну Україну, з тією різницею, що тут були піски й суцільні ліси. А також вишки й колючі дроти... Не маючи що робити протягом цілого дня, ми йшли з сином на річку. Одного разу, виходячи з приміщення для побачень надвір, я побачила через дерев'яну перегородку цілу шеренгу в'язнів, які, очевидно, чекали там, щоб побачити нас. Біля Валентина стояв чоловік із начисто поголеною головою й посміхався. «Це — Михайло Сорочка», — сказав Валентин, наче пишаючись ним. Я вперше почула прізвище цього легендарного політв'язня й українського патріота, який пережив польську в'язницю, але так і не вийшов з радянського «виправно-трудового табору».

Це було перше й останнє триденне побачення з Валентином. Через рік ми поїхали знову в Мордовію. Випадково в автобусі

зустріли родину Михайла Гориня: його маму, дружину Ольгу та доньку Оксану, яка була такого ж віку, як і наш син. Виявилося, що Валентина й Михайла в Соснівці вже не було: їх перевели ще далі в ліси, в 17-й табір. Там ми зупинилися в хаті якоїсь самотньої жінки. Мене вразило її господарство — точніше, цілковита його відсутність. Просторий двір був зарослий травою: ні квітки, ні огірка, ні курки — абсолютно нічого корисного. Стіни веранди обліплені портретами членів політбюро. Цілий день вона сиділа на тій веранді, лузаючи насіння, але заздро позирала на привезені нами харчі й уголос обурювалася: живемо, мовляв, як куркулі, а незадоволені владою...

В'язні працювали в робочій зоні за дерев'яним парканом просто неба. У побаченні нам відмовили. Причина: Мороз і Горинь погано себе ведуть, не стають на шлях виправлення. Старша і спритніша за мене Ольга, яка свого часу вже спробувала арештантського життя в радянських таборах, зуміла крадькома переговорити з Михайлом через щілину в паркані. Невеличке селище й табір були в долині, оточеній з усіх боків лісом. Оля домовилася з Михайлом, що ми з нею підемо на світанку під ліс на пагорб і тоді зможемо хоча б поговорити. Нехай вони готуються, а щоб начальство не знало, про що ми говоримо, розмова наша мала відбутися німецькою мовою, яку й Валентин, і Михайло інтенсивно вивчали, — вони про це хвалилися в листах. Не маючи що робити з привезеними на побачення харчами, Оля підійшла увечері якомога ближче до паркана робочої зони й закинула все, що ми мали їстівного, за паркан — якщо не наші хлопці, то принаймні інші в'язні вранці їх знайдуть.

На світанку ми удвох, залишивши дітей під опіку Гориневої матері, вибралися йти на задалегідь обраний пагорб під лісом. Стежки ніякої не було, доводилося йти по коліна в траві, мокрій від роси. Комарі, знайшовши легку поживу, обліпили нас із голови до ніг, але ми якось вибралися на той пагорб. У дворі табору ми побачили Валентина з Михайлом, які вже чекали на нас.

Доводилося кричати, щоб вони щось почули. Я почала з того, щоб вони в робочій зоні визбирали хліб і ковбасу, себто «Brot und Wurst». «А що таке 'Wurst'?» — гукає у відповідь Михайло. От тобі й конспірація... Доки пояснювали, що воно таке, нас із вишки побачив вартовий. «Стой, стрелять буду!» — закричав він. Ми кинулися втікати, він пустився за нами, тримаючи наготові автомат. Побачивши, що вартовий — чи то узбек, чи то казах і що він справді почне стріляти, бо з ним не дуже розговорися, ми зупинилися. Він повів нас до свого начальства під конвоєм. Дорогою я пробувала розбудити його національну свідомість, мовляв, кому він служить і заради чого це він так старається, але дарма. Він мовчки виконав свій обов'язок: привів нас до начальника табору. Той обіцяв повідомити про нашу поведінку на місце праці. Ользі та обіцянка нічим не загрожувала, бо вона сиділа без роботи. Але пізніше виявилось, що нічого він і на мою працю не повідомляв, бо про що було писати? Що двом жінкам з малолітніми дітьми і старою матір'ю, які подолали тисячі кілометрів, щоб побачитися з ув'язненими, відмовили в побаченні?

На тому наші пригоди в 17-му таборі закінчилися, і ми поїхали додому. А Михайла Гориня, Михайла Масютка й Валентина перевезли незабаром з табору до Володимирської в'язниці, у ще гірші умови, добувати там решту терміну.

Нові знайомства

Десь навесні 1966 року до мене в гуртожиток завітали дві жінки. Це була Люба Лемик та її подруга Оксана Попович. Візит цей став для мене доленосним, бо з нього почалося знайомство не лише з родиною Люби Лемик, а й з киянами та львів'янами, моїми друзями, про яких я згадувала у вступному слові. Вияви-

лося, що вони були знайомі з Оксаною Мешко в Києві. Оксана Яківна дала їм мою адресу (звідки вона її знала?) і переказала, щоб я приїхала до Києва та познайомилася з Іваном Світличним. Вони дали мені робочу адресу Надійки Світличної на Київському радіо. Моя мрія познайомитися з киянами стала реальною можливістю.

Було це вже після звільнення Івана Світличного з першого ув'язнення, улітку 1966 року. Приїхавши до Києва, я подалася на Київське радіо, і на моє прохання хтось викликав Надійку. Я уявляла її чомусь солідною дамою, а вийшла тендітна жінка мого віку. Вигляд мала заклопотаний, багато не говорила, а одразу спрямувала мене до свого брата Івана Світличного на вулицю Уманську, де він жив з дружиною Льолею. З Надійкою ми краще познайомилися й стали друзями вже в Нью Йорку, куди закинула нас доля через дванадцять — тринадцять років: її 1978-го року, а мене через рік — 1979-го.

Світличні

Іду на Уманську й уявляю собі зустріч з Іваном Світличним — кременним козарлюгою з вусами, бо саме таким витворився його образ із того, що я чула про нього. П'ятий поверх, натискаю на дзвоник — двері відчиняє худорлявий, трохи сутулий чоловік середнього зросту, впускає мене до хати й називає себе: «Іван Світличний». Зовсім не велетень, але з вусами. Уважні, проникливі очі, широка усмішка. Очі іскряться від внутрішньої чистоти, а усмішка випромінює тисячі сонячних зайчиків. Заходжу до помешкання, забитого книжковими стелажми. Починаємо розмову, і за кілька хвилин — ніби сто літ знайомі. Приязнь і симпатія. За годину приходить дружина — як каже Іван, «моя половина Льоля». Льоля діловито питає, чи я голодна, і якщо так,

то скільки зварити яєць і сосисок. Вимагає точного числа. Мені трохи незручно від такої прямолінійності, і я щось мимрю у відповідь. Пізніше я жартома кликатиму її «тьотя Льоля», але спочатку було трохи страшнувато.

Іван розпитував про Валентина. Попросив його листів, якщо маю із собою. Хотів знати його зацікавлення й одразу ж заходився оформляти йому передплату на газети і журнали. Сестрі Надійці доручив узяти Валентина під опіку й надсилати йому найкраще з новинок літератури просто до табору (тоді це було можливо). У мене й досі збереглися книжки з Надійчиними прив'язками, посланими Валентині до мордовського табору.

З цього часу й довгі роки потому місто Київ і його маршрути зосереджувалися для мене із сином переважно на Уманській, 35. Іван і Льоля стали мені близькими людьми.

Я помітила, що кияни — цілком інші люди. Вони були розкутіші, не такі полохливі, як івано-франківці, навіть порівняно з тими колегами, які ще підтримували зі мною знайомство. Й Іван, і його сестра Надійка, і всі інші, з ким я познайомилася через Івана, поводитися дуже природно, усе було ніби само собою зрозуміле: і мій приїзд до них, і наше знайомство. Що ж до арешту чоловіка — то це, мовляв, не наслідок якоїсь забороненої діяльності, а прикре непорозуміння: не ми порушуємо закони, а держава порушує свої власні закони. Самі, напевно, не усвідомлюючи того, мої нові друзі давали мені уроки громадянської мужності й гідності. І якщо я пізніше дійшла до такого «нахабства» (в очах органів безпеки), що їздила до Андрія Сахарова й давала інтерв'ю чужоземним кореспондентам про долю ув'язненого чоловіка, то завдячую цією відвагою також і тим першим урокам громадянської поведінки, які одержала насамперед від Івана Світличного.

Іван Світличний став ніби нашим опікуном. Попри свою напружену працю над оглядом літературних новинок, над перекладами з французької, він завжди знаходив хвилину, щоб від-

повідсти на мого листа, а під час моїх відвідин Києва не пропускав нагоди, щоб повести мого сина до крамниці й купити йому якусь іграшку, а то й необхідну річ: черевики абощо. І все це з власної кишені, на той час і не широкої, і не глибокої. Узагалі Іван був дуже й дуже щедрий. Не встигла я сказати, що мені подобається графіка Караффи-Корбут, як він витяг із-під якихось книжок її дві речі й тут-таки подарував їх мені. Це були «Покинули стару матір...» і «На чужину» за мотивами Тараса Шевченка. Пізніше, опинившись в еміграції, я не могла спокійно дивитися на ті дві картини: вони були ніби про мою долю.

Наші з сином «вояжі» до Києва були найчастіше пов'язані з черговими передачами для ув'язненого чоловіка й візитами в КДБ, коли Валентина привезли до Києва на слідство у зв'язку з написанням «Репортажу із заповідника імені Берії». Попри те, що помешкання Світличних було майже не придатне для житла навіть для них самих — одна вузесенька кімната, поділена навпіл імпровізованими стелажками і забита від підлоги до стелі книжками, — Іван ніколи не дозволяв мені шукати якогось іншого притулку й аж сердився, коли я згадувала про готелі. Отак ми й спали в них із сином — хто на розкладачці, хто на підлозі (хоч тісно, зате разом), оточені душевною теплотою господарів і всілякою підтримкою.

Я зовсім не знала Києва, а Льоля орієнтувалася в ньому, як риба у воді. Вона знала, де найкраще роздобути серед зими зелень, де купити непогану ковбасу для передачі, отож ходила зі мною і допомагала купувати харчі для Валентина. Речі ніби й прозаїчні, але якими вони здавалися важливими!

Іван дуже напружено й багато працював, однак, коли ми приїздили до Києва, він був завжди «в бігах». Можливо, що ми своїм приїздом відривали його від праці, й він використовував час на інші справи. Завжди кудись поспішав: то до книгарні, то до когось на день народження, то на виставку або на концерт — і завжди тягнув нас із собою, хоч які ми були втомлені з дороги.

Шкодувати не доводилося, бо завдяки Іванові я познайомилася з багатьма цікавими киянами: з Михайлиною Коцюбинською, Галиною Севрук, Євгеном Сверстюком і багатьма іншими. Саме в Івана Світличного я познайомилася з Аллою Горською, і моє серце прикипіло до її образу на решту мого життя: таких жінок дуже небагато на світі.

Кілька разів Іван брав мене з собою до Ірини Стешенко, і щоразу ми заставали в неї когось із українських діячів культури. Там я побачила Миколу Лукаша, Григорія Кочура, Леоніда Череватенка, познайомилася з перекладачкою Анною-Галеєю Горбач з Німеччини, з якою ми пізніше почали довголітнє листування і яка стала мені доброю приятелькою. Ті зустрічі в Ірини Стешенко залишилися в моїй пам'яті яскравим спектаклем: своєрідним змаганням в інтелектуальних дотехах. Я почувалася, як ягня серед інтелектуальних зубрів, що так і сипали жартами, приповідками, афоризмами, грали словами, ніби змагаючись, хто кого переплуне в тих жартівливих словесних баталіях.

Улітку 1968 року Іван запросив мене приєднатися до гурту киян і львів'ян, які мандрували Карпатами й збиралися відпочити в селі Космач. Я приїхала за поданою адресою, а той весь гурт знявся на ноги й вирушив пішки через гори аж до Ворохти. Виявилося, що «органи» почали відверто шантажувати господиню, в якій вся ватага зупинилася. Щоб це припинити, вирішили змінити плани. Я була зовсім не готова до мандрювання горами: ні намету, ні спального мішка, ні відповідного одягу чи взуття. а проте пішла, послухавши Олену Антонів, яка також була в тій ватазі, — надто цікаві зібралися люди, щоб відмовлятися від розкоші поспілкуватися з ними. Були там, окрім Світличних (Івана, Льолі й Надійки з подругою Грунею Лишак), ще й Неля та Лесь Танюки, Іван Русин, Валя Чорновіл та ін. Веселою була та подорож — неповторні карпатські краєвиди, пісні, жарти. Вирішили видертися на гору Піп Іван, але постійно губили дорогу й напрям. «Вождем» і навігатором був Іван; він вирішував,

куди йти, і ми якось таки вибралися на ту гору. Я ночувала в Льолиному й Івановому наметі. Та й не тільки я, нас там було набито як оселедців. Іван жартував: холодної ночі закликав усіх жінок тулитися до нього, запевняючи, що він — як ТЕЦ (теплова електростанція), на всіх вистачить тепла.

Зберігся в мене з тих мандрів Карпатами маленький знімок: Іван стоїть на горі, глибоко замислившись, укритий з голови до ніг широким імпровізованим плащем з прозорого пластику. Навкруги сіється дощ, а я притулилася до його ніг, також сховавшись під плащем від дощу. Знімок вийшов якимсь дуже символічним: своєю постаттю Іван ніби захищав мене від негоди. Був він тоді опікуном і радником для багатьох дружин політв'язнів, від яких відвернулася доля...

Пригадую, як в одну з чергових поїздок до Києва в КДБ взяли в мене передачу, а побачення обіцяли дати наступного дня. Але того самого дня мене обікрали. Забрали геть-чисто все: паспорт, 25 карбованців, що лишилися на зворотну дорогу, ще й чужий студентський квиток, який я позичила, щоб купити дешевший білет на потяг. Була зима, ми із сином брели вулицями Києва, зажурені й прибиті новим клопотом. Як же нам дадуть побачення без паспорта? І як ми без копійки в кишені доїдемо до Івано-Франківська? І що я скажу студентці про її квиток? У відділенні міліції, що його я ледве знайшла, нічого втішного не пообіцяли. Зарюмсана, я приплелася із сином до Світличних і розповіла про свою біду. Найсоромніше було признаватися, що в мене ні копійки не лишилося на дорогу. Іван це помітив і саме з цього приводу став найбільше жартувати. Був тоді у нього в гостях Іван Русин, теж мастак на жарти. Отож клопоти клопотами, але серед тих жартів світ виглядав не таким уже й похмурим. І справді: побачення дали без паспорта, два Івани купили нам квитки на поїзд, і все якось обійшлося.

Почуття гумору, здається, ніколи не полишало Івана. Його сестра Надійка розповідала, що й під слідством Іван не переста-

вав жартувати. Коли слідчий закинув йому, що його вважають батьком українського руху, Іван швидко зреагував: «Добре, я згоден, тільки скажіть, хто мати...» В один із приїздів до Світличних я почала розвивати перед Льолею теорію, як можна швидко схуднути, і спитала, чи не хоче вона вдатися до того засобу. Іван, який нібито й не слухав нас, тут-таки втрутився: «Льоля утопіями не займається». А коли Чорновіл писав Іванові про нас, дружин політв'язнів, надто похвально, порівнюючи з декабристками, Іван у відповідь жартував: «На Раю не зазіхай, то моя сфера впливу». Щодо слабкої статі Іван був справжнім лицарем — делікатний і скромний, він ніколи не переступав у своїх жартах межі, завжди знав міру. Так само й з патріотизмом: його патріотизм був схований глибоко в серці, ніколи він не казав гучних слів, а добрі свої справи робив мовчки, ніколи ними не хизуючись.

Трохи дивною здавалася мені пара Івана з Льолею. Він — тендітної будови, лагідний і м'який, вона — висока, велика жінка, прямолінійна й без жодних, часом ніби й необхідних, церемоній. Я спочатку трохи побоювалася Льолі, доки не зрозуміла, що за цією зовнішністю ховається щира душа. До якогось часу я гадала, що навіть Іван боїться її буркотіння, але насправді все було цілком інакше. Я побачила це, коли після другого арешту Валентина 1970 року ми втрьох поїхали до Москви шукати адвоката. Не просто якогось адвоката, бо не кожний мав тоді доступ до політичних справ. Мали на увазі Софію Калістратову, відому своїм захистом політв'язнів. Саме до неї повів нас Іван, але зайшов до неї сам, залишивши нас із Льолею надворі. Вийшов і нічого не сказав. Це характерно для Івана — не говорити зайвого. Пізніше виявилось, що Калістратовій на той час уже заборонили вести справи політичних. Але вона порадила адвоката Е. Коґана з московської адвокатської контори. Він свого часу захищав Андрія Синявського на відомому процесі Данієля і Синявського.

Вийшовши від Софії Калістратової, Іван повів нас по московських книгарнях. Він не минав жодної і з жодної не вихо-

див з порожніми руками. Уже й у мене, і в Льолі були сітки з купленими книжками, уже й він сам мав їх в обох руках. Льоля не переставала бурчати, нарікаючи, що в хаті через ті книжки нема де голці впасти, а все ж несла, ледве встигаючи за Іваном. А Іван ішов уперед незворушний і невблаганний, ніби й не чуючи нарікань. Отож, коли Іванові щось було треба, він знав своє.

Що б робив Іван без Льолі, без своєї вірної і відданої «половини»? Недарма пізніше, перебуваючи уже в ув'язненні, він присвятив їй такі дивовижні рядки:

*Ти всім, чим лиш могла, була мені:
Була Великоднем і буднем,
Гарантом «будем-перебудем»,
Була росиною на камені
І каменем — твердим корундом.
Була зигзицею і Ладодою,
Живицею на рану і владою —
Єдиною на вся і все².*

У повсякденному житті Іван був доброю і теплою людиною. Попри велику різницю в ерудиції, яку я завше відчувала, з ним було легко й добре, бо вмів він шанувати людину в людині й умів вишукувати в людях якісь таланти, спрямовуючи їх у творчість. Так, він вирішив раптом, що з мене вийде перекладач, і почав захочувати до перекладів з німецької. Я справді спробувала, і як же він радів, коли Григорій Кочур, суворий і вимогливий до мистецтва перекладу, схвалив мій переклад повісті Зігфріда Ленца! Іван тішився не менше за мене, дарма, що того перекладу ніхто не надрукував, бо навіть дівоче моє прізвище було у влади на гачку. Однак та праця дала мені відчуті радості творчості і вселила віру, що я здатна на щось творче.

---

² Іван Світличний. *У мене тільки слово*. Харків: Фоліо 1994, с. 52.

Валентин після свого першого ув'язнення, вийшовши на кілька місяців на волю, устиг посваритися з Іваном — точніше, тяжко його образив. Я не знала тоді точно, що саме між ними сталося, і лише набагато пізніше, вже на еміграції, прочитавши «Замість останнього слова» Валентина та спогади Леся Танюка у збірнику «Доброокий»³, зрозуміла суть конфлікту. Але й так мені та сварка дуже боліла. Здавалося, що деструктивна, понад міру амбітна чоловічова натура вплине й на мої взаємини з Іваном. Але ні: як тільки Валентина арештували вдруге, Іван забув про свої образи й поїхав зі мною до Москви шукати для нього адвоката...

Під час другого великого покосу української інтелігенції в січні 1972 року Івана заарештували. Наше регулярне листування обірвалося, я посилала йому час від часу картки та листи. Іноді листи мої конфісковували через якусь там заборонену інформацію, про що він повідомляв у листах до Льолі. На відповідь не випадало розраховувати: в'язневі дозволяли лише два листи на місяць, та й того часом позбавляли. Відновилося листування, коли він потрапив на заслання. Відписувала мені переважно Льоля, Іван відбувався картками, посилав фотографії. Часу було в нього обмаль, здоров'я — не вельми. Після обов'язкової «казенної» служби Іван напружено працював удома.

Мені здавалося, що під впливом тяжких табірних обставин Іван змінився. З фотографії, яку він прислав мені з Алтаю, замість доброго, лагідноокого Івана дивилися на мене його посуворілі очі, замкнене, як мені виглядало, обличчя, стиснуті уста. Я написала йому про це — і одразу ж дістала у відповідь іншу фотографію, підписану з притаманним йому гумором: «Золотенькій Раї — дещо поіржавілий Іван». Наскільки тепло ставився Іван до моєї особи, я усвідомила лише недавно, прочитавши два томи його листів до дружини і друзів «Голос доби: Листи з 'Парнасу'», що вийшли у світ в 2001–2008 роках. Іван навіть присвятив

---

³ Київ: Час 1998, с. 156.

мені одну зі своїх поем «Ярославна». Як мені було жаль, коли все моє листування з Іваном затримав митник-кагебешник у Москві, коли ми виїжджали за кордон. Не хотів пропустити навіть збілочку з його перекладами Беранже й автографом. Залишилися тільки фотографії. Мої сімейні проблеми, розлучення з чоловіком, невимовна туга за рідною землею першого року вимушеної еміграції долетіли й до далекого Алтаю, хоч я ні слова про те не писала. Іван поспішав потішити мене й звідти: писав теплі, сповнені добрих побажань картки до дня народження, до Нового року. Він ніколи не забував своїх друзів у біді. Доки не впав...

Останній лист від Івана й Льолі був датований 1 червня 1981 року. Наче ніщо не віщувало біди, та вже в серпні сталося з Іваном непоправне лихо... Востаннє я бачила Івана тяжкохворим, прикутим до ліжка навесні 1989 року, коли мені вперше дозволили приїхати в Україну. Багато говорити він не міг, говорила за нього переважно Льоля, але по очах було видно, що він радіє нашій зустрічі.

Та все це сталося набагато пізніше. А тоді, улітку 1966 року, Іван дав мені адреси Олі Горинь і Славка Чорновола у Львові й порадив, не гаючись, їхати до Львова. Виявилось, що він мав на думці певну справу, хоч не зрадив про неї в розмові жодним словом. (Ця риса була дуже характерною для Івана: оминав справу мовчанкою, якщо можна було обійтися без зайвих слів; конспіратор був з нього першокласний). Славко Чорновіл працював саме над збірником «Лихо з розуму», і йому потрібні були матеріали про Валентина.

Оленка і Славко

Коли я прийшла у Львові на Спокійну, 13, Олени і Славка не було вдома: вони ходили на якийсь концерт і прийшли додому дуже пізно. Мене зустріли дід Тимофій, Оленчин батько, і її сестра Марія.

Розмова зі Славком і його дружиною відбулася другого дня. Він просив мене подати відомості про Валентина, а також переписати найсуттєвіше з Валентинових листів і подати йому до збірника. З цього розпочалася моя довголітня дружба з родиною Чорновола. Їхній син Тарас мав тоді зо два роки. Запамяталося, як він стояв у колиці й безперервно по-дитячому щось лепетав. Я ще й жартома напроорочила, що з нього вийде колись добрий оратор, як воно пізніше й сталося. Славко мені дуже сподобався. Рухливий, енергійний, балакучий, з білявим неслухняним чубчиком на голові — він нагадував скоріше хлопчиська, ніж солідного діяча. Але найбільше враження на мене справила його дружина — красуня Оленка. Це було захоплення з першого погляду. Спокійна, ставна, вродлива якоюсь вишуканою, неляльковою вродою, Оленка заворожила мене одразу й назавжди. Вона гарно й зі смаком одягалася. Я буквально закохалася в неї. Чи це було в Карпатах під час спільних мандрівок, чи під час відвідин Львова, я ходила за нею назирці, милуючись її вродою. Славко також був надзвичайно симпатичною істотою, не можна було і його не любити, але ж Оленка! Якось я йому сказала, яка прекрасна в нього дружина, але він лише відповів, що так, вона «зручна» і його «влаштує».

Ще б пак, зручна! Славко вічно кудись поспішав, чогось терміново вимагав і хвилювався — Оленка ж була втіленням олімпійського спокою, дивилася на нього своїми великими, трохи печальними очима й мовчки виконувала його, як мені здавалося, примхи. В хаті у них завжди були якісь гості. Оленка всіх уміла «переночувати», нагодувати й обслужити, ніколи не ремствуєючи на свою долю. А був же з ними ще й її батько, був малий син Тарас і була не дуже пристосована до життя сестра Марія, опікуватися якою Оленка вважала своїм обов'язком.

Поступово ми з нею потоваришували й стали дуже близькими — настільки близькими й рідними, що коли я приїздила до Львова й Олени з якоїсь причини там не було, Львів здавався мені пусткою.

Оленчина хата на вулиці Спокійній, 13 — один з осередків національно свідомого Львова й після розлучення з Чорноволом. Для багатьох переслідуваних вона була добрим ангелом. Хоч хто проїздив через Львів — чи це були політв'язні, які повертали-ся додому після закінчення терміну, чи кияни й наші приятелі москвичі по дорозі в Карпати — двері її хати були завше відчинені. Працюючи лікарем, вона не вагалася повести короткозорого Ярослава Лесіва після його звільнення з табору до знайомого окуліста, а мене — до колеги-невропатолога. Вона вела на медичний огляд «політично неблагонадійну» особу, добре усвідомлюючи, що її колеги-лікарі воліли б не знати таких пацієнтів. Олена ставила їх перед фактом, та й годі.

Працювала Оленка у Львівському тубдиспансері й жалілася, що розминулася зі своїм покликанням, піддавшись умовлянням матері стати лікарем. Покликанням її, казала, була література — вона захоплено читала й переповідала твори Сент-Екзюпері та «Гру в бісер» Германа Гессе. А з рентгенівськими знімками хворих бігала на консультацію до досвідченіших лікарів. Однак хворі її любили; мені довелося не раз це спостерігати в тому ж тубдиспансері: варто було їй увійти до палати, як їхні голови оберталися до неї, як соняхи до сонця. Я певна, що вона лікувала їх уже просто своєю присутністю, доброзичливістю і своїм позитивним біополем.

Оленка поїхала із сином Тарасом аж на Алтай, щоб відвідати й підтримати хворого Івана Світличного на засланні, й добряче намучилась через брак транспорту — пізніше оповідала мені про свої пригоди з цієї подорожі. Вона потягла мене до божевільні на вул. Кульпарківській у Львові, щоб провідати незнайомого нам політв'язня Зеновія Красівського, — його тримали там цілком здорового й бадьорого. Роками пізніше він став її чоловіком.

Усі ми дуже тяжко переживали життєву драму двох близьких нам людей, Славка Чорновола й Оленки Антонів. Розуміли, що КДБ і тут потаємно робить свою чорну справу; сердилися,

що в цій драмі з'явилася третя особа; сумували, що Славко не го-ден побороти свою гординю і лютує, будучи неспроможним по-долати ревності. А предметом ревності була дуже незначна й ско-роминуша, як на мене, подія в житті Оленки. Чого було варте «вільне кохання», про яке Славко деколи любив говорити?

Набагато пізніше, десь навесні 1978 року, після відбуття сво-го другого ув'язнення, Чорновіл приїхав у відпустку із заслання до батьків на Черкащину. Оленка попросила мене відвідати йо-го разом з нею, не наважуючись, мабуть, їхати самій і, напевно, усе ще сподіваючись з ним помиритися. Вона все ще любила йо-го й надіялася!

Чорновіл зустрів нас тоді приязно, але до Оленки ставився якось підкреслено відчужено. Чи справді вона йому стала байдужою, чи, може, лише ховався за маскою байдужості? «Як можна бути байдужим до такої жінки?», — думала я. А може, не був він байдужим, але гординя і велике «я» не давали йому це визнати? Саме за тих відвідин я вперше помітила в ньому те велике «я». Чи не звання «зеківського генерала» в таборі, за висловом Михайла Хейфеца, учинило з ним таку метаморфозу? Я тоді злякалася за Славка. Але набагато пізніше, — коли я повернулась в Україну 1989 року і почула його запальні й такі доречні виступи у Верховній Раді, — у мене відлягло від серця. Богу дякувати, подумала, Славка слава не зіпсувала.

Оленка ж уміла робити добрі справи тихенько, не хизуючись і не показуючи навіть вигляду. Я була її близькою подругою, але довідалася про те, що вона допомагала Славкові видавати підпільний «Український вісник» аж після її смерті, коли він сам про це згадав. Вона вміла все робити швидко, весело, жартома. Одного разу, перед нашою поїздкою на побачення до Валенти-на у Володимир, Оленка привезла мені до Івано-Франківська якісь табірні заяви: котрась із дружин політв'язнів передала їх, щоб я завезла до Москви відомій правозахисниці Людї Алек-сєєвій, бо тільки через Москву тим табірним документам був

шлях на Захід. Я розсердилася, бо та особа сама їхала з табору через Москву. «То чому не передала? — питала я. — і як я буду ті речі везти, коли не знаю, де і як мене зупинять і обшукають?». Я нарікала, а вона спокійно, мовчки розпорола рукав синового пальтечка й зашила ті документи в рукав, зробивши з нього дисидентського листоношу...

Олена мала у Львові багато приятелів і знайомих серед творчої інтелігенції: художників, акторів театру ім. Марії Заньковецької. Вона ніколи не забувала зателефонувати мені до Івано-Франківська й запросити до Львова на цікаву театральну виставу чи виставку художника. Актори театру ім. Заньковецької, ставлячи українську класику, навіть у найпохмуріші часи робили такі наголоси, що публіка сприймала ті твори так, ніби вони були написані про нашу дійсність. Особливо запам'ятався мені поставлений ними «Камінний господар» Лесі Українки й постать командора, що душив навколо все живе, нагадуючи нам наше життя.

Оленка знала багато заборонених тоді стрілецьких та повстанських пісень і співала їх, коли ми мандрували Карпатами чи були з нею на самоті в лісі. Від неї я вперше почула пісню «Ой у лузі червона калина...», яка стала такою символічною й популярною після проголошення незалежності.

А ще завдяки їй мені пощастило здійснити чудесну, незабутню подорож по Дністру на байдарках. Було це влітку 1973 року. Оленка часто захоплено розповідала про свої мандри на байдарках. Вона мала все необхідне для таких мандрівок і обіцяла й мені влаштувати подібну подорож Дністром, як тільки настане літо. Літо настало, а вона не поспішала виконувати свою обіцянку — відмовлялася, пояснюючи це тим, що нема партнерів чоловічої статі, бо хто ж тягтиме ті байдарки на берег і з берега? Та я так мріяла про Дністер і байдарки, так на неї напосілася, що Оленка здалася. Пішла вона до якогось знайомого лікаря, який полюбляв цю справу, і вмовила його поїхати з нами. Він узяв відпустку, прихопив свого молодшого брата, і ми вирушили в дорогу.

Приїхали до Галича, спустили байдарки на Дністер і попрямували вниз аж до Заліщик. Два намети: в одному з них ми з Оленкою, у другому два брати. Оленка трохи схитрувала: знаючи свого колегу-лікаря як безнадійного балакуна, вона взяла у свою байдарку його молодшого брата, мовчазного й сором'язливого юнака, а до мене посадила балакучого лікаря, який цілу подорож виголошував захоплені, патетичні промови. Та мені було байдуже: адже навколо була така краса! Я цілком забула, як тих братів звали, але цю подорож ностальгійно згадувала на еміграції. Яка то була казка — плисти цілий тиждень по Дністру: високі кручі праворуч і низький берег з лівого боку, фортеці на кручах і села на низьких берегах — незабутнє враження. Ми зробили зупинку в селі з якоюсь поетичною назвою, здається Іване Золоте, щоб відвідати маму арештованої художниці Стефанії Шабатури. Переночували в неї, а рано-вранці перед нашими очима ще одна чудесна картина: село на пагорбі, Дністер як дзеркало, уся зелень навколо виблискує в росі, ніби в дорогоцінних каменях, а далеко в селі гудуть церковні дзвони — була неділя. Уже в Нью-Йорку серед хмарочосів, коли перед очима поставала ця незабутня картина, у мене боляче стискалося серце: «Чи доведеться ще коли таке пережити?». Ми не раз проводили відпустку разом з Оленкою і нашими двома синами. Були в Одесі, були в Євпаторії, були в Коктебелі у Криму, але та подорож по Дністру на байдарках була неперевершеною і запам'яталася на все життя.

Перед від'їздом до США у травні 1979 року я поїхала до Львова: Оленка й Зеновій Красівський узяли шлюб і відзначали цю подію у вузькому колі друзів. Оленка була гарна й весела у своєму новому щасті, і я їй зичила добра. Вона, всупереч мені, з ентузіазмом сприймала мій від'їзд і планувала невдовзі й сама із Зенком їхати на Захід. Зенко пручався, не хотів, на Заході він не мав що робити, а Олена боялася, що жити їм спокійно не дадуть, що його знову рано чи пізно арештують. Пізніше так і сталося. Але це пізніше, а тоді Оленка провела мене до Москви й побула там

зі мною кілька днів перед нашим від'їздом. Рівно через десять років я зустрілася із Зенком Красівським у Києві, але був він уже сам — Оленка загинула 1986 року, за три роки до мого приїзду.

Усе це сталося набагато пізніше, а поки що я дуже близько заприятелювала зі Славком і Оленкою, часто до них приїжджала, познайомилася з багатьма свідомими й творчими людьми. У липні 1967 року велика ватага друзів зі Львова та Києва зібралася на відпочинок у Карпатах, у селі Шешори, куди Оленка запросила й мене. Серед них були Галя Севрук та Рита Довгань з дітьми; Оленка зі Славком, Анатолія Панас із Луцька, яку я запросила, щоб вона познайомилася з цими цікавими людьми. Ми ходили купатися, мандрували горами, ходили до гірського озера, з яким гуцули пов'язували різні легенди. Подейкували, що в тому озері немає дна, що коли в ньому хто втопився, то тіла вже ніхто ніколи не бачив. Озерце те було невеличке, але, сховане високо в горах, у чагарниках, виглядало справді мертвим. Над озером схилилося височезне дерево, повалене блискавкою, а в темній, як морок, воді не видно було жодної живої істоти. Перемагаючи страх, ми пройшли по стовбуру дерева якнайдалі й там сфотографувалися. Цей кольоровий знімок зберігається в мене досі. Він не дуже виразний, але Славкова постать вирізняється з-поміж усіх. Те таємниче й похмуре озеро та пов'язані з ним перекази навели Чорновола на роздуми про різні цивілізації на нашій землі, про катаклізми й майбутні зміни. Цікаво було послухати його фантасмагорії.

Окрім Оленки і Славка, яких наша господиня поселила в окремому закамаркові у stodолі, усі ми спали покотом на сні в тій же stodолі. Однієї ночі мені раптом приснився Валентин, ніби він та інші в'язні кудись похмуро бредуть. Я прокинулася з думкою, що з ним діється щось недобре. Розповіла сон Славкові; він намагався мене заспокоїти: це ж лише сон. Однак приснився той сон марно, бо саме в той час, коли мені це снилося, Валентина разом з Михайлом Горинем та Михайлом Масютком, як вия-

вилося пізніше, везли з Мордовії до Володимирської в'язниці до сиджувати там термін. Сні й усілякі передчуття переслідували мене все життя.

Наше карпатське товариство незабаром розїхалося. Я вирішила їхати разом з Анатолією Панас на Волинь: вона — до Луцька, а я — на хутір до Холонева, де в дідуся Мороза був наш син. По дорозі ми зробили зупинку у Львові, щоб зайти до Славка. На подвір'ї нас зустрів похмурий Оленчин батько, дід Тимофій. Він сказав, що Славка заарештували. У хаті засмучена Оленка з почервонілими від сліз очима розповіла нам про обшук і арешт.

Толя одразу заквапилася додому, а я вирішила залишитися з Оленкою у Львові на кілька днів. Провела Толю до автобусної станції. Дорогою вона пригадала собі раптом сивого кадебіста, який, звільняючи її з кадебешного ізолятора після триденної затримки, напучував із батьківським виразом на обличчі: «Іди, доню, додому й більше ніколи-ніколи не встромляй носа в політику, більше ніколи до нас не потрапляй!». Толя відчувала, що нові друзі, хоч які цікаві й розумні, знову заведуть її на стежину, де не розминутися з КДБ. Виглядало, що вона взяла настанови старого кадебешника собі до серця і десь в душі дала обітницю дотриматися їх. Увесь її вираз обличчя ніби говорив: нехай хоч світ завалиться, нехай хоч який Славко славний і розумний, а я більше не хочу знати ні допитів, ні обшуків, ні нових зустрічей з кадебістами і, доки не пізно, забираюся геть...

Я відчула, що з цього місця наші стежки розходяться назавжди, ніби обірвалась якась невидима нитка приязні, адже ми були близькими подругами, незважаючи на деяку різницю у віці. Я залишалася зі своїми новими й цікавими друзями, але також і з КДБ, з невиразним, але постійним відчуттям страху десь у карку чи хребті; вона ж шукала затишку, будь-якого, але щоб без КДБ і без того страху. Дуже скоро вийшла заміж, народила доню Софійку, навчилася готувати смачні страви і, здається, перестала писати вірші. Ми ще деякий час перекидалися

листівками, але поступово й та нитка зв'язку обірвалася. Луцьк перестав для мене існувати як місто, де мене чекали друзі.

Над Славком Чорноволом розпочалося слідство за статтею 187-1 — наклепи на радянський суспільний лад. Усі ми розуміли, що це за «Лихо з розуму», а також за Валентинів «Репортаж із заповідника імені Берії», який потрапив з мордовського концтабору до Славка разом з проханням Валентина видрукувати ту річ і спрямувати її до Верховної Ради.

Чорновіл подарував по примірникові «Лиха з розуму» кожній дружині кожного політв'язня, про якого він писав у своїй «білій книзі». Він не робив зі свого твору таємниці, оскільки відкрито послав його до офіційного Києва, і казав, що й ми не мусимо ховати його. Подароване «Лихо з розуму» виглядало як грубезна саморобна книга, сторінки її були друкованими лише на одному боці. Від наліплених фотографій вона розбухла до ширини доброї чоловічої долоні. Я тримала її на шафі для одягу у своїй кімнаті студентського гуртожитку, де ми з сином продовжували жити. Але після Славкового арешту, попри його поради не ховатися з твором, я час від часу позирала на шафу й думала, куди б її сховати. Я носилася з тією книгою по кімнаті, як кіт із салом, перекладаючи з кутка в куток, а потім знову клала на шафу. Аж ось одного разу серед ночі мене хтось ніби штовхнув і розбудив. Була друга година ночі — мене охопив якийсь невиразний страх за книгу. Я миттю вирішила, що її таки час сховати, і почала метатися по хаті — куди. Погляд упав на пральну машину, що стояла в кутку, — це була одна з перших моделей, до яких треба було вручну наливати й виливати воду. Коли перекинула її догори дном, то виявилось, що біля двигуна є доволі місця для «Лиха з розуму». Я прив'язала шнурівками те «Лихо» до мотора, обмотавши все кілька разів, щоб не метлялося, перевернула машинку й поставила її назад у куток. Швиденько впорядкувала й деякі інші самвидавні речі, що назбиралися на той час у хаті, запхала їх у порожню бляшанку з-під гасу й лягла спати. Та дов-

го спати не довелося, бо раннім ранком до мене з'явилися з обшуком. Обшук провадив слідчий у справі Чорновола. Кожного разу, коли він наближався до пральної машинки, у мене завмирало серце. Але він так і не зацікавився нею. Може, не був досвідченим, а може, урятувало те, що він виявився знайомим ще з університетських часів, — був студентом юридичного факультету Львівського університету. Переглядаючи мої папери, він натрапив на фотографію студентки з моєї групи, до якої приходив на побачення. Ми з нею жили в одній кімнаті гуртожитку. Звали її Валя Хромих. Була вона донькою якогось військового з Єсентуків на Кавказі. Валя була тендітною, крихкотілою дівчиною і, викохуючи тонку талію, хвалилася, що на сніданок з'їдає лише апельсин. Ми ж, діти колгоспників, і смаку апельсина не знали. Щоправда, ті апельсини й тонка талія довели її на 5-му курсі до сухот. А кохання їхнє закінчилося тим, що вона його покинула, пояснюючи, що був він «местный» і російською розмовляв з акцентом. А прецінь був дуже вродливим чоловіком...

І ось тепер цей «местный» юрист сидів у мене в кімнаті й, задумливо розглядаючи знімок колишньої «азноби», раптом звів на мене очі й сказав: «А ви колись були інакшою...». Мабуть, мав на увазі — «правильною». А я скористалася моментом і таки не втрималася, щоб не вщипнути: «Так, я тоді разом з Валею вимагала, щоб нам, кільком російськомовним студентам, читали лекції російською, — і це на Україні, в українському університеті. А на вас ми дивилися зверхньо, як на 'местных', усе одно, що другосортних...» Насправді я ніколи не дивилася на місцевих зверхньо, бо вони, здебільшого діти селян, були мені набагато ближчими, ніж розбещені діти переважно приїжджих радянських бюрократів. Слідчий не відповів мені й словом. Але гадаю, що велика Валяна фотокартка трохи вибила його з колії й, може, тому він не дуже пильно виконував свою службу. Так і Славко, і я були врятовані від «зберігання й розповсюдження наклепницького документа», за що його могли засудити за ст. 62 (до 7 років ув'язнення і 5 років

заслання). Чорновіл пізніше дякував усім жінкам політв'язнів, що не послухали його настанов і сховали «Лихо з розуму», тим самим полегшуючи йому захист.

Згадано було, однак, у його звинуваченні ще й Валентинів «Репортаж із заповідника імені Берії», що його Славко видрукував і вислав до Києва «на прохання» автора. З цим проханням вийшла непогодженість: Валентин і справді так просив, але десь у вересні 1967 року його з Володимирської в'язниці привезли до Київського КДБ на нове слідство за написання того твору. Слідчим Валентина на цей раз виявився мій знайомий з Луцька Микола Кольчик. Тепер він був уже в Києві (може, одержав підвищення за успішне доведення до каяття Дмитра Іващенко?). Мені довелося щомісяця їхати до Києва — возити харчові передачі.

Слідчий Кольчик продовжував зі мною свою гру в доброго дядю і ліпшого друга. Він дозволяв величезні передачі й був неперевершеним джентльменом: відбирав у мене пудові торби з харчами й тягнув їх по східцях Київського КДБ, згинаючись під тягарем, ні разу не відмовив у побаченні з чоловіком і навіть виходив з кімнати під час побачення, залишаючи нас наодинці, — говоріть, мовляв, про що хочете...

Саме під час одного з таких побачень у київському кадебешному ізоляторі Валентин шепнув мені, щоб Славко Чорновіл змінив свої свідчення щодо його «прохання» як автора «Репортажу». Справа була в тому, що він відмовлявся взагалі говорити зі слідчим на цю тему. Славкове ж твердження про «прохання автора» ніби давало в руки слідчого доказ про Валентинове авторство. Я переказала це Оленці, а вона під час побачення переповіла Валентинове прохання Славкові — він тоді відбував свій термін у побутовому таборі в Україні. Славко одразу ж змінив свої свідчення і почав твердити на допитах, що він помилився щодо «прохання». Не знати, чи це так уже й допомогло, однак вибивало з пазурів слідства єдиного свідка.

Славкові Чорноволу не довелося відбувати повний трирічний термін: його 187-1 стаття потрапила під амністію, і я навіть подумала, що Славко народився в білій льолі: не сів 1965 року разом з іншими, а цей, трирічний, термін відбув лише наполовину. Роками пізніше, однак, не допомогла йому його «біла льоля»...

Поступово, через Оленку Антонів і Славка Чорновола, я познайомила й потоваришувала з іншими львів'янами: Ігорем та Іриною Калинцями, а також з Ігоревою мамою Зіновією Калинець, чудовою жінкою, яка мешкала в Ходорові неподалік Львова; зі Стефанією Шабатурою та її талановитою мамою; Стефанією Гулик та її чоловіком — художником Валерієм Гнатенком — і багатьма іншими. Іван Світличний мав також широкі знайомства по всій Україні й познайомив мене не лише з патріотичним Львовом, а й з Одесою, де я зустрілася й потоваришувала з Ніною Строкатою-Караванською. Коло знайомих розширилося, і життя вже не здавалося таким безнадійно сумним.

Ніна

Не пам'ятаю, коли точно Іван Світличний порадив мені поїхати до Одеси на море для оздоровлення сина, який постійно простуджувався та хворів, і, замість того, щоб шукати десь помешкання і платити за нього, зупинитися в Ніни Строкатої. Дав мені її адресу. Був це, мабуть, 1967 рік.

Приїхали ми з сином до Одеси, знайшли адресу. Ніна повернулася з праці пізніше і знайшла нас на лавці перед будинком. Висока, тендітна жінка, трохи зсутулена, гарні темні очі, волосся коротко підстрижене й зачучерявлене, говорить добірною українською мовою, з гаркавинкою. Не була з тих, з ким уже через годину почуваєш себе, ніби сто літ знайомий. Стримана й серйозна, а в усмішці стає милою і привабливою.

У двокімнатній квартирі на другому поверсі — стерильна чистота, усе блищить. Ніна поселяє нас із сином у кімнатці, де повно книжок, ще й яких книжок! Видання, яких я до того не бачила, багато з 1920–1930-х років, словники української мови, також мені невідомі. Я тоді, за намовою Івана Світличного, брався перекладати українською авторів Західної Німеччини, то ж особливе захоплення в мене викликав, пам'ятаю, словник Уманця і Спілки. Мова в тому словникові видалася мені багатшою і не такою зрусифікованою, ніж у тих, якими я користувалася. Пізніше, уже в Канаді, я придбала аж два таких словники й подарувала один з них Нініному чоловікові, Святославу Караванському, який працював над укладанням словника синонімів. На полицях було також багато чужомовної літератури в перекладах із тих же 1920–1930-х років, а серед них — славнозвісні «Пригоди Гекльберрі Фінна і Тома Соєра» Марка Твена, яку я одразу ж почала читати синові. Саме ця книжка дала йому пізніше поштовх до самостійного читання. У хаті висів великий портрет Святослава, жила кицька, а на підвіконнях було багато квітів.

Ніна була всебічно освіченою людиною. Бесіду любила вести, сидячи у фотелі, характерно закинувши ногу за ногу, — так, як уміла робити тільки вона. Вражала її мова: Ніна висловлювала свої думки так унікально-колеритно, як ніхто інший. Вона була корінною одеситкою, і, може, саме Одеса накладала на її мову такий колорит. Цікаво було її слухати: слова й вирази були вагомі своєю несподіваністю. Думки свої викладала Ніна стисло, не вдаючись у розлогі тлумачення, тож іноді я не зовсім розуміла, до чого вона веде, але не наважувалась уточнювати.

Той фотель служив Ніні також і за сховок. Одного дня вона з таємничим виглядом витягла з його нутрощів папірці й мовчки подала мені їх читати. Це були потаємні депеші Леніна до ЦК партії під рубрикою «Совершенно секретно». Йшлося в них про голод 1921 року. Вождь пролетаріату закликав своїх однопартійців, використовуючи ситуацію, розправи-

тися з духовенством. Мовляв, відмовляються віддавати золоті ризи та інші цінні церковні речі на порятунок голодуючим, тож треба їх безжалюбно вбивати. «Расстреливать, расстреливать, расстреливать!» — наказував вождь. Я вже на той час не мала ілюзій щодо Леніна, але від такої відвертої кровожерності ставало моторошно. Я не питала, де Ніна роздобула той матеріал, але здогадувалася, що, напевно, у московських дисидентів. Вона мала з ними тісні контакти.

Мала Ніна в Одесі приятельку, якою захоплювалася і яку надзвичайно любила. Це — Галина Могильницька, учителька за фахом і найближча її подруга. Галина була дружиною Олекси Різникова, який покинув її напризволяще з двома дітьми. Ніна не могла цього йому пробачити. «Як можна кинути таку жінку?» — обурювалася вона. Коли Різникова арештували разом з Ніною і судили їх по тій самій політичній справі, кагебешники викликали за свідка Могильницьку в надії, що покинута жінка почне зводити рахунки і наговорювати на нього. У них нічого не вийшло. Ніна була захоплена: Галя не лише не сказала жодного слова проти колишнього чоловіка, але й усіляко вихваляла його на суді.

Ніна любила знайомити нас із Одесою, водила до Ботанічного саду. Першого літа, проведеного в неї, ми з Валіком щодня їздили трамваєм на море купатися і грітися на сонці. Вона ніколи не їздила з нами купатися — ішла на працю. Працювала Ніна тоді на кафедрі мікробіології в Одеському медичному інституті. Одного разу вона повела нас із сином до лабораторії, щоб показати своє господарство. Там була велика кількість піддослідних білих мишей і щурів, а я понад усе боялася і бридилася саме мишей та щурів. Ніна готова була подарувати синові одну з тих тваринок на вибір. Я благала не давати нам того «добра», і все ж перед нашим від'їздом вона подарувала Валікові маленьку білу мишку в скляній баночці, перев'язаній марлею, запевняючи мене, що вона з тієї баночки не зможе втекти. У потязі я відмови-

лася стерегти мишу й залізла на верхню полицю, а Валік ліг на нижню, примостив банку з мишею під полицею і зобов'язався її пильнувати. Але тільки ліг — одразу ж заснув. Серед ночі в нашому плацкартному вагоні зчинився галас: «Миша у вагоні!». Нінина миша вилізла з банки й помандрувала вагоном. Я лежала ні жива ні мертва, не наважуючись признатися, що миша належить нам, а син спав і вухом не вів. Нарешті хтось таки спіймав мишу, і лише тоді я подала банку.

Ніна виявляла до нас із сином багато терпіння: Валік, мій син, з малих літ погано спав і ночами кричав, особливо після бурхливих денних вражень. На морі ж емоційних вражень не бракувало: то краба побачить, то ще щось, а тоді вночі, не прокидаючись, сідає на ліжку й кричить. Мої знайомі водили його до різних бабів-знахарок на Волині, водили й у Карпатах — нічого не допомагало. Лікарі виписували бром для заспокоєння, але я так і не наважилася лікувати сина бромом, остерігаючись негативних наслідків такого лікування для малої дитини. Отож Ніна переживала разом зі мною не дуже спокійні ночі, але ні разу не поскаржилася на незручність. Узагалі була вона надзвичайно великодушною людиною. Данило Шумук, знаний своїм нетолерантним, м'яко кажучи, характером, вийшовши на волю, давав як своїм колишнім співв'язням, так і новим знайомим безпелляційні й дуже суб'єктивні характеристики, впадаючи з однієї крайності в іншу: спочатку захоплювався, тоді розчаровувався, або без міри вихваляв, або без міри ганив. Про Святослава Караванського він висловлювався не дуже схвально, та й Ніну не жалувал, часто передражнював її, закидаючи ногу за ногу і звинувачуючи в претензійності, що було цілком несправедливо. Відчувалося, що Ніна це знає чи здогадується, але вона ніколи не обмовлялася про це і словом. Ба більше, це не перешкодило їй залишити Шумукові свою квартиру на цілий місяць для лікування в Одесі, а самій забратися з міста геть. Вона ще й хвалилася, що її квіти дуже підросли за Шумукового догляду, краще, ніж за

її власного. Не пам'ятаю, щоб вона нарікала чи казала щось негативне про наших добрих спільних знайомих. Зате до ворогів вона могла бути безжальною і навіть агресивною.

Якось гуляли ми з нею удвох у погідний, затишний вечір пустирищем недалеко від її квартири — район той був новий, навколо багато незабудованого простору — і раптом причепився до нас якийсь тип. Ніна тут же повернулася до нього й загнула таку добірну лайку, що той чоловігя був сам собі не радий і ху-тенько подріботів від нас геть. Я з острахом дивилася на Ніну, бо не бачила її ще такою лютою. А вона одразу ж охолола, ніби нічого не сталося. Виглядало, що це був її акторський виступ, налоскотаний гнів, щоб відшити причепу.

Мікробіолог за фахом, Ніна любила свою працю в медичному інституті, займалася науковою роботою, але чи була в неї можливість реалізувати себе як науковця, коли вона була під постійним наглядом КДБ? Та ще й коли чоловік її майже все життя сидів у тюрмі?

Про своє знайомство з Караванським Ніна розповідала з легким гумором. Познайомилася з ним і вийшла за нього заміж, коли він звільнився з першого ув'язнення, себто була вона вже не молоденькою дівчиною. Оповідала, як Святослав приходив до неї додому, і вони йшли гуляти, узявшись під руку. Така трохи підтоптана закохана пара інтригувала сусідських дітлахів. Вони бігли за ними і дражнилися: «Жених и невеста, жених и невеста...». Коли вона це оповідала, то при тому якось дуже мило усміхалася під свій кирпатий ніс.

Ніна любила дітей, це видно було хоча б з її ставлення до мого сина. До кінця життя вона не забувала в телефонній розмові запитати про нього, довідатися, як у нього йдуть справи. Не дав їй Господь мати своїх дітей...

Була вона дуже мобільною, любила відвідувати друзів чи у Львові, чи в Києві; приїжджала одного разу й до нас, до Івано-Франківська. Мала багато друзів і знайомих у Москві, й саме

вона познайомила мене з Людою Алексєєвою, яка стала пізніше для мене найбільшою порадницею і помічницею в усіх моїх заходах щодо ув'язненого Валентина. Саме Люда Алексєєва влаштувала нам обом першу зустріч з Андрієм Сахаровим та Валерієм Чалідзе, щоб ми розповіли їм про справу вдруге арештованих Мороза й Караванського. Зустріч була короткою, але виявилася доленосною: Валерій Чалідзе незабаром виїхав за кордон, і вийшло на добре, що він уже знав про ув'язненого Мороза. Сахаров відіграв ще більшу роль у звільненні Валентина й нашої пізнішої еміграції.

Ніна їздила з нами до Володимира на побачення з Валентином улітку 1971-го. Це було наше останнє спілкування перед її арештом. Відвідала я її пізніше в Тарусі, де Ніна оселилася після відбуття ув'язнення і де її поставили під адміністративний нагляд. Не було їй там затишно, не мала вона жодного співзвучного товариства, її постійно цькували за порушення адміністративного режиму. Одне все ж вийшло на добре: недалеко, в Москві, були друзі, й коли Ніна захворіла, вони буквально викрали її з Таруси й улаштували на лікування в лікарні чи то в Москві, чи в Калузі.

Зустрічі з Ніною на еміграції були нечастими. Вона тяжко хворіла на артрит, і за останньої зустрічі з нею — в Надійки Світличної в Ірвінгтоні на Великодні свята — важко було дивитися на її хворі ноги. Я все планувала запросити її до себе, до Канади, й разом поїхати на солоне озеро в Саскачеван, куди їздять лікувати артрит. Але, як кажуть, добрими намірами встелена дорога до пекла... Я часом писала їй листи, вона відповідала телефоном. Ніна мало коли жалілася на хворобу, але одного разу таки поскаржилася, що дуже стомлена, що не має енергії докінчити розпочаті проекти. «Просто живу з останніх сил...», — промовила вона, сказавши це так, як уміла сказати тільки Ніна. І все ж смерть її була такою несподіваною, такою передчасною! Залишила вона в моїй душі глибокий слід і світлу пам'ять.

Знову Микола Кольчик

Восени 1967 року Валентина привезли до Києва на нове слідство. Йому інкримінували написання «Репортажу із заповідника імені Берії». Слідство тяглося до квітня 1969 року.

Одного дня хтось із деканату повідомив, що мене викликають до КДБ. Дбайливі «органи» завжди старалися, щоб про мої виклики знали на роботі. У приміщенні КДБ на прохідній мене зустрів Микола Кольчик. Завів до кабінету і, зручно розсівшись у кріслі, почав весело й безтурботно базикати про се та про те, жартував, а потім якось раптом, зненацька питає, чи читала я «Репортаж». Річ ясна, коли йдеш на допит у КДБ не вперше, то психологічно готуєшся і жартуєш себе подумки: «Нічого не знаю, нічого не читала, не пам'ятаю, не пригадую...» А тут, коли сидить перед тобою людина, яка тягала пудові торби з харчами для твого ув'язненого чоловіка, яка дозволила побачення навіть без паспорта, що було явним порушенням правил, яка тільки хвилину тому посміхалася до тебе й жартувала, то на якусь мить забуваєш, що сидить перед тобою слідчий КДБ, а не просто знайомий, і що приїхав він не для жартів.

— Не читали? А що означає ось ця фраза?

Він починає порпатися в купі моїх листів до чоловіка і, не зводячи з мене своїх зелених прискіпливих очей, які цієї миті здаються мені хижими, знаходить саме той лист, де йдеться про «Репортаж». Протягом кількох секунд я гарячково намагаюся пригадати, що ж такого написала про той «Репортаж», за що він ось зараз схопить мене за руку.

— «Була кілька днів тому в Славка, — цитує він мого листа, — він годував мене дуже смачними стравами». Що ж то були за страви, Раїсо Василівно?

Отже, прочитав, бестія, усі мої листи і знайшов та вихопив саме ту фразу, яка стосувалася «Репортажу...» Але напруження

трохи відлягло, усе ж таки хитромудро написала, подумала, схопити нема за що, хоч обое ми добре знаємо, що то були за «страви», якими Славко мене годував, — той самий Славко, який тоді й яйця сам собі не міг засмажити...

— Не пам'ятаю, чим саме годував, давно це було.

Чи зрадили мене мої очі, чи, може, на обличчі змінилася, чи почервоніла — не знаю; це видно було хіба що йому. Але ні вираз обличчя, ні «брехливі» очі на свідків не годяться...

Слідчий Микола Кольчик знову починає базікати, жартувати, а тоді знову так само раптово: «А тепер, Раїсо Василівно, мушу повідомити дуже неприємну новину». І довга пауза. Серце в мене відривається і летить кудись униз: «Щось із чоловіком трапилося, хтось дав погані свідчення?».

— Мусимо провести у вас обшук.

«Ху! Ну й проводи собі, у мене ж ні чорта в хаті нема!» — думаю і полегшено зітхаю, що, звичайно, не минає його цупкого погляду.

Він уже заздалегідь знає, як робити обшук. І справді: майже не порпається в книжках, не шукає в них «Репортажу» — не обшук, а якась гра в обшук. І все ж зазирає в такі місця, куди ніхто перед тим не заглядав. Геть вивертає обкладинку записника, заглядає у пральну машину, перевертає її й заглядає до отвору біля мотора (може, десь я таки проговорилася про сховок для «Лиха з розуму», а вони підслухали?), порпається в кишенях одягу. Шукає оригінал «Репортажу», бо Мороз мовчить на слідстві; потрібні докази, треба знайти написане його рукою. Нічого не знаходить. І все ж залишає по собі враження, що він не дуже й хотів щось знайти. Розлучаємося найліпшими друзями. І тільки ввечері я відчую наслідки «дружньої» розмови та обшуку: двічі за вечір непритомнію — і двічі моя сусідка по гуртожитку Ліна Вакуленко викликає до мене «швидку допомогу». Ліна похмуро похитує головою — розуміє, що довело мене до такого стану. Вона лібералка, не сприймає нашої дійсності, але поки що обожнює

Леніна: якби Ленін жив та побачив усе це, то зробив би ще одну революцію, вважає вона.

Першого квітня 1969 року, під час чергового мого приїзду до Києва з харчовою передачею, Кольчик викликає мене до свого кабінету й повідомляє, що він закриває слідство у справі «Репортажу» за недоведеністю авторства. Валентина він відправить назад до Володимира досиджувати 4-річний термін. А це — лише кілька місяців. Радості моєї не було меж. Перше квітня — мій день народження, і Кольчик недаремно приурочив своє повідомлення на цей день: гра у друзів продовжувалася...

Відпав черговий, набагато довший, ніж попередній, термін ув'язнення, що загрожував Валентині в разі доведення його авторства. Того ж дня Кольчик дав нам і побачення. Вигляд Валентина мене вразив: він був блідий, аж жовтий, і, сказати б, худий, так це не те слово — він був ніби засушений гриб. Тривалий ізолятор і, безперечно, психологічні Кольчикові експерименти, гра в kota з мишею, подібна до тієї, що й на моєму допиті, мабуть, і довели Валентина до такого стану. Жалівся, що стіни тиснуть на нього. Він нічого не знав про закриття слідства й поспішав повідомити, як саме буде вести себе на суді: не буде відмовлятися, встане й скаже, що так, це він написав «Репортаж» і більше жодної участі в суді не братиме. Я намагалася перервати його і сказати про рішення слідчого, але до його свідомості довго не доходили мої слова.

Валентина відправили до Володимира досиджувати термін, а я роками пізніше ніяк не могла позбутися думки, що то було своєрідним продовженням гри слідчого в kota з мишею. Адже слідство мало всі Валентині матеріали, в тому числі, мабуть, і заготовки до статей, що їх він написав за наступні 9 місяців волі. Кольчик, добрий психолог, здогадувався, що Валентин не зупиниться на «Репортажі», що в нього руки сверблять писати статті й утверджувати себе в цьому жанрі. Може, я тут помиляюся, але знав же Кольчик, що Валентин на суді не відмо-

влятиметься від написання «Репортажу», слухав же він записи нашої розмови під час побачення? «Нехай собі побуде на волі, він нікуди від нас не втече, а я собі тим часом зароблю реноме доброго чоловіка, і воно мені пригодиться в ламанні наступних жертв...» — так приблизно я собі уявляю міркування слідчого Миколи Кольчика. Бо завданням його було ламати, примусити каятися, нерозкаяних «героїв» він до суду не любив віддавати...

Дев'ять місяців волі

Десь напередодні звільнення чоловіка з тюрми ректор інституту викликав мене в кабінет і почав пояснювати, що мені з сином слід уже підшукати якесь помешкання поза межами гуртожитку, — мовляв, негоже колишньому в'язневі жити серед студентів, може виникнути «нездорове зацікавлення». Я не сперечалася з ректором, обіцяла звільнити кімнату, бо мені важливіше було зберегти свою посаду в інституті, ніж дешеvu кімнатку в гуртожитку. Але занепокоїлася, бо платити за приватне помешкання коштувало б половину моєї зарплатні, яка на той час становила 120 карбованців; та й знайти сімейне помешкання було справою нелегкою. Друзі в Івано-Франківську підкинули ідею: а що, якби стати в чергу на кооперативне помешкання? Це був єдиний шлях отримати дах над головою за наших обставин. Обіцяли непомітно просунути моє прізвище у списки, затверджені виконкомом. А де ж узяти гроші? Заощаджень було в мене як кіт наплакав: усього 185 карбованців, а перший внесок на двокімнатну квартиру коштував 1800 карбованців. Утопія. Славко Чорновіл довідався про всю цю історію, та й каже: записуйся в кооператив, а гроші будуть. Я не зовсім розуміла, що він має на увазі, але коли наступного разу приїхала до Львова, він вручив мені майже всю суму для першого внеску. Як виявилось, він звернувся до на-

ціонально свідомих львів'ян із закликem допомоги: «Мороз має от-от звільнитися, а жити не матиме де, бо з гуртожитку виганяють». На обрії трохи розвиднилося. За рік чи два кооперативний будинок мав бути готовий, а до того часу, думалося, може, вдасться винайняти помешкання.

Настало 1 вересня 1969 року. Син пішов до першого класу. Його тато мав от-от повернутися з ув'язнення, але минуло й 1 вересня, і 2-ге, а Валентина не було й не було. Звичайно, з Володимирської в'язниці до України — добрий кавалок дороги, але тоді ми про це не думали. Нарешті 3 чи 4 вересня прийшла телеграма з Києва. Всякі телеграми чи будь-які листи доставляли на прохідну гуртожитку. Приніс її з прохідної один з викладачів інституту, мій колега Ярослав Гандзюк, який також жив у гуртожитку. Від хвилювання я не могла скласти до купи літери, вони розпливалися перед моїми очима. Я безпорадно спитала, що там написано. Ярослав засміявся і прочитав телеграму: Валентин повідомляв, що затримується в Києві на кілька днів, але незабаром приїде додому. Того ж вечора мене викликали до телефону на прохідну, й ми з ним говорили. Алла Горська, на квартирі якої Валентин зупинився, взяла трубку і просила мене не сердитися за те, що вони його там затримують.

Валентин приїхав неймовірно худий, як жердина, але повний життя й ентузіазму. Зустріч у Києві була, мабуть, триумфальною, адже він уже став відомий як автор «Репортажу».

Ми почали шукати помешкання, але всі пошуки залишалися марними. Знайомі, які мали щось до винайму, казали: «Та щоб до нас КДБ приходило з обшуками — нащо воно нам?». Так минув місяць, а тоді постало питання прописки. Це вирішили доволі швидко: знайшлася самотня жінка в сусідньому селі, яка за невелику грошову компенсацію приписала Валентина до свого помешкання. Тим часом ректор більше не нагадував мені про звільнення кімнати в гуртожитку, і ми облишили марні пошуки. Щоправда, цікавість до Валентина з боку студентів була, от тільки

не знаю, «здоровою» вона була чи «нездоровою». Він любив виходити на подвір'я й робити руханку, доволі посилену і складну, — здається, навіть на голові стояв. Студенти витріщали на нього очі, але це його анітрохи не бентежило; мабуть, радше навпаки, лоскотало гординю. Амбіції його вже тоді росли, як на дріжджах, це було видно неозброєним оком; адже для більшості свідомого населення Західної України Валентин був героєм: відсидів за свої погляди, та ще й написав надзвичайно гостру і сміливу річ проти системи. Її транслювали «ворожі радіостанції», а їх слухала чи не половина населення Західної України. Ті ж люди, які боялися взяти нас на квартиру, потайки сиділи коло приймачів, слухали й захоплювалися ним. Така була реальність.

Незабаром добрі люди попередили нас по секрету, щоб ми були обережні, бо кімнату, яка межувала з нашою, звільнили від студентів, і там поралися кадебешники, відповідно її обладнуючи. Ми довідалися, де саме в стіні був мікрофон. Он воно як, а я наївно гадала, що ректор змилювався над нами й тому дав нам спокій. Аж тепер з'ясувалася справжня причина: де б іще кадебешникам було так зручно за нами стежити? Десятки вікон і сотні очей, пошта приходить на прохідну, усі телефонні дзвінки з прохідної! А щодо «нездорового зацікавлення», то навіть і це було для них корисним, бо можна було простежити, хто й чим цікавиться, хто приходить і спілкується з нами.

Підслуховування й пильне слідкування були явними. Якось, повернувшись пізно ввечері із засідання, я застала в кімнаті одного знайомого П., але він одразу розпрощався й пішов. Валентин почав щось таємничо показувати мені на мигах, я нічого не розуміла, лише була вкрай заінтригована. Тоді він сказав: «Завтра вранці розкажу». Другого дня ми встали раненько й пішли прогулятися навколишніми вуличками, але одразу ж помітили, що якийсь тип невідступно за нами крокує. Ми ніяк не могли від нього відчепитися. Отже, у КДБ почули про заплановану розмову й неодмінно хотіли знати, що повідомить мені про свого при-

ятеля Валентин. А повідомив він таке: П. приніс гроші, зібрані від «симпатиків» на початок Валентинового життя на волі, а заодно попередив, що він погодився співпрацювати з КДБ, але обіцяє передавати їм лише те, що дозволить йому Валентин. Гроші Валентин узяв і потиснув йому руку. Чи наш переслідувач почув, про що ми говорили? Напевно, так.

Але та потаємна змова з П. тривала дуже недовго. Валентин не стримався і почав розказувати всім, що П. — «стукач». Мене це обурювало. Я знала, що той чоловік дуже любив свій край, знав його історію, був свідомим українцем, патріотом, але був слабосилою людиною. Можна було сказати йому свою думку, можна було, врешті, попросити його з хати, оминати його на вулиці, але взяти гроші, потиснути руку, а потім плескати язиком про його співпрацю?..

Забігаючи вперед, скажу, що з роками мені стало неприємно зустрічатися з тією людиною і бачити, до чого довело його борсання між любов'ю до своєї землі й собачим обов'язком донощика. І такою ціною було куплено його волю! Та й навряд чи він їм щось путнє доносив. А він намагався зупинити мене на вулиці, щось розповісти про себе, як його цькують, як не дають просунути по роботі. Мабуть, у КДБ не дуже йому й вірили.

Коли Валентина судили вдруге й у нашому помешканні зібралось багато людей з Києва та Львова, П. раптом прийшов також. Не думаю, що прийшов він зі своєї власної волі; мусив позичити в сірка очей і прийти в помешкання на вулиці Набережній, куди його нога ні разу перед тим не ступала. В КДБ наказали йому прийти, бо ж надто хотілося їм знати, про що говорять і що замишляють свідки. Я не вірила своїм очам, що він наважився прийти, а П. трохи покрутився і пішов, аби лише могли доповісти, що виконав наказ. А були в нашій хаті тоді Іван Дзюба, Борис Антоненко-Давидович, Славко Чорновіл — свідки у справі, а також багато львів'ян, і серед них — поет Григорій Чубай.

Набагато пізніше, коли я вже була знайома з Андрієм Сахаровим, П. зустрів мене в центрі міста й спитав, чи не передала б я Сахарову скаргу від однієї людини. Я твердо подивилася йому в очі й сказала: «Ні». Я бачила, що він зрозумів причину, бо більше не сказав ні слова. Може, та скарга і справді була чийсь криком душі (багато людей тоді вірило, що Сахаров може їм допомогти в боротьбі з владою), а не кадебівською провокацією, але в такому разі людина обрала дуже непідходящого посередника, подумала я.

Концерт кобзарів

За 9 місяців Валентинової волі ми пережили подію, про яку неможливо не згадати. У жовтні 1969 року до Івано-Франківська приїхали кобзарі. Точилися розмови про задум створити в Києві Товариство кобзарів України з уцілілих від сталінських розправ старих кобзарів і молоді. Мені невідомо, від кого йшла така ініціатива, але були серед кобзарів два молоді ентузіасти — брати Микола та Степан Литвини. З Миколою я була знайома: він учився у Львівській консерваторії й часто бував у львівській громаді на різних уродинах, вечірках тощо. Бував також і в Оленки Антонів. Високий хлопчина, він сильно заїкався, але коли брав бандуру і співав, заїкання зникало. А співав він чудово. Більшість старших кобзарів були вже немічні, зі слабкими голосами. Але хвилював один лише їхній вигляд та їхні бандури — старі, потемнілі від часу. Старший з братів Литвинів, Степан, — справжній козарлюга, широкоплечий, високий красень з пишними вусами і блакитними очима — був головною окрасою концерту. Він мав чудовий густий баритон. Але головне, щό він співав! Заспівав він кілька історичних пісень та дум, серед них — «Ой полети,

галко» про знищення Запорізької Січі Катериною Другою, що особливо схвилювало публіку.

Концерт кобзарів перетворився на демонстрацію українства. Я нічого подібного не бачила у своєму житті. Таке не забувається: концертний зал, забитий людьми, був як наелектризований, публіка ніби ошаліла, на сцену летять букети квітів. Концерт скінчився, кобзарі стоять на освітленій сцені, а публіка, стоячи, все плеще, вигукуючи слова захоплення. Хтось вигукнув: «Слава Україні!», інші підхопили. Поруч зі мною з одного боку стоїть Валентин, з другого — Петро Арсенич. Дивлюся на них: стоять і скандують: «Слава Україні!» — а в обох обличчя розчервонілі, очі горять, із чола тече піт.

На сцену вибігає худорлявий чоловік (пізніше казали, що то інженер з Надвірної) і, хвилюючись, каже: «Якщо в нас є отакі брати Литвини, то ми можемо пишатися й повторити слідом за Симоненком: 'Народ мій є, народ мій завжди буде, ніхто не перекреслить мій народ'...»

Влада висилає на сцену якусь сіру постать казати казенні слова подяки в надії втихомирити стихію і збити хвилю ентузіазму. Поступово це їм вдається. Оплески вщухають, і люди починають розходитися. Але піднесення в місті триває ще декілька днів: люди обговорюють подію, переказують про неї одне одному. Щось подібне діялося хіба що на Шевченківських вечорах у Львові в 1960-х роках. Але тоді часи були інакші, а це ж сталося вже в похмурі дні постійних арештів і переслідувань української інтелігенції. Промінь сонця, яскравий спалах серед чимраз більшого тиску і присмерку духовного життя...

Не знаю, що діялося в інших містах під час виступу кобзарів. Можна лише здогадуватися про реакцію у Львові, а виступали вони лише по одному дневі в кожному більшому місті Західної України. Після того їхнього турне по Україні більше не чути було про Товариство кобзарів. Оповідали, що Степан Литвин невдовзі опинився без праці, мусив залишити Київ і жити в якомусь

селі над Дніпром у напіврозваленій халупі. Дружина заробляла їм на прожиття, працюючи листоношею.

Памятаю ще одну, дещо пізнішу подію в Івано-Франківську: фільм Ілленка «Білий птах з чорною ознакою». В місті годі було дістати на нього квитка. Це і така «гаряча» тема, як УПА, і група талановитих акторів, і ненав'язлива інтерпретація подій. Во-як УПА — не якийсь мацапура, як звикли зображати ідейних ворогів, а гарний чоловічою вродою легінь із кришталевим поглядом — справжній господар гір. У глядачів він викликав лише симпатію, бо це ж була жива, ще не забута історія Західної України. Перший секретар Івано-Франківської області В. Добрик як сказився. Він плямував фільм, називаючи його особливо шкідливим для мешканців Заходу України. Фільм швидко зник з екранів.

ДРУГИЙ АРЕШТ

Великдень 26 квітня 1970 року був теплий і сонячний. Група киян та всі наші друзі з вулиці Кошового, 10 — Дарка Возняк, її мати Марія, тітка Люба Лемик і, як завжди з ними, Оксана Попович — вирішили поїхати до Космача, де служив священником наш приятель отець Василь Романюк, майбутній Патріарх Української Православної Церкви Київського патріархату Володимир. Мене саме на Великдень послали у відрядження до Косова давати консультацію для заочників педінституту. Домовилися, що одразу після консультації я поїду з Косова до Космача і приєднаюся до всіх.

Однак був Великдень, і до Космача не йшов того дня жодний автобус — казали, що не було шоферів, у свято ніхто не вийшов на працю. Якось діставшись до Яблунева попутною машиною, я вирішила йти до Космача пішки, тим більше, що це мало бути якихось 10 кілометрів, а день був чудовий. Недовго думаючи, я й почимчикувала. Виявилося, що було там не 10, а набагато більше кілометрів, бо дісталась я до Космача аж на 5-ту годину вечора. Гадала, що всіх здивую своїм пішохідним маршем, але ніхто на це навіть не звернув уваги — усі були збуджені й розгублені, святкового настрою не було, натомість обговорювали подію, що сталася під час богослужіння. Розповідали, що коли Валентин почав записувати на магнітофон великодню Службу Божу, до нього підійшло троє невідомих напідпитку й, не показуючи жодних документів і не називаючи себе, зажадали, щоб він ішов з ними. Потім з'ясувалося, що це були директор місцевої школи і двоє працівників з косівського райкому. Коли йти з ни-

ми Валентин відмовився, вони спробували взяти його силою. Однак навколо було багато людей — туристи й журналісти з Києва і навіть з Москви, які приїхали побачити гуцульський Великдень, а віруючі почали обурюватися. Освячення пасок закінчилося, але ніхто не поспішав додому, люди стояли й похмуро чекали. Раптом до Валентина підійшла старенька гуцулка і сказала: «Ви мій гість, я вас забираю до себе й нікуди не відпущу». Узяла його за руку й повела. Усі розгублено мовчали й аж тоді почали поволі розходитися. Напасники відступили, запланований сценарій не спрацював, бо надто галасливою вийшла ситуація.

Стурбована подіями, я не захотіла залишатися в Космачі надовше й наступного ж дня повернулася додому. Вдома помітила дивні речі. Коло полицок з книжками підлога була стоптана черевиками. У хаті хтось побував і навіть не дуже старався замести сліди. Я не могла дочекатися чоловіка, щоб його про це попередити і, може, щось сховати або й знищити. Він приїхав пізно вночі й одразу ж ліг спати, так нічого не сховавши.

Повернувшись другого дня з праці, я застала в хаті повну кімнату гостей з КДБ, які робили трус. Вилучили всі три статті, написані Валентином за 9 місяців волі: «Хроніку опору», «Серед снігів», «Мойсей і Датан», а також невелику сатиричну гумореску «Я бачив Магомета». Гумореска була Валентинова, але підписати її він не наважився, надто прозоро вона натякала на Леніна. Львів'яни казали, що вона дотепна, але я її після того ніколи не бачила. На слідстві її приписували Валентиніві, але суд відкинув це звинувачення через недоведеність авторства, щоб показати неупередженість суду...

Забрали Іваничукові «Мальви», видані в Києві: на берегах книжки були Валентинові коментарі й помітки. Забрали листи від киян, вилучили вірші Ліни Костенко, Драча, Вінграновського. Переглянувши записник сина (він закінчував 1-й клас і завів записник) і знайшовши в ньому запис «пістолет маузер і 8 патронів», почали вимагати зброю. Треба було доводити, що дитячі кривульки нічого не означають...

Прийшов зі школи син. Мені дозволили нагодувати його й відпустити гуляти.

— Іди до тітки Дарки і скажи про обшук, — устигла я прошепотіти й випустила сина на вулицю. Дарка Возняк зустріла його біля крамниці.

— Тето Дарко, а в нас обшук! — майже весело повідомив Валік. Дарка одразу ж забула про крамницю і прожогом кинулася до хати «витурушувати подушки». Дуже вчасно, бо другого ранку прибув і до них цілий загін кадебістів і перевернув у хаті все догори дном. Однак нічого не вилучили.

За два дні після подій у Космачі ректор педінституту викликає мене до свого кабінету й показує доповідну записку, підписану головою Космацької сільради та директором школи. Вони писали, що я разом зі своїм чоловіком святкувала Великдень біля церкви в Космачі, а потім опиралася міліції, кричала й узагалі поводилася невідповідно до звання радянського педагога та викладача інституту. Я змушена була написати зустрічну доповідну, доводячи в ній, що директор школи та голова сільради свідомо зводять на мене наклеп, що в мене є свідки з педінституту, з якими я під час описаних подій давала заочникам консультацію в Косові. Викладачі погоджувалися підтвердити той факт, та й на відрядженні в мене був штамп і підпис директора косівської школи. Виглядало, що в КДБ цю провокацію щодо мене запланували заздалегідь (може, тому й послали мене до Косова?), а голова сільради та директор школи, не знаючи мене на вигляд і помилково прийнявши чорняву Марійку Юкіш за мене, написали доповідну, як їм було наказано. Отже, і цей сценарій їм не вдався — а була б така блискуча нагода вигнати мене з інституту зі скандалом!

Після трусу Валентина два рази викликали на допити, але щоразу відпускали додому. Проте спокою не було, нависла загроза нового арешту.

Не пам'ятаю вже, які саме ми робили заходи в той самий час щодо кооперативного помешкання, але 9 травня за згодою

голови житлово-будівельного кооперативу № 4 Дмитра Бобика ми зібрали свої манатки й переїхали в трикімнатне кооперативне помешкання на вулиці Набережній, 14. В одній з кімнат там жив 60-літній самотній чоловік, що постраждав від повені. Нам обіцяли, що він от-от має вибратися у свою власну кооперативну квартиру. Але хоч усе ніби було проведено законно, зібрано збори й повідомлено про наше поселення, та голова не поспішав — не міг чи не хотів — видати нам ордер на помешкання. Без ордера офіційних прав ми не мали — щомиті могла прийти міліція і зажадати виселення. Однак я в той час була вже згідна на все: хай би виселяли, хай би викинули з праці, влаштувалися б десь на селі, знову кололи б дрова, палили б піч вугіллям, мастили б долівку глиною і носили б воду відрами з криниці, аби тільки не друге коло ув'язнення, допитів і по-дорожжєй у Мордовію...

Моє становище в інституті захиталося остаточно. На посаду оголосили конкурс, що не віщувало нічого доброго. Ясно було, що за конкурсом проводити мене ніхто не збирався, і зробили це для того, щоб мене провалити. Але поставили на конкурс значно пізніше, ніж передбачалося законом. Я зловила ректора в якійсь аудиторії і сказала йому про порушення закону.

Працювала я досі в інституті з ласки КДБ: спочатку, мабуть, не знали, що робити з «українською буржуазною націоналістською» грецького походження, а потім тримали в інституті, скоріше всього, за інерцією. Але нові знайомства з неблагонадійними киянами та львів'янами свідчили про мої настрої, тому було ясно, що потурять з інституту за першої нагоди. Космацький сценарій провалився, єдиною такою нагодою тепер був конкурс. Як фахівець я була на доброму рахунку, але яке то мало значення?

Наприкінці травня Валентин зібрався до Києва. Я наважилася звернутися до свого колишнього колеги, викладача історії КПРС, близького до кола ректора. Він на той час уже далеко просунувся по партійних щаблях угору, був у Києві, але я знала

також про його приховані патріотичні настрої. Він завжди ставився до мене доброзичливо, отож ми вирішили щонайменше розвідати, чи не можна той конкурс відкласти. Валентин повернувся з доброю вісткою — з конкурсу обіцяли мене цього року зняти. Чи знав той чоловік, що над Валентином нависла нова загроза арешту? Не відаю. Пам'ятаю лише, що, ще працюючи в інституті, він радив мені переконати чоловіка, аби той більше не грав з вогнем. Таких викладачів історії КПРС в інституті було більше: все знали, розуміли, але вважали, що головою муру не проб'єш.

Отож я здобула один додатковий рік праці, яку дуже любила. Німецька мова не мала нічого спільного з політикою, могла її викладати, не кривлячи душею, — я любила працювати з молоддю. Та й урешті це був рік запевненого заробітку, а за рік, може, і з помешканням налагодиться... Так я думала, а все ж подумки й далі «торгувалася» з долею чи із Всевишнім, казала йому: «Забери в мене працю, хату, відправ хоч у найглухішу Хацапетівку, тільки чоловіка не відбирай...»

Але Всевишній не йшов на торги...

Валентин тим часом привіз зі Львова невеличку графіку Івана Остафійчука до новели Стефаніка «Хрест». Зображений на ній селянин, що, зігнувшись у три погібелі, несе на плечах хреста. Промовиста річ — як шлях на Голгофу. Валентин сказав, що то він сам, що він пізнає в ній свою долю, і повісив графіку над нашим ліжком... Чи це був початок його уявлення про себе як про «месію»? Важко сказати, але незабаром у своєму есе «Замість останнього слова» він безапеляційно поділить суспільство на сильних і слабких, гордовито зарахує себе до сильних і обдасть зневагою інших, обережніших та обачніших.

29 травня 1970 року, у п'ятницю, мене викликали в деканат і передали особисте прохання від ректора прийти до нього наступного дня на 9-ту годину ранку: мовляв, йому потрібен терміновий переклад наукової статті для конференції. Здивувало,

чому саме мене, адже з часу засудження чоловіка я не користувалася особливою ласкою в начальства. А це ж явно особливе доручення — перекладати для ректора! Наївно подумала: «Нарешті оцінено мої знання!». Однак трохи пізніше того самого дня мене викликають знову й міняють термін: прийти треба вже не в суботу зранку, а в понеділок, ще й кілька разів підкреслено: прийти точно на дев'яту годину. Що то за така термінова справа, яку можна відкладати, подумалося, але все з'ясувалося в понеділок.

Напередодні, у неділю, ми зібралися разом з Даркою Возняк піти на прогулянку понад Бистрицею Надвірнянською і пройти пішки аж під Вовчинецькі крейдяні гори, де вона зливалася з Бистрицею Солотвинською. Однак через якусь дурницю ми з Валентином посварилися, і я вирішила нікуди не йти. Так вони й помандрували самі без мене (як я жаліла потім за цим так безглуздо зіпсутим днем...). Повернувся Валентин пізно ввечері, залишивши стомленого сина в Дарки.

Пізніше вона оповідала, що, уже вийшовши на ганок, він вернувся до хати й поцілував напівсонного сина. Такі речі для мене завжди є загадкою — хто підказав батькові, що це його останній шанс на волі попроситися із сином? Які флюїди підсвідомості завернули його в останню мить і наказали схилитися над сином у прощальному поцілункові?

Першого червня, рано-вранці в понеділок, пам'ятаючи про ректорів наказ, я погнала в інститут виконувати важливий переклад. Однак за якийсь час до бібліотечного залу, де я працювала, зайшов знайомий мені з попередніх обшуків кадебіст капітан Науменко й зажадав іти з ним. Ніякої повістки на виклик він не мав. Я з досадою відмахнулася, сказавши, що маю дуже пильну роботу для ректора, а отже, нікуди з ним не йду. За кілька хвилин він приніс від ректора записку: того, що переклала, досить (а я ще майже нічого й не переклала!) і що можу йти. Ми вийшли з Науменком на вулицю, і я стала поволі все усвідомлювати, серце почало якось тужно нити. Надворі на нас чекав «бобик»,

усередині — знайомі обличчя кадебешників. Усе це не віщувало нічого доброго. Вони щільно обсіли мене з двох боків, і машина рушила на Набережну. Дорогою показали ордер на обшук.

Удома на порожньому столі лежав аркуш паперу, а на ньому всього два речення: «Раю, мене викликали в КДБ. Не турбуйся». «Це все», — подумалося.

Кадебісти приводять двох понятих — якогось чоловіка й стареньку пані Зозуляк, що жила з донькою поверхом нижче. Це була товариська, балакуча жінка — ходяче інформбюро на цілий двір: хто до кого залицяється, хто з ким розлучився... У голові якось байдуже майнуло: «Хто з них потаємний донощик?». Пані Зозуляк мала переляканий вигляд і дуже відпрохувалася: мо-вляв, у неї на кухні доварювався борщ. Вона явно стала жертвою своєї власної цікавості. Чоловік, натомість, поведився спокійно, і на чолі в нього наче написано: утаємничений.

Що можна було шукати серед речей, в яких вони вже порпалися місяць тому? Щодо цього я була спокійна, і все ж довелося пожалкувати. Вони забрали чудовий лист від Алли Горської, де вона в алегоричній формі писала про своє враження від статті «Серед снігів», називаючи Валентина квіткою серед снігів. Алла вміла писати колоритні, барвисті листи — такі, як її декоративне мистецтво. Серед кадебешників був Баранов, майбутній слідчий у Валентиновій справі. Обличчя-квадрат, малі сірі безживні очі, воляча шия, квадратова постать. Бульдог — таким він мені запам'ятався. Незабаром, восени того ж року, він викличе Аллу Горську на допит в Івано-Франківськ — через той лист, що його Валентин не сховав. Вона звернеться до нього навмисне чи нена-роком «товаришу Баран», а через три місяці, у грудні, її знайдуть під Києвом замордованою в підвалі свекра.

Обшук скінчили аж увечері. До кімнати ввійшов чоловік у робочому комбінезоні з величезним навскісним шрамом на чолі. Я чомусь завжди запам'ятовую тільки людські очі, але цього шраму неможливо було не запам'ятати. Він ніс поперед себе

дерев'яну скриньку. Було видно, що вона доволі тяжка, хоча й порожня. Баранов наказав покласти в неї частину книжок і забити наглухо, а тоді заборонив мені відчиняти її чи рухати. Я помітила, що дно скриньки високе й зовсім не збігається з рівнем підлоги. Там апарат для підслуховування — закралася одразу ж думка. За два тижні Баранов прийшов і власноручно її забрав. Їм треба було знати, хто приходитиме, що казатиме...

Було б це десь у Москві або навіть у Києві у Світличного чи у Львові в Чорновола, Іван чи Славко не панькалися б із тією скринєю, адже вона була в їхній хаті, а то їхня власність. Інші наплювали б на ту заборону, відкрили б скриню і виставили КДБ на посміх, як це свого часу зробили на квартирі в Концевичів у Житомирі. Але не треба забувати, що в душі була я тоді й ще довго опісля наївною жінкою з грецького села Східної України, людиною, яка не цікавилася ні законами, ні людськими правами. Який сенс був у вивченні законів та прав, коли з дитинства мама втовкмачувала: «Мовчи, бо закон як дишло, куди повернеш, туди й вийшло...»? Ще й через три роки, уже спаливши за собою всі мости, після багатьох інтерв'ю з чужоземними кореспондентами, після численних відкритих листів і заяв до світової громадськості, постійних контактів із Сахаровим та московськими правозахисниками — навіть тоді я не вміла притиснути до стіни бандитів з голубими погонами за їхні підслуховування.

Якось Галя Горбач запитала, чи готові ми емігрувати. Захоплена зненацька й не маючи часу подумати, я відповіла, що було б тяжко покидати свою землю, але вже в наступній розмові з Галею, зваживши своє становище й безперспективне майбутнє си-на, сказала, що це, напевне, був би єдиний для нас вихід. Одразу по цій розмові на допиті в КДБ мені дорікнули: «От ви, Раїсо Василівно, у першій телефонній розмові з Горбач правильно сказали, а вже другого разу змінили свою думку...» Зловити б їх тут-таки на слові, так ні ж — не вміла. Коли ж переказала цю розмову Людї Алексєєвій, вона вигукнула: «А вам надо было сказать с воз-

мущенням: ‘Так вы что — подслушиваете наши разговоры???’». Так, звичайно, це була б блискавична реакція не так сміливої, скільки поінформованої у своїх правах людини. Але я не була поінформована, бо не йшла до розуміння своїх прав і правозахисту своєю волею, власними пошуками, — мене, не питаючи, у той правозахист укинула доля...

Чоловік, який порався після обшуку зі скринєю, з вигляду робітник, мав, як уже згадано, на чолі глибокий шрам. Цей шрам зрадив його згодом, через кілька місяців, коли я все ще викладала в інституті. У мене був вільний від викладання понеділок, і я часто їздила до друзів у Львів на вихідні, повертаючись аж у вівторок. Пізніше мій розклад змінили, тому мусила по понеділках бути вдома, але в КДБ, мабуть, цього не помітили. Отож, повернувшись одного понеділка додому, піднімаюся на свій п'ятий поверх і зауважую робітника, який вовтузиться на нашому сходовому майданчику біля драбини, що веде на піддашся. Стою з опущеною головою, відмикаю ключем двері й раптом бачу, що на підлозі натрушено попіл від цигарки — просто під дверима. Я не курю, отже, хтось із цигаркою в руках відчиняв двері й був, напевно, у хаті. Це пронеслося в голові миттю. У ту ж саму мить мій погляд падає на черевики робітника, який усе ще крутиться біля драбини, і я бачу добротні, високої якості, за всіма ознаками імпортні черевики — на ногах робітника! (У той час усе імпортне було страшенним дефіцитом і здобувалося через велике знайомство). Піднімаю очі й бачу на чолі в робітника той самий величезний шрам! Так це ж той тип, що заносив мені скриню з підслуховувальним апаратом, отже, це їхній спец з підслуховування! Випадок став предметом жартів: мовляв, з мене непоганий Шерлок Холмс, пізнаю кадебешника навіть по черевиках...

Десь трохи пізніше, у тому ж помешканні на 5-му поверсі, я помітила в стіні майже під стелею вітальні якусь цяточку, яка, як виявилось, була маленькою дірочкою, але такою глибокою, що кінця її я не могла досягти навіть дротом для в'язання, довжиною

десь 25 сантиметрів. Коли восени 1970 року Славка Чорновола викликали до Івано-Франківська на допит у справі Валентина, він після допиту зайшов до нас, і я показала йому ту дірочку. Славко, не довго думаючи, поставив крісло якнайближче до стіни, став на нього й почав ганьбити кадебешників на всі заставки. Мені було аж заздрісно, що в нього в запасі такий пишний букет українських народних лайок — він лаявся і проклинав не згірше Довженкової прабаби із «Зачарованої Десни». Я так не вміла, бо, виростаючи в грецькій родині, засвоювала українську мову переважно з підручників та літератури. Славко знав, що в жодному разі в КДБ не признаються у підслуховуванні, й усе, що він скаже про них, так і залишиться в їхніх сейфах. Поводився як хлопчисько, але це нас розвеселило.

Славко розказав мені, що у відповідь на арешт Валентина до різних інстанцій надіслано кілька індивідуальних і колективних протестів (усі вони були потім надруковані в «Українському вісникові», ч. 3, що його він редагував). Славко запропонував і мені, як дружині ув'язненого, написати скаргу. Оскільки ж я тоді не мала зеленого уявлення, як такі скарги пишуться, то він сам сів і написав за мене, а я лише переписала, підписала й укинула в поштову скриньку.

Славко також порадив мені поїхати до Бориса Антоненка-Давидовича в Київ і попросити його якимось чином відмовитися хоча б на суді від своїх свідчень. Під час трусів у нас вилучили його листи з деякими критичними зауваженнями до публіцистичних статей Валентина, з чого для слідства впливало, що Борис Дмитрович читав його твори. Антоненко-Давидович і не заперечував, але з цього приводу слідчий Баранов викликав письменника з Києва до Івано-Франківська й зводив віч-на-віч з Валентином, який, правдоподібно, усе заперечував, адже для слідства це було фактом «розповсюдження антирадянських матеріалів». Славко так само порадив мені попросити письменника написати на захист Валентина заяву до «сильних світу цього», подібну до

тих протестів, що вже написали кияни та львів'яни (Іван Дзюба, Іван Світличний, Ігор та Ірина Калинці, він сам та багато інших, які підписали заяви). Тепер, з відстані часу, мені видаються смішними наші намагання за всяку ціну приховати факт розповсюдження матеріалів і тим самим перешкодити органам судити нас або принаймні вплинути на термін покарання, адже все було визначено органами заздалегідь: і суди, і терміни. Тепер мені більше імponує поведінка покійного Валерія Марченка, який на запитання «З якою метою був виготовлений антирадянський за змістом документ» відповів: «З метою сказати людям правду, ... щоб люди читали». І все ж з огляду на те, як настирливо слідчі вимагали підтвердження факту розповсюдження, ми так само настирливо відмовлялися допомагати їм судити нас. Навчені слідствами й судами 1965 року, свідки помудрішали й на запитання слідчих заявляли: нічого не знаю, не чула, не читала — навіть коли знали, що органам достеменно все відомо. У Москві мені оповідали про допит дружини Андрія Амальрика, татарки з походження, Жізель. Екстрамодерна жінка, з макіяжем на лиці за останнім криком моди й у міні-спідничці, та ще й з цигаркою в зубах на запитання слідчого, чи знала вона про його працю над твором «Чи проіснує Радянський Союз до 1984 року?», відповідала: «Мы, мусульманские жены, не вмешиваемся в дела своих мужей...»

Але одна справа, коли слідчі знають щось із підслуховування чи з інших усних джерел, а інша — коли в них опинився лист Антоненка-Давидовича із заувагами до прочитаної статті. Як же було старенькому письменникові викручуватися і відпиратися від прочитання її? І все ж я поїхала і просила його, як мені радив Чорновіл. Викручуватися Борисові Дмитровичу не довелося, бо він разом з Чорноволом і Дзюбою, протестуючи проти закритого суду, відмовився свідчити на суді взагалі.

Але все це було кілька місяців пізніше, а зараз повернуся до часу арешту. Що сталося одразу після обшуку 1 червня, я ма-

ло пам'ятаю. Збудження і перевтома не давали змоги збагнути повною мірою лихо, що знову звалилося на нашу родину. Десь була моя дитина, і я пішла до Дарки на вулицю Кошового по сина. У хаті в них — цілковитий розгардіяш, також був трус. «Валентина забрали», — тільки й спромоглась я сказати.

Не маючи сили повертатися в хатню пустку, я залишилася із сином ночувати в них. Дарка розповідала про обшук: кадебісти, на прізвище Андрусів та Завгородній, поводитися по-хамськи — лаялися, зверталися на «ти», роздягали їх. Оксану Попович, яка випадково зайшла до них на обід, затримали, посадивши її разом з нашим 8-річним сином у «бобик». Вони просиділи в ньому протягом усього обшуку. Валік, казала Оксана, ще й заспокоював її: нехай не турбується, це, мовляв, її не стосується. Увечері він сів мені на коліна і притулювся, обійнявши за шию, а наступного ранку прокинувся з лицем, покритим прищами й червоними плямами...

Кошового, 10

На той час ми дуже зблизилися з родиною Люби Лемик. Дарка Возняк, племінниця Люби, обдарована вчителька музики, навчала Валіка гри на фортепіано. Вона давала моєму синові уроки в себе вдома: на випадок допитів це могло служити для неї поясненням наших частих відвідин. Ця гостинна родина та їхня оселя в Івано-Франківську, осереддя якої була Люба, колишня учасниця оунівського руху, замінила мені мою власну родину. Люба — втілення життєвої мудрості й доброти — завше знаходила добре слово втіхи й підтримки для переслідуваних. Туди я приходила й поплакати, і щиро посміятися, коли було з чого. Двері цієї оселі на вулиці Кошового, 10 стали незабаром єдиними в Івано-Франківську, які були відчинені для нас із

сином, бо, як тільки мене звільнили з посади викладача, більшість колишніх друзів і знайомих від нас відійшли, а потім і взагалі уникали контактів зі мною. Дехто, побачивши мене здалеку, переходив на інший бік вулиці.

Наприкінці літа 1970-го до цієї родини прибився й Опанас Заливаха, відбувши свої 5 років табору в Мордовії. За час його ув'язнення в нього відібрали помешкання, яке він отримав перед самим арештом. Він не мав даху над головою, і за влаштування Заливахи в Івано-Франківську взявся невтомний Славко Чорновіл. Він спитав Любу Лемик, чи не погодилася б їхня родина взяти Опанаса на квартиру. Хоч їхня хата мала всього дві кімнати й кухню, вони погодилися. Адже справа не лише в розмірах хати. Уся ця родина вже одержала свою «пайку» від радянської влади та різних заброд: чоловіка Люби Лемик, члена ОУН, розстріляли на Житомирщині під час війни німці, сама Люба пережила 10 років сталінських таборів, а потім заслання в Сибіру. Чоловіка її сестри, Василя Бандеру, замордували поляки в німецькому концтаборі, а сестру з маленькою Даркою та стареньким батьком, священником греко-католицької церкви, заслали до Сибіру одразу після звільнення Західної України від німців. З великими труднощами родина зуміла повернутися в Західну Україну й оселитися в Івано-Франківську. Інші на їхньому місці сиділи тихо, щоб якнайменше звертати на себе увагу КДБ. Узяти до себе щойно звільненого політичного в'язня означало ставити себе й кожний свій крок під нагляд і переслідування цієї установи.

Опанас незабаром одружився з Даркою. На наших із сином очах народилися і росли діти Заливах, Ярчик і Яринка. Їхні радощі і турботи ставали й моїми радощами і турботами. Пані Марія, Дарчина мама, — тиха, повільна і спокійна жінка, суцільна протилежність енергійній та невтомній Любі — переважно господарювала на кухні й зажди була готова пригостити чи нагодувати гостя. Мені часто доводилося залишати в них сина, і я завжди була певна, що його доглянуть. Пані Марія навчила мене,

уже на 33-му році життя, вишивати хрестиком, і це стало порядком для мене в те неспокійне й повне тривоги літо. Я не могла ні на чому зосередитися, не могла читати, тяжкі думки роздирали свідомість, і тільки вишивання лягало як бальзам на рану. Голку з нитками й вишивкою я тягла з собою навіть на лекції із заочниками, і не встигав дзвоник пролунати, як я хапала свою вишивку і схилилася над нею протягом усієї перерви. Саме того літа я вишила на грубому домотканому полотні свій перший маленький рушник з дуже простеньким чорно-червоним узором. Рушник є в мене й досі, а тоді, того літа, скінчивши вишивати, я хотіла передати його Валентині до тюрми разом з черговою передачею. Мені повернули рушника, не прийняли, українська вишивка була їм підозрілою...

Майже членом їхньої родини стала й Оксана Попович, самотня жінка, яка мешкала зі своєю старенькою матір'ю в напіврозваленій халупі та якій довелося в житті випити не одну чашу лиха: відбути одне покарання за участь в оунівському русі, а потім бути ще раз арештованою і засудженою на довгі роки табору та заслання вже за зв'язки з українським правозахисним рухом. Оксана була цілковитою протилежністю не лише пані Марії, а й Любі: гостра на язик і нестримана, вона могла вибухнути прямо в громадському транспорті й прочитати лекцію про національну гідність і українську мову першому зустрічному. Її арештували в жовтні 1974 року, узявши просто з лікарні після складної операції суглоба. Судили її в Івано-Франківському обласному суді, у коридорі якого сиділи лише ми, кілька жінок, — бо «горстка нас, малесенька щопта» (з вірша В. Стуса «Ярій, душе») Треба було хоч так підтримати Оксану, бо вже не було кому це робити: усіх друзів на той час засуджено. а вона, тяжко спираючись на милиці, піднялася по сходах, з'явилася на якусь мить і одразу ж зникла з наших очей. Суд, як звичайно, був закритий, проте Оксана залишилася вірною собі й замість ос-

таннього слова, як стало пізніше відомо, кинула в обличчя своїх карателів Шевченкове: «Караюсь, мучуся, але не каюсь!».

Слідство

Червень і літо 1970 року видалися сухими й спекотними. Сина я відвезла до Валентинового батька Якова Мороза, нашого дідуся, на Волинь.

«*Наш дідусь*» — підкреслюю. Це була надзвичайно лагідна, добра й інтелігентна людина, хоч він мав усього два класи освіти. Перебуваючи зі мною в Москві (по дорозі до Володимира), він, простий селянин з Волині, здивував москвичів своїм вихованням: не міг дозволити собі сидіти, коли до кімнати заходила жінка, — уставав і чемно пропонував їй свого стільця. У нас із ним були винятково добрі стосунки до самої його смерті. Він писав мені й після нашого розлучення з Валентином та мого другого шлюбу в Канаді. Його життєвим захопленням була музика: грав на всіх духових інструментах і навчав цього сусідську дітвору та молодь з навколишніх сіл. І не лише навчав, а й сам носив на репетиції для малечі тяжкі труби. Після смерті дружини він одружився вдруге й мав доньку — ровесницю нашого сина. Я щоліта привозила Валіка до них на хутір. Коли Яків Мороз помер, в останню путь його проводжали похоронною музикою вдячні учні-музиканти з усіх навколишніх сіл.

Завівши сина на Волинь, я залишилася сама у трикімнатному помешканні, де в одній з кімнат і далі жив 60-річний чоловік, якого не поспішали виселяти у власну квартиру. Можливо, хотіли використати його для стеження за мною? Це була б для них манна з неба, бо він міг би доповідати про кожний мій порух. Але дід був явно некерований: щовечора запрошував до себе молоденьких дівчат, пив, грав на гармошці, розважався і вза-

галі був трохи «на́рваний», тож йому політика й високі державні інтереси були «до лампочки». Він поспішав жити й домагався свого власного кооперативного помешкання. За якийсь час виселився, і я лишилася сама на всі три кімнати. Мусила ходити на роботу, приймати в заочників заліки та екзамени, але робила це майже механічно. Носила передачі чоловікові (мала в цьому вже неабиякий досвід), ходила до «бульдога» Баранова на допити. Час від часу його заміняв інший слідчий, прізвище якого забула, з наших, місцевих західняків. «Своє стерво», як сказав би Опанас Заливаха. Він хвалився, що посилає свого першокласника до української школи, — ще б пак, вона ж була в тому самому дворі, де його помешкання, а до російської школи півгодини автобусом та ще й дві чи три вулиці пересікати... Безнадійно тупий, але «місцевий кадр», одружений з росіянкою. Таких просували... По телефону відповідав по-російськи: вибивався в «люди»...

На самоті я пробувала молитися. Не знаючи молитов, уперше в житті стала на коліна і просила своїми власними словами милосердя, полегші. Тільки Бог не хотів чути моїх благань. Ні разу не прошепотів, не прошелестів жодного слова втіхи. Може, погано просила? Бо, навпаки, відчувала, ніби хтось шепоче на вухо: «Гаразду не буде, буде тяжко, як ніколи, мусиш усе витримати...»

Дев'ять місяців чоловікової волі були сповнені конфліктами. Його майже не було вдома — то у Львові між друзями, то два тижні в Брюховичах у будинку відпочинку, то в Карпатах, у поході на Говерлу. Я ж була прикута до хати й роботи. Раніше могла взяти сина й поїхати до Львова або до Києва — там були друзі, жінки інших політв'язнів, було спілкування. Тепер син пішов до школи, треба було комусь із нас сидіти вдома. Це припало мені. Було прикро, я почувала себе вилученою з товариського життя. З відстані часу мені здається, що серед львівських друзів і знайомих Валентина шанували як героя, там росли його амбіції. Удома, в Івано-Франківську, колишні інститутські друзі поховалися в кущі, а від

родини похвал великих не дочекаєшся... Крім того, він інтенсивно працював над трьома новими статтями, вони утверджували його як талановитого публіциста і, очевидно, знову ж таки як героя, адже писати проти влади, не зважаючи на занесену над головою сокиру, — і справді героїзм.

Додалися конфлікти морального порядку. У тих часах і умовах надзвичайно важко було знайти надійну друкарку, яка погоджувалася друкувати самвидавні речі. У Львові для Чорновола такою друкаркою була Людочка Шереметьєва. Якось Валентин признався мені, що намагається перехопити її в Славка (причому якимись інтригами, як я зрозуміла).

Тут я хочу висловити захоплення людьми, які друкували самвидавні твори, ризикуючи не менше за авторів самвидаву. Окрім Люди Шереметьєвої у Львові, знаю, що такими відважними друкарками були Ірина Сенік та Люба Воляник в Івано-Франківську.

Водночас Славко мені жалівся, що Валентин «недискретний», — саме це слово він ужив. Себто не вмів тримати язика за зубами. Коли хтось із друзів чи знайомих нарікав на Славка, то Валентин захищав його: «Але ж яку роботу він виконує!», натякаючи на видання підпільного «Українського вісника», про що мало хто знав. Це пахло ув'язненням, тому за таку похвалу Чорновіл, зрозуміло, зовсім не був Валентинові вдячний. Незабаром його стосунки з Чорноволом у Львові та Світличним у Києві зіпсувалися остаточно. Це були люди, яких я надзвичайно шанувала й любила, і мені це боліло. У Львові Валентин став спілкуватися більше з родиною Ірини Калинець, у Києві — з Оксаною Яківною Мешко. Ірина часто влаштовувала в себе вечірки з участю львівської свідомої української еліти — акторами, поетами, художниками. На одній з таких вечірок був присутній Олесь Бердник, а коли він десь був присутнім, то мусив бути головною окрасою програми. Про Бердника я ще згадаю пізніше, а Валентинові тоді одразу стало «нецікаво», і він швидко покинув вечір-

ку — двом амбітним людям на одній сцені місця було замало... Честолюбство його росло неймовірно швидко, і мені це не подобалося. Кульмінацією можна назвати момент, коли Валентин, повернувшись перед другим арештом з Києва, трохи з гордістю, а трохи ніяковіючи (бо ж передбачав мою реакцію), сказав: «Угадай, як мене називають у Києві? Отаманом!».

Отож життя наше було не дуже гармонійне, проте мені якось і на думку не спадало зректися чоловіка. І справа була навіть не в любові, як пробувала пояснювати ситуацію Ніна Строката. «Тільки велика любов допомогла витримати й перемогти!» — казала вона, потрапляючи часом у сентиментальний, дещо патетичний настрій. Я не могла покинути напризволяще людину в біді — тим більше, якщо вона не вчинила жодного злочину, а постраждала за любов до свого краю. А може, саме цю любов мала на увазі Ніна? Вона не любила розтлумачувати свої думки. До того ж покинути його означало відвернути від себе всіх своїх друзів, які, мабуть, не завжди сприймали Мороза як людину, але все ж їх єднала з ним любов до своєї землі й народу. Мені здавалося, що є для мене лише один вибір: або з ними, або з їхніми ворогами. Чи не тому після другого арешту Валентина Іван Світличний одразу забув про свої образи й поїхав зі мною в Москву шукати чесного адвоката? Ми знали, що й найчесніший та найпорядніший адвокат не допоможе, але хоча б не шкодив і, головне, прийшов би до камери ув'язненого після кількох місяців ворожих облич як приятель, а не як ворог. Тому й Славко Чорновіл одразу кинувся збирати на того адвоката гроші. Він назбирав, як на ті часи, досить велику суму.

Було літо, настала моя відпустка, а слідству не було видно кінця. Одного разу під час допиту слідчий переказав мені Валентинове бажання, щоб я забрала сина й поїхала десь на море відпочивати, бо, як вже згадувала, Валік постійно простуджувався і хворів бронхітами та ангіною. Ми поїхали до Ніни Строкатої в Одесу лікуватися сонцем і морською водою. Однак незаба-

ром в Одесі вибухнула епідемія холери, і ми там застрягли не на жарт. Одесу закрили, нікого не випускали з міста — карантин.

Саме в той час в Одесі я вперше зустрілася з Леонідом Плющем. Він прийшов до Ніни з татарською активісткою боротьби за повернення татар до Криму. Візит був короткий: його супутниця поспішала вибратися з міста. Плющ був захоплений Валентином і його статтями. Здається, саме він переклав і розповсюдив серед московських правозахисників Валентиніві статті. Перше моє враження про Леоніда — велика дитина з чистими щирими очима. Однак зовнішність буває оманливою: шойно пізніше мені відкрилися його широка ерудиція і гострий розум.

Ніна зголосилася працювати добровольцем «на холері» в лабораторії, де робили різні аналізи, в тому числі морської води. «І що ж ви в ній виявляєте?» — питала я. «Найбільше — людської сечі», — казала вона. От тобі й маєш! А ми, матері, спеціально запливали на глибші місця, щоб набрати банку солоної морської водички й пополоскати дитині горло...

По радіо оголошували, щоб люди вживали антибіотики як превентивний захід проти холери. Ніна ж казала нам, що головне — тримати в хаті стерильну чистоту та якнайчастіше мити руки, жодних антибіотиків!

З Одеси вибратися було неможливо. У місті влаштовано пункти, відповідно до адміністративних районів міста, куди треба було щодня ходити і прислухатися, чи не назвуть твого прізвища, щоб пройти карантин і лікування антибіотиками. Лише після цього можна було виїхати з міста. Але це була марна справа, бо щодня на ті пункти приходили тисячі людей. Улітку населення в Одесі зростало в кілька разів, там можна було зустріти людей з усіх куточків СРСР. Знаючи про хабарі та корупцію, я відчувала, що те ходіння безнадійне. Та й хіба під силу людині день у день чекати надворі під пекучим сонцем, доки її викличуть? Я попросила Ніну, щоб вона, використовуючи своє становище «працівниці на холері», дістала нам по благу направ-

лення на карантин. Ніна чи не вперше розсердилася на мене: за жодних обставин вона не хотіла схилити своєї голови перед можновладцями. А мені ж голова боліла через слідство в Івано-Франківську — я уявлення не мала, що там діється, на якому вже етапі те слідство, і журилася, що, може, вже й суд іде. Нарешті Ніна дістала нам два направлення на карантин. Виявилось, що її колега-лікар, використовуючи свої знайомства, дістав направлення аж з двох джерел і тому міг поділитися з нею. Та ще й які направлення! Не в якійсь там школі маринуватися два тижні, ковтати антибіотики та здавати аналізи, а протягом двох тижнів гойдатися на пароплаві у відкритому морі й милуватися безкрайніми морськими просторами. Щодо милування, то я, звісно, перебільшую: нам якнайшвидше хотілося повернутися додому. Через два тижні, перевіривши наше здоров'я на предмет холерних бацил, нас прямо з карантину привезли до причалу, посадили в автобус і повезли спорожнілими вулицями Одеси до вокзалу. Надворі був уже кінець серпня, у повітрі відчувалося наближення осені. Одеса крізь вікно автобуса виглядала безлюдною і печальною. Це була наша остання подорож до Одеси, бо в грудні наступного року Ніну арештували.

Алла Горська

В Івано-Франківську змін не було. Слідство все ще тривало. У вільний від роботи час я брала своє незмінне вишивання і йшла на берег Бистриці. Різні думки снувалися в голові, а шум гірської річки якимось заспокійливо впливав на всю мою істоту. Одного такого полудня на березі річки я побачила високу жіночу постать, подібну до постаті Алли Горської. Таке саме світле волосся, така ж хода. Вона вже минула мене, обличчя я не бачила, тому й подумала: «Звідки Аллочка могла тут узятися?».

Коли ж прийшла додому, знайшла у дверях записку від Алли. Не знайшовши мене, вона просила прийти на вокзал перед відходом її потяга до Києва. Як я шкодувала, що не гукнула ту жінку на березі річки, не наздогнала її, — втратила стільки часу, а могла б з нею поговорити, поспілкуватися!

З Аллою ми були вже знайомі. Вона разом з чоловіком Віктором Зарецьким заходила до нас, коли на Івано-Франківщині вони робили так звану «халтуру», оформляючи автобусні зупинки й заробляючи таким чином на прожиття. Я любила її, як і всі інші, хто знав Аллочку зблизька. Її неможливо було не любити, не захоплюватися всією її світлою постаттю, широкою щирою усмішкою, її вродою. Мабуть, це відчували навіть діти. Якось ми із сином були на квартирі Івана Світличного під час Валентинового слідства за «Репортаж» наприкінці його першого ув'язнення. Валік сидить у куточку й ласує «соломкою» — довгими, солодкими, хрумкотливими паличками з тіста. І тут увійшла в хату Алла — у штанях, висока, білява, вродлива. Я глянула на неї й чомусь сказала: «Діана — богиня полювання». Вона усміхнулась і нічого не відповіла. Але раптом п'ятирічний Валік устав, вийшов зі свого кутка, випростався, поправив на собі светрика і, підійшовши до Алли, подав їй одну солодку паличку. Усі присутні в хаті засміялися — надто вже виглядав він як маленький джентльмен і подавав ту «соломку», як лицар подав би своїй дамі серця квітку...

Я нетерпляче чекала на призначену годину, щоб зустрітися на вокзалі з Аллою. Ми пішли з нею на привокзальну площу, сіли між дерев на траву, і вона розказала мені про допит. Вона відчувала, що Валентинові загрожує велике й суворе ув'язнення. Я ж тоді все ще мала надію, що, може, дадуть 3 роки за 187-1 статтею як «за наклепи». Не знала я, що до слідства прилучили також «Репортаж із заповідника імені Берії» — найгострішу його річ. Ми з нею ніби помінялися ролями: я її заспокоювала, казала про 187-1 статтю, а в неї по обличчю текли сльози — Алла плакала. Ми попрощалися, вона сіла в потяг.

Це була остання зустріч з Аллою Горською. Через три місяці, 28 листопада 1970 року, її вбили. Я їздила на похорон, якого так і не дочекалася. Його без кінця перекладали з дня на день; ніхто не знав, коли нарешті її дозволять поховати, а я мусила повертатися додому, до сина. Через тиждень, 8 грудня, я поїхала до Львова, де в одній з церков відправили по Аллі панахиду. Були там Оленка Антонів, Славко Чорновіл і всі наші друзі. На панахиду приїхала з Одеси також Ніна Строката. Залишилася в мене на пам'ять від Алли новорічна вітальна листівка 1970 року: «Срібний місяць, ясне сонце, дрібні зірочки — колядуємо вам сьогодні».

Опанас Заливаха

Наприкінці серпня 1970 року Львів почав готуватися до приїзду з ув'язнення Опанаса Заливахи. Оленка Антонів, яка знала Опанаса ще з-перед арешту і приятелювала з ним, готувалася до зустрічі на вокзалі з усіма почестями. Вона казала, що Опанас, схильний до дійства й символіки, дуже втішиться, якщо зустріти його з хлібом-сіллю на рушникові. Не пам'ятаю, чи спромоглися ми в Івано-Франківську на такий сюрприз, але впевнена, що у Львові це дійство з хлібом і сіллю Оленка влаштувала.

Славко Чорновіл думав про практичніші речі. Як я вже згадувала, державну квартиру в Опанаса за час ув'язнення відібрали; йому призначено було жити в Івано-Франківську, але жити, по суті, було ніде. Я зі свого власного досвіду знала, як тяжко, просто неможливо знайти для колишнього політичного в'язня помешкання навіть для винайму. Люди, як вогню, боялися КДБ. Чорновіл, незмінний організатор усіх, навіть побутових, проблем своїх друзів, почав негайно розпитувати, де б Опанаса примістити в Івано-Франківську. Пам'ятаю, що ми з Любою Лемик обговорювали цю проблему, і я зопалу сказала: «Нехай живе в нашій

просторій трикімнатній квартирі, адже місця в ній більш ніж досить для нас із сином». Це, звичайно, було абсурдом, як з огляду на те, що в нас і самих не було офіційного права на ту квартиру, так і з морального боку. Люба, старша за мене й досвідчена людина, явно передбачала ймовірні кадебістські інсинуації з цього приводу й категорично відхилила такий варіант. Вирішили поселити Опанаса в них, на Кошового, 10.

Хата їхня була стара, та в ній під дахом було щось на зразок мансарди. Вона не опалювалася, вітри свистіли в ній крізь усі шпарини, але завдяки Опанасовим талантам та вмінню влаштовувати свій побут із нічого — перетворити, скажімо, велику скриню на зручне відкидне ліжко, змайструвати піч чи злагодити стола з кількох дощок — те піддашшя стало незабаром майстернею і водночас спальнею. Неприваблива убога кімнатка під дахом перетворилася в «художній салон», стіни якого швидко заповнювалися Опанасовими шедеврами. Тут він малював, сюди запрошував гостей, на якомусь імпровізованому кип'ятильнику запарював міцний солодкий чай і пригощав ним своїх друзів.

Його поставили під нагляд і не дозволяли виходити за межі помешкання з вечора до ранку. Але, як тоді здавалося, Опанас і не прагнув надовго залишати своє піддашшя. Не маючи права малювати в ув'язненні — йому, як колись Шевченкові, малювати було суворо заборонено! — зголоднілий за фарбами й кольорами, він поспішав утілити свої задуми й ескізи, а тому надзвичайно багато й натхненно малював. Перші картини його були виконані на склі, і кожна з них грала всіма барвами веселки. Матеріалу для малювання в нього фактично не було; він тепер не належав до Спілки художників, а отже, не мав доступу до дешевих підсобних матеріалів. Але знову ж таки Панас був надзвичайно талановитий на різні вигадки й давав собі раду — кожну залізячку, кожен шматок дерева чи скла він умів використати й перетворити у твір мистецтва. Пам'ятаю, як він знайшов десь на смітникові туалетне сидіння і використав його у своєму колажі. А масивний стовбур

дерева, який невідомо звідки опинився у дворі, перетворився незабаром у погруддя Сквороди. Жіноче товариство внизу й Опанасове піддашся на Кошового, 10 стали для мене місцем утечі від самотності, утіхою від життєвих ударів, дали відчуття приналежності до родини. Опанас читав серйозні твори, захоплювався Сартром, стоїцизмом Сенеки, мав їхні твори й час від часу звертався до них за підтримкою. Філософія Сенеки була особливо актуальною для нього в ті часи: моральна незалежність людини від ворожого їй зовнішнього світу, байдужість до матеріальних благ, хворе суспільство, в якому те, що давніше вважалося вадою, стало звичаєм. «Ганебно, — писав Сенека в листах до Луцилія, — коли говоримо одне, інше думаємо, та наскільки ганебніше, коли одне пишемо, інше думаємо». Хіба ці слова, сказані на початку нашої ери, не характеризували й наше суспільство?

Опанас знайшов у хаті Возняків не лише притулок, а й догляд і родинну теплоту трьох жінок, опіку, належне і вчасне харчування — усе те, чого був позбавлений не лише в ув'язненні, а й протягом тривалого холостякування та бурлакування перед арештом. Тут він одружився і зазнав радості народження своїх дітей. Однак час від часу те бурлакування, як мені здавалося, прокидалося в ньому, і він починав протестувати проти усталеного побуту, проти виделки й ножа на столі, проти опіки жіночого товариства, проти усталеного етикету, що його він сприймав як ознаку міщанства. Тоді він ішов на кухню, смажив собі картоплю і їв її прямо зі сковороди. Намагався з тієї ж сковороди так само пригощати й мене. Це, звичайно, ображало жінок, але що було вдіяти — таким Панас був, і не було на те ради.

Немало дивувався він нас усіх ще й іншими речами. Якось я прийшла до них уранці й зустріла його у дворі. На ньому була біла сорочка з дешевого ситцю, одягнута навипуск, і широкі, з того самого матеріалу, штани — такі колись носили українські селяни. Я одразу не збагнула, що то за вбрання, і, подумавши, що Опанас щойно прокинувся і ходить у спідній білизні, відвела очі.

Опанас зрозумів і лише посміхнувся собі під вуса. А жінки в хаті були в розпачі. Виявилося, що дешева ситцева матерія, яку він порізав і пошив собі з неї біле вбрання, була призначена для вишивок, — ні для сорочки, ні тим більше штанів вона не надавалася. То був перший і останній раз, що я бачила, як Опанас носив своє біле вбрання. Зате сердак із червоними торочками, що його він пошив з офіцерського сукна і приніс мені на день народження, вийшов у нього чудовий. Я й досі бережу його як дорогоцінну реліквію.

За вдачею щедрий і часом надто довірливий, Опанас знайшов у хаті Возняків ще й захист від різних «сексотів». Перш ніж зійти на Опанасову «мансарду» під дахом, кожному гостеві треба було пройти через «жіночі барикади» вниз; як жартома назвав цю процедуру Zenko Красівський — «контрольно-пропускний пункт». Що-що, а на сексотів Опанасове жіноцтво мало безпомилкове чуття. Та й свої картини Опанас роздавав наліво й направо, а жінки ревниво оберігали їх. Завдяки цьому збереглися в них більш-менш солідна колекція Опанасових творів.

Опанасова ідилія на піддашші тривала не дуже довго. У КДБ не могли дозволити, щоб він залишався без їхнього нагляду вдень: що робить, чим займається. Щоб його не звинуватили в так званому «тунеядстві» (тобто дармоїдстві — стаття, за яку в СРСР могли посадити в тюрму), він улаштувався в комбінаті побутового обслуговування, де виконував дрібні замовлення. Робота не була тяжкою, але виснажувала духовну енергію. Малювати для себе доводилося тепер лише вечорами, але стіни піддашшя й далі заповнювалися картинами.

Затишно й добре було сидіти в Опанасовій «мансарді» й розглядати картини. На них не було «садків вишневих коло хати», а якщо й були, то завжди на таку українську ідилію чатували ворожі сили. Зі стін дивилися сумні, стривожені очі жінок і дітей; сіячі в білих полотняних сорочках засівали поле зерном, а чорні круки навздогін викльовували засіяне. Засмучені, вусаті обличчя

чоловіків в одному ярмі з волами; тюремна камера, в'язні і заґратоване вгорі віконце; Шевченко із гнівно піднятими догори кулаками; в'язні несуть труну побратима; Скворода усе своє несе з собою на тлі українських сіл, пшеничних ланів і тополь... Картини навіювали роздуми над долею України та над недолею її синів і дочок.

Після моєї еміґрації Опанас був одним із небагатьох, які підтримували зі мною листування. Інші — це Олена Антонів, Зеновій Красівський та Іван Світличний з Льолею, але всі вони були тоді на засланні (Олена також поїхала до Зенка в Тюменську область, влаштувавшись там на працю). Опанас умів писати листи, завуальовуючи інформацію. Саме з його листів я довідалася про обшуки в їхній хаті, про конфіскацію низки картин, про допити, а також про те, що вони слухають мої передачі з «Голосу Америки» і чекають на них. Збереглась у мене ціла пачка Опанасових листів. Писав він «кучеряво», на компліменти й захоплені епітети та метафори був дуже щедрий в листах не тільки до мене, а й до інших, з ким листувався. Здалося б їх опублікувати, але саме ті його надмірні компліменти якраз і стоять на перешкоді — як їх оприлюднити, не червоніючи?

З Опанасом та його родиною в Івано-Франківську я зустрічалася майже щороку після горбачовської «перебудови». Опанас відійшов у вічність у квітні 2007 року, зазнавши нарешті всеукраїнського визнання від своїх співвітчизників.

Наклепи

Слідство все ще тривало. Десь восени до Івано-Франківська приїхав у відрядження Ярослав Кендзьор. Ми були здавна знайомі з ним і його дружиною — красунею Любою. Він працював у якомусь спортовому відомстві, і оце його відрядили до нашого міста. Чи не навмисне? Ми все ще мешкали у три-

кімнатній квартирі, місця в нас було вдосталь, і Ярослав зупинився в нас. Уранці він виходив у двір разом із Валіком робити руханку. Був спортсменом і викликав захоплення мого сина. Не встиг він від'їхати, як приїхав до Опанаса Заливахи зі Львова хтось у гості і привіз зі Львова кадебешну чутку: «Валентина не встигли арештувати, як Рая завела собі коханця». Сказано було це, звичайно, ще бруталніше. Опанас, мабуть не подумавши, оповів про це мені. Я впала в істерику: отже, не можна мені було ні з ким товаришувати; варто було стати на вулиці з особою чоловічої статі, як одразу ж плелися брудні чутки. Потрібен був час, щоб навчитися на таке не реагувати.

Тим часом голову нашого будівельного кооперативу Дмитра Бобика арештували незабаром після арешту Валентина нібито «за хабарі, що їх він брав від людей, яких позачергово вселяв до помешкань». Нас почали виганяти з трикімнатного помешкання, бо ж, як я вже згадувала, ми не мали на нього ордеру. Зрозуміло, що якби це не Морозова родина, то голова міг би до скопу свого віку брати хабарі, бо така була система. Окрім того, ми вселилися так несподівано, що, можливо, навіть заскочили КДБ. Адже перед тим у гуртожитку вони нас так гарненько обплутали підслуховувальними апаратами та спостерігачами! А тут їм треба було починати наново снувати своє павутиння. Славко Чорновіл настійно радив мені ні в якому разі не поступатися і всіляко захищати своє право на помешкання. Він був постійним дорадником навіть у побутових справах.

Вячеслав Чорновіл як діяч

У 1960-х роках лише невеликому колу втаємничених було відомо, що протягом тривалого часу Чорновіл збирає, опрацьовує й видає підпільне видання «Український вісник». Нагадаю

також, що саме він підготував після арештів 1965 року «білу книгу» про арештованих діячів української культури під назвою «Лихо з розуму» й оприлюднив її: не лише послав до партійного «олімпі» в Києві, а й зумів передати на Захід. Саме ця книга збудила цікавість Заходу до подій в Україні. Вона була перекладена різними мовами й увійшла до постійних списків рекомендованої літератури в університетських курсах Америки й Канади — в курсах, де вивчали політику Москви щодо національного питання в республіках СРСР. Разом з працею Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», також перекладеною десятками мов, включно з китайською, вона творила стрижень для вивчення студентами національного питання в Україні.

Але діяльність невтомного Вячеслава не обмежувалася цією підпільною і дуже небезпечною працею. Така вже була його вдача: він не міг залишатися байдужим до людського горя, до найменших проблем своїх друзів та знайомих і, де тільки міг, втручався й допомагав. Я сама не раз користувалася його порадами і настановами.

Після настійних порад Івана Світличного братися за переклади з німецької я почала перекладати німецький роман, не маючи щонайменшого уявлення про мистецтво й техніку перекладу: що можна робити, а чого не можна. Переклала кусень того роману й повезла до Києва. Відомий перекладач з німецької Євген Попович глянув на той переклад і цілком його розкритикував. Я повісила носа. Повертаючись із Києва додому, заїхала по дорозі до Львова і, між іншим, згадала Славкові про свою невдачу. Він поглянув на мій переклад і засміявся. А тоді взяв ручку і, перекреслюючи кілька перших речень, показав мені, як би він те все переклав, водночас пояснюючи, що може собі дозволити перекладач, а чого не сміє робити. Я поїхала додому й, окрилена Славковими настановами, взялася перекладати все заново. Переклала цілий розділ, а тоді ще раз повезла переклад до Києва. Євген Попович спочатку не хотів вірити, що я сама здійснила

новий переклад, але мусив погодитися, що він добрий. Це саме підтвердив пізніше Григорій Кочур. Іван Світличний аж сяяв, утішений моїми успіхами, але ніхто не знав, що саме Славко показав мені, як робити переклад.

Чорновіл деякий час працював у Львові в якійсь установі серед робітників і, слухаючи їхні нарікання на можновладців, захочував писати скарги. Оскільки ж для простого люду писати їх було не так просто, то частіше всього Славко сідав і писав за них сам. Мою першу в житті офіційну скаргу-клопотання з приводу другого арешту чоловіка, адресовану Шелестові, написав також він, а я лише переписала її, підписала та відправила до Києва. Це вже набагато пізніше я набила собі руку в писанні тих скарг, але перший урок належав Славкові.

Після арешту Валентина 1 червня 1970 року до Києва було спрямовано сім відомих мені клопотань, підписаних двома десятками діячів української культури. Я певна, що багато з цих клопотань були ініційовані або заохочені Славком, а деякі з них, можливо, були й написані ним. У КДБ це також підозрювали, але Славко був непоганим конспіратором — кадебісти ніяк не могли схопити його за руку.

Якщо Чорновіл пізніше скаржився на поведінку Валентина й казав, що сам багато долучився до створення Валентинового іміджу на Заході, то він мав певну рацію, бо саме його безпосередня участь у написанні численних заяв на захист Мороза й переправленні їх на Захід під час короткочасного затишшя напередодні другої хвилі масових арештів 1972 року спричинилася до того, що в українських еміграційних колах почав створюватися не відповідний дійсності імідж Валентина як провідної, ба навіть найпровіднішої, постаті українського руху опору. Саме це, а також деякі специфічні ознаки Валентиної творчості зробили його символом цього руху серед українців на Заході, змусили західних діячів та політиків утрутитися в його долю. А ще мої інтерв'ю кореспондентам Заходу та апелювання

до сильних цього світу — усе це разом і привело до його дострокового звільнення.

Не менш важливу роль зіграла Вячеславова участь і в долі Ніни Строкатої-Караванської, яку арештували трохи раніше за всіх інших діячів культури: на початку грудня 1971 року. Це була його ідея — створити Громадський комітет захисту Ніни Строкатої і скласти кілька документів на захист арештованої від імені цього Комітету. Ситуація в Україні тоді вже була вкрай напруженою, і охочих стати членами Комітету було не так легко знайти. На це наважилися семеро осіб. Зі Львова — Вячеслав Чорновіл та Ірина Стасів-Калинець, у Києві — Василь Стус та Оксана Мешко, Леонід Тимчук з Одеси, а з Москви — Петро Якір та Віктор Красін (які невдовзі після свого арешту розкаялися). Чорноволові, арештованому місяцем пізніше, в січні 1972-го, інкримінували єдиний документ Комітету як наклеп на радянське правосуддя.

Усе ж Комітет зіграв велику роль у створенні розголосу про справу Ніни в Москві й за кордоном. Той документ на захист Ніни і, безперечно, Нінині тісні зв'язки з московським колом дисидентів сприяли тому, що на Заході з усіх жінок-політв'язнів саме її ім'я набрало найбільшого розголосу серед неукраїнських правозахисних інституцій.

Мабуть, не буде помилкою назвати головну рису Чорноволової вдачі: його здатність блискавично орієнтуватися в ситуації й так само блискавично реагувати на неї — навіть у цілком безнадійній, здавалося б, ситуації. У німців ця риса називається «schlagfertig» — готовність до удару, до бою. Він просто не міг сидіти склавши руки, коли навколо діялася кривда його друзям і однодумцям, його побратимам по неволі. Хоч де перебував Вячеслав — у «великій зоні» чи в малій, за ґратами, — усюди він знаходив вдячне поле для прикладання своєї невтомної енергії. Недарма Михайло Хейфец назвав його у своїх спогадах «зеківським генералом». Отож не дивно, що Вячеслав був головним до-радником і в моїй тривалій боротьбі за дах над головою...

Квартира

Моя боротьба за дах над головою не припинялася. Слідчий у справі Бобика викликав мене на допити й вимагав сказати, якого хабара ми дали за вселення. А коли я сказала, що в нас нема грошей на хабарі, спитав: «А хіба вам друзі не зібрали б?». У КДБ добре знали, звідки з'явилися в нас гроші на кооперативне помешкання, тільки не було відповідної статті, щоб за це переслідувати. Не були б вони й проти того, щоб притягти Валентина до відповідальності за кримінальною справою (давав хабара) і розтрубити на цілий світ, що це не політична справа, а кримінальна. Але, видно, і Бобик не був дурний, щоб признаватися в отриманні хабара від Мороза.

На загальних зборах голова домоуправління виголосив довгу промову про зловживання й хабарництво арештованого голови, але половину його палкої промови було присвячено нам, родині арештованого «буржуазного націоналіста». Виконком наказав секретареві кооперативу змінити протокол попередніх кооперативних зборів, на яких винесено рішення надати нам двокімнатне помешкання. Було декілька судових засідань, але суд ніяк не міг дійти якогось висновку. Я найняла львівського адвоката, бо місцеві не хотіли братися за справу, знаючи, хто за нею стоїть. Оскільки протокол зборів сфальшували, адвокат порадив мені зібрати підписи членів кооперативу на підтвердження попереднього рішення. КДБ і тут втрутився. Той самий секретар Харук, який за наказом згори сфальшував протокол, ходив до людей і вмовляв їх не підписуватися. «Це політична справа, — казав він, — і так просто вона не мине для того, хто підписується». Але люди підписувалися. Члени кооперативу, а їх було понад 300 осіб — здебільшого недавні селяни, а тепер робітники в місті, — майже всі співчували мені. Серед простого люду й лікарям та вчителям було безпечніше підписуватися і го-

лосувати «за». Нікому з них нічого не сталося, і кожен, напевне, відчув, що хоч раз переміг свій страх і обстоював правду. Лише одна-єдина вчителька, яка жила в нашому домі, відмовилася підписати. За іронією долі кілька років перед тим саме їй допоміг Валентин на вступних екзаменах для заочників, поставивши добру оцінку попри слабенькі відповіді на запитання. «Вона з села, хай учиться, — казав він мені, — то наші люди». Тепер, коли я прийшла до неї і попросила підписатися, вона зустріла мене запитанням: «А чому ваш чоловік про вас не думав?». Мені хотілося їй сказати: «Добре, що він про вас думав», — проте мені на очі набігли сльози, і я пішла геть, не сказавши їй ні слова.

Квартирна справа тяглася понад два роки. Восени 1972 року міський суд вирішив виселити нас із помешкання, але справа була настільки шита білими нитками, що обласний суд повернув справу на розгляд кооперативних зборів. Та й куди виселяти? На вулицю? Та тяганина з квартирою забирала в мене всі сили, а Валентин на побаченнях почав дорікати, що за хатою я забуваю про людину. Літом 1972 року він пожалівся на побаченні, що кримінальний в'язень Пехарєв, з яким його посадили, побив його і поранив у живіт загостреною колодкою ложки. Я написала скаргу. Про все це я одразу передала через москвичів на Захід, й повідомлення надрукували українські еміграційні газети, але Валентин скаржився, що я ніби навмисне замовчую все, що з ним діється. Безперечно, що кадебісти навіювали йому таку думку, бо інакше звідки узялося б те «навмисне»?

Тим часом виконком кооперативу вже не наважився виставити себе на народний глум і передати справу з помешканням знову на загальні збори, адже люди й на попередніх зборах гули, обурюючись затягуванням моєї квартирної справи. Імовірно, що й з КДБ наказали: «Досить». Нарешті, в грудні 1972 року, нам із сином дали ордер на двокімнатне помешкання в тому самому будинку на першому поверсі. Мені перестали ввижатися кроки міліціонерів за дверима — ми мали законне помешкання з ор-

дером на руках. Ця дворічна одіссея показала мені, де симпатії робітників і недавніх селян. Вони одностайно боронили мене; незнайомі люди зупиняли на вулиці, усі вони вже мене знали, бо на зборах я не забувала нагадати, за що мене переслідують. Шофери, таксисти зупинялися на вулиці, питали, як ідуть справи, й лаялися на адресу можновладців.

Нам без проблем установили телефон, хоч інші чекали на таку розкіш роками. Підслуховувати, що діялося в хаті, стало дуже легко. Уже перед нашою еміграцією до Сполучених Штатів Америки сусідка з другого поверху нашого під'їзду розповіла мені, що в ніші біля наших дверей, куди, мабуть, виходили телефонні драти, часто вовтузився чоловік із четвертого поверху.

Суд

17 листопада 1970 року над Валентином розпочався суд.

Напередодні суду група наших львівських друзів і знайомих — Михайло Осадчий, Григорій Чубай, Ігор та Ірина Калининці, Стефанія Шабатура й Оля Горинь — звернулися до Івано-Франківського обласного суду з телеграмою, в якій вимагали допустити їх на процес. Але вже наступного дня їх почали викликати до керівників установ, де вони працювали, погрожувати й застерігати, що поїздка до Івано-Франківська означатиме для них звільнення з роботи. «Профілактику» застосовували й у інших містах. Івана Світличного в Києві викликали до міліції для розмов про «дармоїдство». У лікарні, де працював Микола Плахотнюк, скликали збори й під загрозою звільнення з роботи застерegli, що ніхто не сміє протягом наступного тижня відлучатися і навіть хворіти. В Одесі так само застерegli Ніну Строкату. У самому Івано-Франківську за кілька днів до суду викликали в КДБ Марію і Дарку Возняк. Опанасові Заливасі, який був

під гласним наглядом, заборонили протягом тижня з'являтися на вулиці, де був обласний суд. До Марії Юкіш у місті Долині Івано-Франківської області послали «лікаря», який установив у цілком здорової двохмісячної дитини вивих ноги й силоміць забрав матір з дитиною в лікарню. Їх тримали цілий тиждень у загальній палаті для інфекційних хворих і не давали змоги підійти до телефону. Непоінформовані лікарі й сестри спочатку дивувалися, чому в лікарні тримають здорову дитину, яка може заразитися, але хтось таки дізнався і шепнув матері, що дитина її здорова й що в сусідній палаті поклали «хворого» кадебіста, який пильнує кожний її крок. Уся ця трагікомедія з хворою дитиною була задумана лише для того, щоб Марія Юкіш, яка знала про початок суду, не повідомила про це Оксану Мешко, що саме лікувалася в Моршинському санаторії і збиралася приїхати на суд.

І все ж, не зважаючи на погрози, на суд приїхала група людей зі Львова; були також люди з Києва й Москви та інших міст. Нікого до залу суду не пускали, усюди стояла озброєна варта й кадебешники в цивільному. Більшість солдатів охорони були з азійських республік, які не дуже розуміли не тільки українську, а й російську мову. Львів'яни спробували відрядити помітно вагітну Стефанію Гулик пройти до голови обласного суду з колективною заявою, але солдати її грубо відштовхнули.

Судила Валентина колегія у складі судді Качаленка, засідателів Бажалук та Галкіна. Державним обвинувачем був помічник прокурора області Городько, який досі провадив нагляд за слідством і був на допитах. Захищав Валентина адвокат Коган з Московської міської колегії адвокатів, який 1966 року був захисником письменника Синявського. За свідків викликали Славка Чорновола, Бориса Антоненка-Давидовича, Івана Дзюбу та селянина з Космача В. Баб'яка.

Чорновіл, Дзюба та Антоненко-Давидович відмовилися від свідчень на знак протесту проти закритого судового процесу. Як оповів Коган, після того, як свідків вивели, Валентин висловив

протест проти закритого суду, й адвокат його підтримав. Під кінець першого дня адвокат зустрівся зі мною. Він сказав, що передбачає дуже великий строк, що він нічим не допоможе підсудному, й відмовлявся взяти всі зібрані для нього гроші (якщо не помиляюсь, 600 карбованців). Я настояла — і він узяв їх. Славко був радий, що я віддала адвокату всю суму, бо хто знає, казав він, може, ще не одному з нас доведеться до нього звертатися.

Того ж вечора в хаті Дарки Возняк і Опанаса Заливахи зібралися на вечерю Чорновіл, Дзюба, Борис Антоненко-Давидович і я. Усі сиділи за столом пригнічені, особливо песимістично був настроєний Антоненко-Давидович. Маючи досвід довголітнього ув'язнення ще за сталінських часів, він малював похмуру картину майбутнього для нашої родини й довгі роки неволі для чоловіка. Я не витримала, втекла на Опанасове піддашся і впадала на ліжку в сльозах. Славко прибіг мене заспокоювати. Опанас прийшов за ним і заходився малювати: жінка, скрутившись на ліжку, сховала обличчя в подушку. Хотів схопити олівцем драматичний момент? У ту хвилину він був насамперед митець.

Другого дня, 18 листопада, перед виголошенням вироку в нашій хаті зібралися Славко Чорновіл, Гриць Чубай і ще багато киян та львів'ян. Славко закрився зі мною в кімнаті й, показавши мініатюрного кишенькового магнітофона, запропонував мені взяти його з собою до залу, щоб записати дослівно все, що там відбувалося в останні години суду. Він передбачав, що мене, як найближчу родину, на зачитання вироку до залу пустять. Але я була ніби в якомусь тумані, абсолютно не спроможна логічно мислити, а тут треба було тверезої голови й максимуму обережності. Славко дав мені спокій.

Валентинові присудили 14 років покарання, з них 6 років в'язниці, 3 роки табору й 5 років заслання. Усі були пригломшені цим нечуваним доти жорстоким вироком.

Саме в цей приблизно час у Росії судили російського дисидента-історика Андрія Амальрика. Він написав твір «Чи проіснує

СРСР до 1984 року?» — назва з алюзією на роман Джорджа Орвела. Амальрикові дали 3 роки ув'язнення. У всіх нас, звичайно, виникало питання: «Як же ж так?». Ніхто, звісно, не бажав Амальрикові більшого терміну, але всім було ясно, що Москва готова відрубати в Україні голову за те, за що в Росії відрубують руку.

На першому побаченні після суду Валентин почав мене заспокоювати, надіючись, що такий довгий термін, а передусім 6 років в'язниці, неможливий. «Ще нікому так багато в'язниці не давали. Ось побачиш, республіканський перегляд справи скасує вирок, — казав він. — а 9 років ув'язнення? Неймовірно, щоб за 9 років не сталося якихось змін. Будеш бачити, мені не доведеться сидіти 9 років...» Не знаю, кого він більше переконував, мене чи себе, проте перегляд справи в Києві вироку не змінив, а сидіти йому довелося всі 9 років без двох місяців...

Наприкінці липня 1971 року я з 9-річним сином уперше поїхала на побачення до Володимирської в'язниці. Ніна Строката, яка саме була в Москві, захотіла поїхати з нами. Її чоловік, Святослав Караванський, був у тій самій тюрмі. Вона добре знала, які бувають побачення у Володимирській тюрмі й, може, хотіла нас підтримати в момент першої зустрічі з цією тюрмою. А може, ще й хотіла побути зайвий раз неподалік свого чоловіка?

У Володимирі в єдиному пристойному готелі, призначеному насамперед для іноземних туристів, місць не було. На Нініну пропозицію ми до такого повороту подій приготувалися заздалегідь: будемо говорити до працівників готелю, казала вона, лише по-українськи — мовляв, ми також чужинці. І фокус удався. «Нема місць? — перепитали ми українською мовою, — а може, усе ж десь нас примостите?». «Примостимо, примостимо», — відповіла нам працівниця готелю українською мовою, посміхаючись до таких хитромудрих «туристок». Куди не плюнь, там українці... Отож примостила нас наша землячка у прасувальній кімнаті, і спали ми з Ніною на матрацах, постелених на підлозі, з Валіком посередині.

Похмурі, низькі споруди в глибині двору, де навіть улітку, у спеку, не було приємної прохолоди, а віяло підземельною, віковичною сирістю, не були, власне кажучи, в'язницею. То були будинки для начальства, наглядачів, охорони — персоналу, який обслуговував «дітей підземелля» — в'язнів сумління та кримінальний елемент. Якими ж тоді були камери для в'язнів, коли навіть начальство працювало в таких похмурих старих будівлях? У пам'яті виринуло, що за тими сірими вологими мурами карався за царських часів Чернишевський. Скільки він там сидів? Моєму чоловікові призначено там бути 6 довгих років.

Нам належалося два побачення на рік «через стіл», коли не можна торкнутися одне одного, не можна говорити на заборонені теми. Ми виріядилися на це перше побачення, як на свято: вишивані сорочки, у мене на шії — власноручно зроблений червоно-чорний гердан, Ніна десь роздобула й дала Валікові в руки букет квітів. Наш одяг викликав зацікавлення перехожих. Нічого, думала, нехай дивляться: може, хтось з них замислиться, чого ми тут...

Вела нас на побачення молода жінка, ніби й миловидна, але з якимсь похмурим поглядом. Він не віщував нічого доброго. Перед початком побачення вона нас попередила, що воно має відбутися на «общепонятном языке». Настрій мій святковий одразу вивітрився — я не уявляла, як можна з чоловіком говорити чужою мовою, й передчувала конфлікт, однак спробувала врятувати ситуацію і запитала наглядачку: «Але ви мене розумієте?». «Понимаю», — невпевнено відповіла вона. Однак конфлікту не вдалося уникнути. Доки з Валентином говорила я, наглядачка мовчала, але коли говорив Валентин, вона весь час його перебивала. Коли ж дитячою скоромовкою заговорив Валік, ковтаючи слова, наглядачка закричала, що перериває побачення, бо «не понимает ребенка». Для Валентина цього було забагато. Він устав, гримнув кулаком по столу і сказав, щоб я їхала до Москви скаржитися. З пригніченим настроєм ми повернулися до Моск-

ви — Ніна, син і я. Саме на зворотній дорозі Ніна сказала мені сакраментальну фразу, яку я не раз пізніше згадувала: «Раю, це ж усе треба витримати, а потім ... потім треба ще й їх (себто чоловіків) витримувати?».

У Москві в розмові з чиновниками я свідомо не зачіпала політику й не «качала» права. Може, саме це й вирішило справу. Я казала: «Росіян в Україні у в'язницях ніхто не змушує говорити українською мовою, чому ж нас змушують говорити чужою, незрозумілою мовою і переривають побачення?». Побачення нам дали вдруге в присутності «перекладача» — на вигляд простого солдата з охорони, який, мабуть, був з України й нас розумів. Усі наступні наші побачення у Володимирі відбувалися в присутності таких «перекладачів».

На той час у Володимирі сиділи й інші українські в'язні, а серед них Михайло Масютко. Його дружина Нуся жила разом зі своєю приятелькою Вірою неподалік від Оленки Антонів, і ми часто сходилися в них на квартирі попиту кави й погомоніти. Почувши про мої перипетії з перерваним побаченням і перекладачем, Нуся сказала: «А я говорила з Михайлом російською мовою!». «А як же ти з ним говорила, Нусю?» — питали ми, бо ж вона навіть українською мовою говорила лише місцевим галицьким діалектом. «Я казала: здрастуй, Михайло, как ти себ'я почуваш?».

Ми добродушно сміялися з Нусиної російської мови... Але хто зна, може, ось такою російською мовою можна було більше сказати про заборонені речі, аніж українською в присутності перекладача?

Як минув після суду рік праці в Івано-Франківському педінституті, я не пам'ятаю, проте вже в другій половині академічного року мою посаду знову поставили на конкурс, цього разу вчасно, як належить за законом. Я розуміла, що на цьому моя праця викладача інституту закінчується. Вчена рада інституту проголосувала так, як я й очікувала, і в серпні того ж 1971 року мене звільнили. Пригадую щемкий біль 1 вересня, коли діти повз

моє вікно з квітами в руках ішли до школи. Почався навчальний рік, але не для мене. Наприкінці вересня чекала несподіванка: прийшов мій колега з інституту Ярослав Гандзюк і приніс мені повну зарплату викладача — 120 карбованців. Виявилось, що колеги скинулися на цей подарунок. Мене це дуже зворушило, але його візит не пройшов для нього безкарно: Ярослава незабаром викликали в КДБ на бесіду, і після цього колишнім колегам не стало відваги зі мною спілкуватися.

Арешти. Василь Стус

Тим часом хмари на небі України згущувалися. У грудні 1971 року по дорозі з Нальчика до Одеси заарештували Ніну Строкату-Караванську. Напередодні нового 1972 року в помешканні Олени Антонів у Львові зібрався великий гурт колядників — з якогось часу колядування стало традицією як у Львові, так і в Києві. Настрій був у всіх неспокійний, а в Олені такий тривожний і напружений, що вона — незмінна організаторка й душа колядувань — уже хотіла скасувати затію. Усі боялися провокацій, арештів або приводу до арештів. І все ж, довго радячись гуртом, вирішили-таки йти колядувати, адже колядники, багато хто з дітьми, зібралися з усіх кінців Львова, а ми з сином приїхали аж з Івано-Франківська. Оленці довелося погодитись. Усупереч нашим передчуттям, ніхто провокацій не чинив. Колядували, як звичайно, але Оленці все ввижалися привиди, і вона жалілася, що такої кепської коляди в неї ще не було. Тими привидами були кадебешники, які звідусіль за нами стежили, знаючи, напевно, уже тоді, що багато з колядників незабаром опиняться за ґратами.

У тому колядуванні брав участь Василь Стус.

Я особисто його не знала, але чула про нього багато й часто. Рита Довгань, дружина скульптора Довганя, автора відомої

скульптурної голови цього поета, росіянка й опальна журналістка, працювала разом з Василем після звільнення з праці в якійсь київській установі. Перебуваючи в Карпатах 1967 року, вона довго, цікаво й з любов'ю оповідала про поета: про його непересічний талант і абсолютну непристосованість до життя в радянських умовах.

Саме на тій коляді я його вперше й побачила. Нас не знайомили. Хтось, напевно, сказав йому, що он то — Рая Мороз. Він підійшов до мене і, нічого не кажучи, поцілував у щоку. Я втішилася! Адже це був відомий поет, та ще такий вродливий, ставний, сміливий і мужній! А поцілунок був, як я тоді вирішила, призначений не для мене особисто, а для всіх жінок українських політв'язнів. Бо ж ніхто з нас, тодішніх жінок, не зрікся своїх арештованих чоловіків, не відступив, хоч багатьох, як і мене, мабуть, переконували й намовляли. А може, трохи й для мене особисто, думалося, адже я була ще й грекinya — так би мовити, чужинка для українського національного руху, якщо дивитися формально...

Василь Стус опинився серед львівських колядників випадково. Повертаючись до Києва з лікування в Моршині, він заїхав до Калинців, а вони зтягли його до нашого гурту.

Те перебування в Моршині на Прикарпатті, куди збігався хворий і часто п'яний люд з усіх кінців імперії лікувати свої пропиті нирки, а пізніше наша коляда, щедрування й віншування перед стінами львівської лікарні, з вікон якої до нас визирали хворі, — усе це, включно з найголоснішим і найщирішим співом малого Тараса Осадчого, якого, зрозуміло, не гризли ніякі лихі передчуття, — усе пізніше відбилося болючим спогадом у поезії Василя «Уже тоді». Поет запам'ятав і відтворив у ній у деталях і своє перебування в Моршині, «спаскудженому парсунами п'яниць», і те колядування, і свої болісні, лихі передчуття напередодні арешту:

*...Тоді вже,
коли останні строїлись святки
(Свят-вечір був, і коляда, і гамір
дитячої дзвінкої коляди),
ти ч у в про це. Коли незнаним Львовом
ішов наздогад, близячи свій час
(аж ось, аж ось, аж ось ти, мить прощання,
що обігнала зустріч), вже тоді,
коли сподіючись щасливих зичень,
нас виглядали сонми хорих з клініки,
а урочистий вікопомний спів
був греблею для гомінких трамвайів
і перехожих спізнених, збагнув я:
це все — одне прощання понадмірне —
з Вітчизною, зі світом, із життям⁴.*

Другого дня по коляді Ірина Калинець улаштувала у себе в помешканні вечірку на його честь. Василь власних віршів не читав, говорили про літературу й літературну критику. Пригадую, що він різко висловився про Л. Новиченка, але одразу ж поправив себе: «Шаную його як літературного критика й знавця, але пристосуванства його не терплю». Василь читав свої переклади з Рільке. Читав їх з пам'яті, а потім почав читати Рільке в німецькому оригіналі також з пам'яті. Читав, звичайно, з акцентом, але правильно вимовляв і наголошував. Пояснював нам, що вивчення напам'ять оригіналу допомагає йому пізніше в процесі перекладу.

Ми не зводили з нього захоплених очей. Він, безперечно, це бачив, але сидів серед нас скромний і навіть трохи зніяковілий від того очевидного захоплення.

---

⁴ Василь Стус. *Дорога болю* / упор. Михайлина Коцюбинська. Київ: Радянський письменник 1990, с. 153.

За неповних два тижні по Україні прокотилася велика хвиля арештів, поглинувши багатьох моїх друзів. Василя арештували разом з ними. Це був перший і останній раз, що я бачила Поета.

Була ще одна зустріч в Україні, але вже не з самим Поетом, а з його віршами — улітку 1979 року перед еміграцією. Почувши на засланні в Колимі з різних «ворожих» радіостанцій про наш виїзд на Захід, Василь прислав родині Опанаса Заливахи листа, хоч перед тим вони не листувалися, хіба що з нагоди свят перекидалися листівками. У листі він прислав низку віршів. Ми зрозуміли: він хоче, щоб я, запам'ятавши їх, вивезла на Захід. Але в тому сум'ятті, в якому я перебувала останні два місяці перед виїздом, та ще з моєю нікудишньою пам'яттю, про це годі було й думати. Кмітлива Люба Лемик знайшла вихід. Вона розрізала тоненького батистового носовичка на три продовгасті смуги, переписала на них Василеві вірші й зашила їх у згин спідниці, в якій я мала виїхати. Так вони й поїхали зі мною до Нью-Йорка, а восени того року були надруковані в журналі «Сучасність».

Нова робота

Втративши працю в інституті, я почала ходити до обласного управління освіти й домагатися праці за фахом у школі. Але праці мені не давали, за фахом чи ні. Я закінчила переклад роману німецького письменника Зігфріда Ленца, розпочатий ще під час праці в інституті, й послала його до журналу «Всесвіт» під своїм дівочим прізвищем у надії, що не знатимуть, хто це, і надрукують. Перед тим мій переклад бачив Євген Попович, відомий перекладач з німецької, та Григорій Кочур. Вони обидва схвалили його, але «Всесвіт» того перекладу не надрукував. Треба було конче шукати кошти на прожиття.

Вістка, що мене позбавлено праці й заробітку, дійшла на Захід. До мене почали надходити посилки від української еміграції. Продавати речі з тих посилок не дозволялося, але Люба Лемик відвозила їх до своїх знайомих у Коломию або до Стрия, там їх продавали, а гроші передавали мені. Бідувати не довелося. Такий поворот справи нікого в КДБ не задовольняв, і в серпні 1972 року мені запропонували посаду бібліотекаря в профтехучилищі, що належало обласному побутовому управлінню. Я погодилася, бо надто вже надокучило сидіти в хаті самотою, та й сидіння без роботи загрожувало покаранням за «дармоїдство», дарма що влада сама не давала змоги працювати.

Першого вересня 1972 року я вийшла на роботу. Кілька старих халабуд, що вросли в землю в самому центрі міста, щоліта мальованих у нудний сірий колір, мали стати місцем моєї праці. Тут я мала опанувати новий фах бібліотекаря. Умостившись на лавці посеред двору й чекаючи на директора, я з цікавістю приглядалася до облич працівників училища. Ось пройшла, привітно посміхнувшись, вродлива чорнява жінка — кравчиня, майстер виробничого навчання Валентина Крицун. Кілька разів пробіг повз мене завгосп — росіянин Сергій Іванович. Обличчя молоде й навіть симпатичне, але з дивним навскісним шрамом на щоці й ще чимось незвичним на лиці. «Сидів у в'язниці?» — промайнула думка. За декілька місяців і справді я довідалася, що сидів, і не раз, за крадіжку золота на Ленських золотих копальнях; ковтав цвяхи, щоб швидше випустили на волю, а вийшовши на волю, знову їхав туди й крав. Потрапивши черговий раз до рук КДБ («золоті» справи незмінно розглядало КДБ), продав усіх до одного, хто купував у нього те золото, переважно дантистів, і на лаві підсудних опинилися також усі його клієнти.

Прийшли після закінчення заняття два столяри — також майстри виробничого навчання. Вони всілися навпроти мене на лавці й, з цікавістю розглядаючи мене, одразу почали щось оповідати й жартувати. Пройшов повз нас завуч виробничого навчан-

ня, маленький на ріст рудий чоловік; усі його звали в очі й поза очі «Рижим». «Рижий» був загадковим чоловіком. Я мала підозру, що був він у глибоко захованому закапелку своєї західноукраїнської душі патріотом, одним з тих, хто любив крутити в кишені дулі системі. Але був партійний, ніколи не виказував своїх поглядів. Жилося йому добре: брав хабарі — навчатися на швачку хотіло більше дівчат, ніж училище могло прийняти. Але попався, за що його й звільнили. Трапилася раз із ним трагікомічна історія. Померла його теща — малесенька на зріст людина. На той час дістати труну була велика проблема — дефіцит на труни, як і на багато інших речей в «есересерії». Пішов він до похоронного бюро, а там одна-єдина труна, вже замовлена для якогось померлого, дуже великого зростом чоловіка. «Рижий» дав хабара і забрав ту труну для покійної тещі. Поклали її в ту велетенську труну й повезли ховати у супроводі родичів і знайомих. Привезли на цвинтар, де гробарі вже приготували яму, як це водиться. Але яма була викопана на маленьку людину, а тут величезна труна — не вміщається! Халепа! Гробарі лаються, проклинають рудого: треба негайно збільшувати гробовище в присутності згорьованої родини, знайомих. Але «Рижий» оповідав про цю подію працівникам училища зі сміхом, як комедію...

Варто ще згадати бухгалтера Лесю — жінку, гостро настроєну проти влади, бо вона в розмові зі мною зовсім не крилася зі своїми поглядами. Майже щодня приходила до неї дівчинка, її племінниця. Вона звала її «Квіткою». Ця «Квітка» пізніше стала Лілією Григорович, депутатом Верховної Ради України.

Нарешті з'явився директор на прізвище Шалгачов — росіянин, високий гладкий чоловік з маленькими очіцями на зарослому салом обличчі. Він запросив мене до свого кабінету, де в передпокої сиділа його секретарка Софія Самойлівна, єврейка за національністю. Це були мої майбутні колеги. Дещо пізніше я познайомилася також з учителем фізкультури Раппопортом. Він мав красуню-дружину і маленьку донечку, з якими намагався виїхати

до Ізраїлю. З цим чоловіком можна було говорити відверто, і ми іноді перекидалися новинами. На свої намагання виїхати він отримував абсурдну відповідь: «Нецелесообразно».

Державні чиновники іноді видавали такі «перли», що не знати було, обурюватись чи сміятися. Така була історія з однією закордонною посилкою для мене. Я її не одержала, а людина, яка її післала (не пам'ятаю прізвища — цілком незнайома мені особа), усе допоминалася. Видно, була такою настирливою, що посилку мені все-таки вручили майже через два роки в роздертому стані і з написом: «Посылка подлежала пропаже»...

Та повернусь до свого місця праці. За бібліотеку правив величезний зал, який одночасно був аудиторією для загальних лекцій. У кутку стояли дві зачинені на ключ невеличкі шафи з книжками — моє бібліотечне майно. Зал був страшенно холодним, вітер віяв з усіх вікон, підлога була гнилою, під нею — підвал, звідки тягло сирістю. Єдиним теплим місцем був невеличкий простір коло грубки. Вона опалювалася газом. Узимку я сиділа коло неї в шубі, але й так один мій бік умлівав від жару, а другий замерзав від холоду. Я почала хворіти на запалення легень по два-три рази на рік. У тих умовах мені довелося працювати майже сім років.

Голодівка. Моє перше інтерв'ю

Валентин писав з в'язниці зухвалі листи. Часом мені здавалося, що сидить він у паці якоїсь грізної потвори, та ще й лоскоче пащу соломинкою, ніби зумисне дратує її. Почитати б лише його «Замість останнього слова», де він кличе на двобій сили, які запроторили його до в'язниці: «Буде суд, і будемо битися...» а все ж перші листи його були довгі й змістовні. Що не лист — жмут думок на задану тему: міркування з дитячої педагогіки, з філосо-

фії, критичні зауваження щодо прочитаних творів тощо й майже в кожному листі казка для сина. Але поступово ситуація мінялася, листи ставали щораз убогішими. Михайло Горинь, який знався на психології й також сидів у тій в'язниці, твердив, що найбільший голод в ув'язненні — це голод на новини та інформацію, на нові подразники. Ігор Калинець, як казала його мама, просив писати про найдрібніші побутові подробиці й усілякі нісенітниці, а Оля Горинь хвалилася, що вона детально описує чоловікові, який вона сьогодні зварила борщ і як мила голову хною. «Олю, а що таке 'хноя'»? — питав у наступному листі Михайло про хну. Та «хноя» хутко стала поміж нами, жінками, предметом для жартів над чоловічою «темнотою» й необізнаністю з атрибутами жіночого туалету...

Усі подальші побачення у Володимирі перетворювалися в суцільні випробовування. Цькуванню Валентина у тюрмі не було меж: його навмисне садили в одну камеру з кримінальними типами або з напівбожевільними. В серпні 1972 року карний злочинець Пехарєв, посажений у камеру Валентина, порізав йому живота загостреною колодкою ложки. Адміністрація на всі мої протести твердила, що ті кримінальники такі ж політичні, як і він, — піди перевір і доведи... У нього була анемія. Я все це передавала через московських друзів на Захід. Що я могла ще робити?.. Його вигляд щораз гіршав. Він ставав усе похмуришим.

Під час побачення на початку 1974 року він заявив, що більше так тривати не може. Минуло більше половини терміну закритої тюрми, казав Валентин, у нього нема жодних побутових порушень, і він має законне право на пом'якшення режиму, на переведення до табору, де є товариші, спілкування, право на особисте побачення. Отож 1 липня, якщо до того часу його не переведуть до табору, він оголосить безстрокову голодівку. Валентин сказав, що голодуватиме доти, доки не досягне свого. Мені здавалося таке рішення самогубством, адже з досвіду ми знали, що українським політичним в'язням ще ніколи не пом'якшували

режиму, хіба що навпаки, за кожної нагоди погіршували його. Виняток був лише для тих, хто каювся.

Я намагалася відмовити його від такого крайнього кроку — відомо ж, як марно домагатися закону навіть не в політичних справах. Однак рішення своє Валентин повідомив як остаточне; видно було, що він обміркував його заздалегідь: «Роби щось, якщо не хочеш, щоб я став якимось іншим». Сказав лише «іншим», не бажаючи, мабуть, нас із сином лякати, але зі співв'язнями він був відвертішим. Уже на Заході мені довелося прочитати спогади Анатолія Радигіна, який відбув 10 років ув'язнення в мордовських таборах та Володимирській тюрмі саме тоді, коли там сидів Валентин. Після звільнення він виїхав до Ізраїлю. Ось уривок з його спогадів, де він описує випадкову зустріч з Валентином у коридорі тюрми перед голодівкою:

...Гримнули двері у вестибюлі, і ми з Валерієм Ронкіним опинилися віч-на-віч з людиною в смугастому одязі рецидивіста... Це був Валентин Мороз... Худорба! Хвороблива й страшна, сполучена зі смугастою уніформою, разуче нагадує фотографії недобитих жертв Освенціма. Арештантська роба теліпалася на тілі цього високого чоловіка, як на тонкому дротяному каркасі... За кілька місяців я мав вийти з тюрми. Тому постійно запитував Валентина, що передати на волю. Він болісно морщився і повторював з настирливою впертістю: «Передайте лиш одне: мене тримають із божевільними, мені створюють постійне пекло! Намагаються зробити з мене божевільного... я не маю чим дихати!», і так кілька разів тими самими словами⁵.

Ясно було, що кадебісти ніяк не могли подарувати Валентині «Репортажу із заповідника імені Берії», що то були їхні довгі пазурі, люта помста за викриття на цілий світ їхньої підлої психології, за виставляння їх на посміховисько з усіма їхніми прізвиськами, усіма подробицями злочинної діяльності. Коли я думала

---

⁵ *Гомін України*, 1974, 19 лютого.

про нього і його характер, мені неодмінно уявлявся образ, що він сидить у пащі звіра і при цьому ще й дратує його, лоскочучи йому піднебіння. Але справа була не тільки в його характері.

Опинившись на Заході, я познайомилася з численними відгуками не лише українських, а й західних дослідників і соведологів на цей твір. Такого гострого публіцистичного твору за силою звинувачень і глибинного розкриття самого ества цієї злочинної організації в дисидентській літературі ще не було, писали вони. «Репортаж» є найблискучішим з-поміж усіх дисидентських творів про КДБ, і як такий він був для цієї організації найдошкульнішим»⁶. До того ж багатьом, дуже багатьом арештованим пізніше інкримінували у звинуваченні читання чи розповсюдження «Репортажу». Його справді читали й розповсюджували, навіть надрукували в російській емігрантській пресі з купюрами тих уривків, де йшлося про русифікацію. Отож КДБ мав за що лютувати і мститися.

Як наслідок відвертого знущання в тюрмі з боку співкамерників, яких підбирали вмисне, Валентин задовго перед голодівкою домагався «одиночки» і вперто вимагав, щоб і я це робила. Йому дали одиночну камеру, на таке вони погодилися доволі швидко... Але одиночна камера була для нього не менш згубною. Я пам'ятала ще з попереднього ув'язнення в київському слідчому ізоляторі під час слідства з приводу «Репортажу», яким він був до краю виснаженим, блідим і ніби висušеним. Справа була не в харчуванні: я привозила непогані передачі, та й київське тюремне харчування було, мабуть, не гіршим, ніж табірне. Під кінець слідства він жалівся на те, що стіни тиснуть на нього. Виглядало, що Валентин був схильний до клаустрофобії. Якщо додати до цього те, що вдачею він завжди був балакучий, лю-

---

⁶ *Uncensored Russia: Protest and dissent in the Soviet Union* / упор., перекл. і ком. Peter Reddaway. New York: American Heritage Press 1972, с. 286–287 (переклад цитати українською мовою мій. — *Р. М.*).

бив мати співрозмовників і ділитися з ними своїми думками, то можна собі уявити, чим стала для нього одиночна камера у Володимирі протягом майже чотирьох років, і в КДБ це добре знали. Пізніше, вже на Заході, Микола Будуляк-Шаригін (в'язень Володимирської тюрми, громадянин Англії, арештований під час відвідин України і звинувачений у шпигунстві) під час нашого з ним спільного виступу перед громадою в Монреалі говорив мені таке: заклики інших в'язнів до спільних протестів проти тюремної адміністрації Мороз залишав без відповіді, а якщо й була відповідь, то неадекватна. Бачили, як він говорив сам із собою перед своїм відображенням... Не знаю, було це перед голодівкою чи після неї...

Отже, його страх перед психічними змінами був цілком реальним — і дискутувати на цю тему було марно.

Повернулася я з того побачення до Москви з тяжким серцем. Звільнення мене з роботи і пошуки праці, довгі й виснажливі баталії за помешкання і постійні конфлікти з адміністрацією тюрми під час побачень цілковито виснажили мою енергію, а тут треба було починати нову боротьбу і, головне, без будь-якої надії на результат. Протестувати — куди, до кого? Що робити? З такими запитаннями повернулася я до Москви до своєї приятельки Люди Алексєєвої. Я надіялася, що Валентинове рішення голодувати викличе якісь акції московських правозахисників на його підтримку, адже в Москві перебували всі акредитовані західні журналісти, москвичі мали з ними зв'язки. Тут жив Андрій Сахаров — чоловік зі світовим ім'ям, який протестував проти переслідувань інакодумства в СРСР на весь світ.

У Люди саме була Лариса Богораз, її приятелька, одна з тих, що виступали на Красній площі проти окупації Чехословаччини 1968 року. Лариса й Люда стурбувалися моєю звісткою, але й вони не змогли мені нічого конкретного порадити. І все ж вони зробили все, щоб вістка про голодівку дісталася на Захід.

Тетяна Ходорович — член Комітету захисту прав людини, очоленого Сахаровим, та московська правозахисниця Мальва Ланда через агентство Ройтер звернулися до світової громадськості із закликом до негайного захисту Мороза. Повідомлення про безстрокову голодівку прийшло на Захід доволі швидко: уже навесні того ж року в українських газетах писали про умови утримання Мороза та про його рішення голодувати. Унаслідок цих вісток у Торонто був створений громадський Комітет оборони Мороза, очолений відомим у Канаді юристом і викладачем права кількох канадських університетів, нині покійним Володимиром Тарнопольським (1983 року він був призначений суддею Верховного суду провінції Онтаріо). Комітет виявився надзвичайно ефективним, бо одразу поставив собі за мету розголошення справи Мороза в англomовній пресі, видання його творів англійською мовою в канадському видавництві й розповсюдження їх насамперед у неукраїнському світі — себто впливати на англomовний світ, де вершилася висока міжнародна політика. Комітет тісно співпрацював і з українською громадою: фінансова підтримка, організація мітингів і масових демонстрацій на захист Валентина.

Через деякий час Люда Алексєєва озвалася до мене з конкретною пропозицією. Десь під кінець травня чи на початку червня 1974 року зателефонувала зі Львова Оленка Антонів і таким собі грайливим тоном сказала, що скучила за мною і щоб я до неї приїхала. У Львові чекала на мене Ірина Корсунська з Москви з вісткою від Люди Алексєєвої. Люда, порадившись зі своїми друзями, дійшла висновку, що єдине, чим можна допомогти Валентині й не дати йому пропасти, — це надати справі світовий розголос. А шлях до цього — дати інтерв'ю чужоземним кореспондентам, і зробити це мусить дружина. Повідомити й зібрати кореспондентів Люда брала на себе, від мене вимагалось лише згоди. Усі вони розуміють, переказувала вона, ризикованість і небезпеку такого кроку далеко від Москви, в Україні, у периферійному Івано-Франківську. Тому, мовляв, треба добре подумати.

Бо недарма ж казали: за що в Москві відрізують мізинця, за те в Україні відтинають руку... На той час із рідні арештованих, наскільки було мені відомо, зустрічалася в Москві з кореспондентами Заходу лише мати Володимира Буковського, відчайдушно домагаючись його звільнення. Та ще дружина Леоніда Плюща наполегливо зверталася до світу із закликами, намагаючись вирвати свого чоловіка з дніпропетровської божевільні, і про це трубили «ворожі» радіостанції. Ніякі інші кроки, переказувала Люда, крім виступу дружини, не матимуть ефекту. Тому вона, визначивши дату інтерв'ю заздалегідь, обіцяла чекати на мою відповідь. Якщо Валентин справді почне голодівку 1 липня, то 3 липня на квартирі Алексєєвої мала відбутися зустріч з кореспондентами. Згідно з Людиним планом, я мала приїхати на кілька днів раніше, з'їздити до Володимира, довідатися там, чи Валентин і справді голодує, а тоді підготуватися до інтерв'ю. Про своє рішення я мала повідомити її телеграмою.

Це була дуже конкретна й ділова пропозиція. Але, Господи Боже, як же страшно було зважитися! Я і західнонімецькі, американські кореспонденти? Я проти КДБ і цілої держави? Звичайно, я давно була й проти КДБ, і проти держави, але ніколи цього вголос не декларувала. Я була лише дружиною українського політв'язня, а тут треба спалити за собою всі мости й сказати своє власне слово. Що ж буде зі мною, із сином? Усі ці думки вихором пролетіли в моїй голові, але в глибині душі я вже знала, що не відмовлюся. Треба було звикнути до цієї думки й подолати страх, щоб потім усе життя не докоряти собі, що була можливість допомогти, а не допомогла.

З тяжким, пригніченим серцем я їхала додому. Уже з дому послала Люді телеграму: «Костюм на мене не совсем подходит, но я его беру». Нікому нічого не казала, боялася про те навіть думати, щоб у КДБ нічого не запідозрили, бо ж і стіни мають вуха. І все ж перед від'їздом я мусила сказати про це Любі Лемик. Треба було її попередити й улаштувати в них на дні моєї

відсутності сина (йому було лише 12 років), бо ж не знати було, чи повернуся.

Люба добре розуміла мої турботи. Адже було відомо, як після арешту Надійки Світличної в дитячому будинку сховали від рідних її сина Ярему і скільки зусиль треба було докласти Льолі Світличній, щоб знайти його і звідти відвоювати. У моєму ж випадку не було б кому воювати...

Працювала я тоді просто в центрі міста. По другий бік вулиці, напроти училища, були каси аерофлоту. Заздалегідь написавши заяву на кількадечну відпустку за свій рахунок, я поклала її на стіл секретарці директора під час перерви, коли він був на обіді, і, не чекаючи його дозволу, купила в касах аеропорту квиток, а за годину була вже в літаку. У КДБ не встигли нічого запланувати — вони мене просто прогавили. З Москви я подалася до Володимира, не дуже сподіваючись, що хтось там скаже мені про голодівку. Питатиму в начальника, міркувала я, чи голодує. Якщо заперечуватиме, домагатимуся побачення. Якщо побачення не дадуть, то вважатиму, що голодує. З такими думками я подалася до Володимира і з такими ж думками їхала у володимирському автобусі центральною вулицею до тюрми. Їхала, а в глибині свідомості билася надія: а може, він не голодує, і тоді мій страх перед інтерв'ю даремний! Автобус віз мене попри крамниці, попри якісь реклами. Я підвела очі й побачила афішу з рекламою фільмів. В очі впала одна з назв великими літерами: «Назад ворот неет». Ніби поштовх у груди. У ту ж мить я знала, навіть нікого не питаючи, що так, Валентин голодує і що інтерв'ю мені не минути...

Начальник тюрми, полковник Зав'ялкин, до якого я кинулася зі зливою звинувачень, що ось, мовляв, чоловік голодує, а вони нічого не роблять, захоплений зненацька, тільки якось розгублено сказав: «Так мы ж ему и говорим, ничего голодовка не даст, а он не слушает...» Більше мені там нічого було робити, і я того ж дня повернулася до Москви.

Випадкова реклама й передчуття прийдешнього... Це не вперше таке зі мною трапилося і не востаннє. Сни, якісь передчування переслідували мене ціле життя. Восени 1964 року в Івано-Франківську два чи три дні не виходили газети. Було дуже дивно. І раптом з'явилися: на першій сторінці передова стаття і великий портрет Брежнєва. Я стояла, пригадую, на ганку студентського гуртожитку, а Валентин показує мені газету. Я глянула на той портрет Брежнєва, на його очі, кошлаті брови, і серце в мене ніби відірвалося з грудей і полетіло кудись униз... Зняли Хрущова, відлига закінчилася. Незабаром розпочалися арешти. Не минуло й року, як я з того самого ганку проводжала очима чоловіка, коли його після обшуку вели геть кадебешники, щоб на довгі роки сховати у своїх мурах...

Через 5 років був другий арешт, що на цей раз віщував ще довше й ще суворіше покарання. Я вперше у своєму житті впала на коліна й почала молитися, не уміючи, не знаючи молитов, бо ж ніхто мене цього ніколи не навчав. Але я просила в Бога милосердя, а чула у відповідь — чула й не чула, але так, ніби хтось невидимий мені навіював, казав чи шепотів-шелестів: «Нічого не допоможе, буде тяжко, дуже тяжко, мусиш усе це витримати...»

А ще снівся мені вже наприкінці другого його ув'язнення сон: ніби стоїмо удвох із чоловіком на березі річки цілком голі, ріка пливе брудна, і такі ж брудні ми з ним стоїмо у куширах, у бруді. Прокинувшись, я знала, що це кінець подружжю, що жити ми з ним не будемо. Не знала тільки, що мав би означати той бруд...

Почали ми з Людою готуватися до зустрічі з кореспондентами. Я написала заяву й переклала її російською мовою, Люда відредагувала. Настав день інтерв'ю. Треба було якось повідомити Людиного чоловіка Колю, щоб не повертався з праці одразу до хати: він ще тоді викладав в інституті, й не хотілося, щоб був причетний. За сніданком на кухні Люда все йому виклала. «Этого еще мне не хватало!» — вигукнув Коля. «Постыдись, ведь

человек в тюрьме умирает...», — сказала Люда. Я сиділа між ними як на розжареному вугіллі, але, на щастя, дискусія на цьому й припинилася, Коля більше не протестував. Ми гарячково завершували приготування: Людї треба було видрукувати кілька примірників моєї заяви, щоб передати потім кореспондентам. Я страшенно хвилювалася й зубрила заяву напам'ять. Треба було трохи прибрати в хаті, адже ж чужинці! Це припало робити мені. Як на ту біду, Людина кішка заходилася того ж таки дня котитися; вона тинялася по хаті, шукала собі місце й затишок, щоб привести на світ котенят. Ми її хотіли сховати від людських очей, вона ж уперто поверталася на облюбване нею місце, як на показ. Можливо, що наше хвилювання передалося кішці, й вона почала свої «роди» завчасно. Люда нарешті покинула все й почала заспокоювати кицю. Треба сказати, що в них кіт і кішка були повноправними й досить привілейованими членами родини. Я дивувалася, як вони дотримували потрібну для котів дієту, регулярно купували їм рибу, як Люда відправляла свого старшого сина на ринок з котенятами, напучуючи: «Не віддавай задурно, проси 1 карбованець, бо хто заплатить, той не викине пізніше» — навіть подальша доля кошенят не була їм байдужа. Емігруючи до Америки, вони забрали із собою також і котів.

Нарешті інтерв'ю відбулося. Шляк мене не трафив, як кажуть галичани, грім не вбив, блискавок не було. Кореспонденти відїхали. Я стала на балконі й глянула вниз: перед будинком стояло кілька кадебешних машин... Проте все було тихо, ніби нічого й не сталося. Пригоди почалися другого дня.

Бути в Москві й не привезти додому якихось гостинців було неможливо — Москву забезпечували без порівняння краще від України. Отож, забувши про всі свої попередні страхи, я другого дня поїхала в місто за покупками. Побувавши в кількох крамницях, раптом помітила жінку невеликого зросту, чорняву, з маленькою валізкою в руках завбільшки з портфель. Де я була, там і вона з'являлася. Спочатку подумала, що це випадково, але швидко

збагнула, що жінка навмисне за мною ходить. Я приглянулася. Вона мала якісь дивні чорні очі, великі й нерухомі, — чи так мені здавалося. У всякому разі, коли вона зустрілася зі мною поглядом, на обличчі в неї не з'явилося жодного виразу, ніби дивилася крізь мене. Мені перехотілося ходити за покупками; я сіла в метро й вирішила повернутися до Люди. Вона — за мною. Я пробувала її обдурити: заходила у вагон, а в останню мить виходила з нього, сідаючи в наступний, але позбутися її мені не вдавалося. За якийсь час вона була знову поруч. Вийшовши з метро, я попрямувала до Людиної квартири. Вона — за мною. Тоді я різко повернулася і пішла прямо на неї: «Чого вам від мене треба?». Вона мовчки почала втікати. Коли я зупинялася, зупинялися й вона, а потім знову йшла за мною. Не доходячи до Людиного будинку, я зайшла в телефонну будку й зателефонувала. Мені здавалося, що треба попередити Люду, бо, може, мій «хвіст» і до неї в квартиру поспе? «Да пошлите ее к черту и приходите домой!» — вигукнула Люда, і це мене одразу якось заспокоїло.

Того ж вечора я подалася в аеропорт, щоб добратися додому. А тут знову вона. З тією самою валізкою в руках. Квитків до Івано-Франківська не було. Скоріше всього, їх не було лише для мене. Пробую взяти квиток до Києва — як тільки доходить моя черга до каси, їх також не стає. Ні до Києва, ні до Івано-Франківська, ні до Львова на вечірні рейси. Нарешті видають мені квиток на нічний рейс до Львова. За дві години, десь о 2-й чи 3-й ранку, літак приземляється на львівському аеродромі. Я прямую до виходу. На виході до мене впритул підходять дві особи в міліцейських уніформах.

— Ви Раїса Мороз? — питають упівголоса.

— Так.

— Пройдіть з нами, — говорять так само тихо, майже пошепки.

— Чого це я маю йти з вами? На якій підставі? — намагаюся говорити якнайголосніше, але виходить чомусь зовсім неголосно.

— Тихо! Ідїть з нами й не говорїть багато.

— А-а, так це вам з КДБ доручили! — намагаюся крикнути, щоб люди почули. Бо, здавалося, нема нічого гїршого, як зникнути вночі серед незнайомих людей, щоб і слїд за тобою пропав. Не знати, куди й подїлася... Але крику не виходить. Пручаюся, але вони стискають мене з обох боків за лїкті й ведуть в аеропорт. Я їм далї щось кажу, обурююся. Заводять до маленької бокової кїмнати аеропорту і зникають. Натомїсть заходить чоловік у цивільному. У крайньому напруженнї я визвїряюся до нього, обурююся, що мене затримують ні за що, ні про що. Він верзе щось у відповідь, буцїмто з Івано-Франківська турбувалися про мене й просили їх посадити мене на перший лїтак до Івано-Франківська. (Себто на «кукурузник», який ніколи вчасно не відлїтав через ранїшні тумани).

— Оце така послуга, — кажу, — силомїць попід руки мїліціонери ведуть, щоб посадити на «кукурузник»? Усе це вигадки, ніхто в Івано-Франківську не знає, що я тут, окрім КДБ. І я ніколи не лїтаю «кукурузниками». Я їду потягом.

— А чого ж ви розхвилювалися? То їдьте.

Я встала й пішла, не вірячи своїм вухам. Менї здавалося, що десь у дверях мене все одно затримають, завернуть. Але ніхто не завертав. На вулицї темно, хоч око виколи. Жодного транспорту, стоїть одне-єдине самотнє таксі. Пасажири з лїтака вже розїхалися. Ще не тямлячи себе як слїд, сїдаю в нього, називаю адресу Олени Антонїв. Вирушаємо. За нами, звїдки не візьмись, опиняється «хвїст» — ще одна машина. Водїй не знає дороги чи вдає, що не знає, петляє туди й сюди — «хвїст» за нами. Я вже шкодую, що сїла в таксі так необачно, поспїхом. У голові снуються рїзні думки: краще б уже брали в аеропорту, аніж отут у темряві серед ночї. На лихо своє згадую, що Люда сунула менї для Львова якийсь табїрний самвидав. Гарячково думаю, як би його позбутися. Тим часом таксист заявляє, що остаточно заблукав, що не знає, де Спокїйна, 13, і скидає мене на якїсь вулицї. Я все життя

погано орієнтуюся навіть удень, а тут ніч, усі вулиці однакові. Не озираючись, я майже побігла, і мої ноги (і, мабуть, ще хтось ласкавий угорі наді мною) таки привели мене до Оленчиної хати.

Надворі все ще була глуха ніч. Оленка на мій стукіт прокинулася, відчинила двері. Мабуть, на мені лиця не було, бо вона одразу заходилася давати мені якісь заспокійливі пігулки, запарила чаю, поклала мене в ліжко поруч із собою, обійняла. У ту хвилину була вона для мене рідніша за рідну сестру... Лежати довго не було коли. Трохи заспокоївшись, я почала турбуватися, що діється в Івано-Франківську, і вирішила першим же потягом добиратися додому. Автобуси так рано не ходили. Оленка взяла мене провести. Ми вирішили вийти раніше і йти до вокзалу пішки, щоб устигнути на потяг. Почало світати. Глянули у вікно — там сіявся дощ. Навпроти Оленчиної хати походжав у плащі під парасолею якийсь тип. «Хвіст». Ми йшли хвилин сорок (може, трохи менше), і він весь час теліпався за нами аж до вокзалу. Перед вокзалом кудись зник. Я сіла в потяг, Оленка стояла на пероні й дивилася, доки потяг не рушив.

Кадебешницю з таємничим поглядом я ще раз зустріла на вулиці вже в Івано-Франківську, коли другого дня вийшла на працю. А Олену через кілька тижнів викликали на допит і, між іншим, спитали: «Ну що, добре ми налякали Раю?» Здорові відгодовані гевали замість того, щоб працювати десь на підприємстві, кинули всі сили на те, щоб налякати самотню жінку... Було чим хвалитися...

Налякати, звичайно, налякали. Але вже в серпні того ж літа я поїхала до Москви давати ще одне інтерв'ю, як ми заздалегідь домовилися з Людою.

На серпень припадала моя відпустка. Раптом перед самою відпусткою мене на гвалт викликають в обласний відділ народної освіти. Голова облвно почав складати переді мною плани влаштувати мене за фахом. Я спитала, чи не слід мені в такому разі розраховуватися з посади бібліотекаря профтехучилища. «Ні, ні, — поспі-

шив він заперечити, — розраховуватися не кваптеся». Я зрозуміла, що це чергова витівка КДБ, лише обіцянка-цяцянка: а раптом з огляду на неї я перестану виступати із заявами перед світом. Їхні залякування викинути мене з посади бібліотекаря не мали впливу: вони знали, що я й так у будь-яку хвилину готова її покинути. Воліла краще влаштуватися прибиральницею: гроші ті самі, мінімальна ставка 75 карбованців на місяць, а часу непорівняно більше. Політика батога і пряника. Пряник був лише обіцяний, нереальний, а батогов були попереду, дійсні й реальні.

Виїхати з Києва до Москви в серпні, місяці відпусток, майже неможливо. Оксана Яківна Мешко, яка взялася мене провести на вокзал, була певна, що я не виїду. І справді, черги до кас московського напрямку були довжелезні, ніякого сенсу не було ставати в чергу. Та й хтозна, чи КДБ пустило б до Москви, адже досвід уже був: мене одного разу не пустили на московський літак й тримали в КДБ до 12-ї години ночі, бо в Москві перебував тоді з візитом американський президент. Отож я підійшла до каси на приміські потяги, де не було ніякої черги, а за віконцем самотньо сиділа молода жінка. «Девушка, — сказала я російською мовою, — сделайте мне билет на Москву». І сунула їй 5 карбованців понад вартість квитка до Москви. За 5 хвилин вона принесла мені квиток. Оксана Яківна не могла вийти з дива. Михайлина Коцюбинська також дивувалася з моєї спритності, вміння давати собі раду на вокзалах, бо, як казала вона, в її випадку лише подивляться на обличчя — і вже ніхто не хоче прийняти хабара. Я віджартовувалася, що всі вони мають занадто інтелектуальні обличчя...

Друге інтерв'ю з західними кореспондентами в Москві відбулося. Якщо до першого інтерв'ю вони нічого не знали про Мороза, то цього разу самі хотіли зустрітися зі мною і розпитати про чоловіка. Під час цього другого інтерв'ю я передала кореспондентам звернення до світової громадськості й заяву до Пен-клубу⁷:

---

⁷ *Сучасність*, 1974, № 11 (167), листопад.

❖ *Панові В. Пречетту, Голові Пен-клубу.*

Не маючи певності, що мої попередні звернення дійшли до Пен-клубу та до світової громадськості, я звертаюся до Вас ще раз, бо глибоко стурбована долею свого чоловіка Валентина Мороза. Він засуджений за публіцистичну діяльність — його праці «Репортаж із заповідника імені Берії», «Мойсей і Датан», «Хроніка опору» та «Серед снігів» суд визнав антирадянськими. Звичайно, жодна з тих праць не була надрукована в СРСР, але я чула, що за кордоном їх опублікували. Жорстокість присуду — 14 років позбавлення волі — збільшується тим, що суд призначив надзвичайно довгий строк перебування в тюрмі — 6 років, а після того його ще чекають 3 роки таборів і 5 років заслання.

Не виключено, що це зроблено навмисне, бо після першого відбуття покарання стало очевидним, що йому, зокрема, важко переносити тюремний режим. Із присуджених йому 6 років тюрми він уже відбув 4, з них 2 роки в ізоляторі.

Під час останніх двох побачень чоловік наполегливо повторював, що боїться за свій психічний стан, що йому здається, наче стіни камери зсуваються, що він позбавлений головної розваги інтелігентної людини в таких умовах — читання, бо не може зосередити своєї уваги, що його мучить якийсь внутрішній неспокій. Він заявив мені, що з 1 липня починає голодівку з метою добитися переведення до табору — на свіже повітря, до людей. Він вирішив голодувати доти, доки не переведуть його до табору або аж до смерті, бо він вважає за краще вмерти, ніж збожеволіти.

Чоловік мій голодує вже два місяці. Проте за весь той час я не маю про нього жодної вістки. На мої намагання що-небудь довідатися чую у відповідь: він почуває себе нормально, ніяких порушень закону проти нього немає. Так відповідають мені начальник тюрми й тюремний лікар. Але як можна повірити в те, що людина, яка 4 роки перебуває у Володимирській тюрмі, відомій своїм суворим режимом, людина, хвора на анемію, яка вже два місяці відмовляється від їжі, може почувати себе «нормально»?

Я просила, щоб мені дали побачення з чоловіком або хоч здалека показали його, щоб я переконалася, що він живий, але мені

відмовили. Я просила дозволу привести лікаря, якому довіряю, але й у цьому мені відмовили. Це нібито не дозволяють правила тюрми. Але ж, згідно з цими правилами, в'язень має право написати листа раз на місяць. Однак ані в липні, ані в серпні я не одержала від нього жодного рядка.

Недавно заступництво pana Генріха Белля допомогло Андрієві Амальрику в майже подібному становищі. Тому й моя єдина надія на захист письменників світу. Прошу Вас, пане Голово, довести до їхнього відома, в яких умовах перебуває мій чоловік, і підтримати моє прохання Вашим високим авторитетом.

Заздалегідь дякую Вам,

Райса Мороз.

27 серпня 1974 р.

Долею Валентина зацікавився Андрій Сахаров. Я зайшла до них на квартиру. Він просив мене, щоб я й надалі заходила до нього за першої потреби або повідомляла йому кожну нову вістку про чоловіка по телефону. Це була велика моральна підтримка для мене. Я знала, скільки гнаних владою людей хотіли б мати до нього доступ, але він був просто не в змозі приймати всіх охочих.

Усі деталі про стан здоров'я Валентина Сахаров одразу передавав на Захід. У цей час по всіх містах Америки й Канади, де були більш-менш солідні скупчення українців, почали створювати молодіжні комітети оборони Мороза. Трохи згодом виникли такі самі комітети в Австралії та Аргентині. Активізувалися українці в Англії та Франції. Окрім згаданого комітету в Торонто, що служив наче парасолею для комітетів по інших канадських містах, було створено подібний комітет у Вашингтоні на чолі зі студентом Андрієм Міхняком. Ці два комітети мали постійний телефонний зв'язок з Андрієм Сахаровим. На Заході рахувалися з ім'ям Сахарова, з його поглядами на детант (тобто розрядку, послаблення міжнародної напруженості — злободенне міжна-

родне питання на той час!), з його заявами на захист радянських політв'язнів. Постійно й чи не найбільше його друкувала найпрестижніша американська газета *New York Times*. Він передав кілька звернень до Заходу в справі Валентина. Наприкінці 1974 року Андрію Сахарову перекрили телефонний зв'язок із Заходом і розпочали цькування його в усіх засобах масової інформації.

Може виникнути логічне питання, чому українська еміграція спрямувала свої зусилля переважно на захист Мороза. Як бути з іншими українськими політичними в'язнями? Тим більше, що десь наприкінці літа 1974 року політичні в'язні, а серед них Іван Світличний та інші, також оголосили довготривалу голодівку. Я знайшла на це відповідь уже на Заході, переглядаючи матеріали й заяви торонтського Комітету оборони Мороза. Заступник голови цього Комітету М. Липовецький під час зустрічі з канадськими парламентаріями сказав: «Комітет концентрується тепер на обороні однієї особи, В. Мороза, бо він є предметом найжорстокіших репресій, будучи речником і символом визвольної боротьби українського народу. Концентруючи увагу політичного світу й публічної opinio на особі В. Мороза, можна буде здобути підтримку для оборони всіх переслідуваних діячів в Україні...»⁸.

Зацікавлення долею Валентина на Заході вийшло далеко за межі української спільноти.

Влаштувані українською молоддю голодівки в Канаді й США на знак солідарності з Морозом викликали інтерес західних урядів, преси й суспільства до його долі. У Канаді справа Валентина дійшла до найвищих кіл уряду, й кілька разів ця тема звучала в дебатах парламенту. Прем'єр-міністр Канади Трюдо та міністр закордонних справ зверталися до Косигіна і Громико на зібраннях в ООН із запитом про його стан здоров'я. Парламентарій українського походження Мазанковський з провінції Аль-

---

⁸ В. Мороз став символом свободи для всіх // *Гомін України*, 1974, № 44, 26 жовтня.

берта порушував питання про допуск незалежних лікарів для перевірки здоров'я Валентина. Парламентарій з Онтарію, лікар за фахом Мортон Шулман, покликаючись на мій лист до Пенклубу, звернувся до радянського посольства в Оттаві за дозволом поїхати в СРСР та перевірити здоров'я Валентина. Пізніше, під час дебатів у парламенті, він висловив думку, що канадський уряд повинен поставити звільнення Мороза як передумову продажу збіжжя для СРСР, і повторив це у своїй статті в торонтській газеті *Toronto Sun*.

Тим часом і в США увага до Валентиної долі дедалі більше зростала. Під тиском українських організацій та комітетів американські законодавці ставили питання про Валентина в резолюціях на форумі Сенату та в Палаті представників. Сенатор Генрі Джексон написав листа особисто Леонідові Брежневу, а декілька конгресменів звернулися до посла СРСР у США Добриніна.

Українська газета «Свобода» почала щодня подавати на першій сторінці портрет Валентина й цифру чергового дня його голодівки. Особливо ефективно діяли українські молодіжні комітети. Сьомого вересня газета *New York Times* надрукувала моє звернення до світової громадськості із закликом рятувати життя Валентина, а 12 вересня газета присвятила свою редакторську статтю Валентинові й Леонідові Плющу, називаючи їх «сучасними символами боротьби проти російського панування»⁹.

Дев'ятого листопада 1974 року *New York Times* надрукувала статтю журналістки і члена Міжнародної Амністії Джері Лейбер, де вона на підставі вищенаведених свідчень Анатолія Радигіна описала жахливий стан Валентина у Володимирі (вона була подана і в журналі «Сучасність»)¹⁰. Про все це я довідалась набагато пізніше, уже на еміграції. А тоді, коли я повернулась до Івано-Франківська, удома мене чекав новий клопіт. На сина на вулиці

---

⁹ *Свобода*, 1974, 14 вересня (англійська секція).

¹⁰ *Сучасність*, 1975, № 1 (169), січень, с. 122–123.

напали хлопці, подерли на ньому пальтечко, а самі втекли. Його ж забрали в міліцію і тримали до пізньої ночі: мовляв, нехай мати прийде й забере хулігана — знали ж, що матері нема вдома. Показали, що можуть і будуть цькувати й дитину, — аби начувалася, аби подумала, що робить. Як виявилось пізніше, це був лише початок переслідування сина — як засіб тиску на матір...

В Івано-Франківську раптом з'являється мій давній «друг» із Луцького КДБ Микола Кольчик. Він уже киянин, він дослужився: майор КДБ. Раптом бачу його на лавці: сидить на автобусній зупинці на вулиці Набережній — якраз там, де я завжди сідала на автобус по дорозі на роботу. Не випадково, звичайно. Він чекав, що я привітаюся, заговорю з ним і, можливо, хотів знову почати гру в земляцтво з доброзичливими теревенями та порадами. Може, він гадав, що його івано-франківські колеги не вміють мене перевиховувати? І ось приїхав, щоб показати їм, як треба переконувати? Я ж, невдячна, пройшла й не привіталася. Я й досі не знаю, чого так зробила; привітатися, в усякому разі, можна було. Але для нього цього вистачало. Він навіть не покликав мене на допит. Було йому ясно, що гра в друзів цього разу не продовжиться — не ті часи, не той спектакль...

Після цього в КДБ вирішили кинути на мене всю свою потужну артилерію. Мене кличуть на допити майже щодень, лякають арештом.

— Раїсо Василівно, чи ви добре знаєте наші закони? Чи знаєте ви, що ми можемо вас заарештувати?

— За що?

— За те, що ви передаєте інформацію за кордон.

— А що, я говорю неправду?

Я весь час твердила одне й те саме: якщо є на те закон, то арештуйте, я ж свою шкіру за рахунок чоловіка рятувати не буду.

Коли тиск і залякування арештом не дають бажаних результатів, удаються до відвертого шантажу мого брата Івана, а потім знайомих. Донецькі кадебісти приїхали серед білого дня до кол-

госпу, де Іван працював на будівництві, посадили його у свій «бобик» і повезли до Донецька «обробляти»: «Їдьте й рятуйте свою сестру, бо ми її арештуємо, якщо вона не змінить своєї поведінки». Купили йому квитка на літак, завезли в аеропорт і відправили до Івано-Франківська, обіцяли і за зворотну дорогу повернути гроші. В Івано-Франківську не встиг Іван вийти за браму аеропорту, як до нього підкотила чорна «Волга» («Як до найчереватішого секретаря райкому», — коментував пізніше, уже оговтавшись від страху й жалю, мій брат) і повезла його до КДБ. Тут вони мали з ним довгу розмову про те саме: як погано я поведжуся і чим усе це пахне. Тримали його — простого, малоосвіченого колгоспника — кілька годин, переводили з кабінету в кабінет, буцімто для того, щоб він не зустрівся там зі мною, бо, мовляв, саме тепер вони тримають мене під арештом. Я ж у той самий час була на роботі в училищі й гадки не мала про всю ту розіграну трагікомедію. Довівши чоловіка до істерики, випустили. Брат прийшов до мене в училище і, як побачив мене, сів на лавці на подвір'ї училища й розплакався, як дитина, не зважаючи на присутніх учнів та колег. А вдома у той самий час моя старенька мама, не знаходячи собі місця від тривоги, їде до сестри на Херсонщину, щоб не бути на самоті з переживаннями за доньку.

Брат побув у мене десь тиждень і трохи заспокоївся. Мене тим часом продовжували кликати на допити й залякувати. На все це я далі вела своєї: чоловік у біді, може померти, і я не збираюся мовчати, рятуючи себе. Це далеко не політична заява, але головне, що вони не мали як сперечатися з цим. Одного дня вони завели іншу розмову.

— От ви, Раїсо Василівно, завжди все скидаєте на нас: через нас ви не працюєте за фахом, через нас вам не давали помешкання... А якби щось із вами трапилося, то ви б також нас звинувачували?

— Тоді я вже не могла б вас звинувачувати... мертві не можуть звинувачувати.

— Та ні, трапитися може щось легше: наприклад, трохи поб'ють хулігани...

Те «легше» не забарилося трапитися зі мною через день. Ще й брат не від'їхав додому, як уночі у вікно нашого помешкання на першому поверсі влетіла каменюка, пробила шибку й потрапила мені в щоку трохи нижче ока, мало не в око. Я, звичайно, пам'ятала про ту розмову й одразу пов'язала це з їхніми натяками. Але й вони подбали про те, щоб я не могла твердо сказати, що це справа КДБ: розбили вікна ще двом моїм безпосереднім сусідам. Іван сказав мені: «От якби не розбили вікна сусідам, ти б думала, що це КДБ, правда ж?». Я не стала йому нічого пояснювати, аби не тривожити перед від'їздом.

І все ж, не маючи доказів, я не могла цілком бути певною, що це їхня робота. Зателефонувавши до Москви своїм знайомим, я розповіла про цей випадок, висловивши непевність щодо виконавців. Через день розбили вікно працівникові з училища, де я працювала. Точно так, пізно вночі, щоб я не сумнівалася, хто це робить. Тільки цього разу вони били вікна не у спальні, а на кухні, щоб не потрапити в людину. Гуманні...

Брат від'їхав, заявивши їм, що сестра вже доросла людина, що він простий колгоспник, а сестра освічена — і йому годі сперечатися й переконувати мене. Я провела його до Львова й посадила на потяг. Цього разу треба було здобувати квитки з труднощами самим, уже ніхто не пропонував йому кошти на зворотну дорогу.

Почали викликати працівників училища й допитувати, чи не продавала я їм американських речей (на кожній ліцензії, що супроводжувала закордонний пакунок, було попередження, що речі призначені тільки для особистого користування, продавати їх суворо заборонялося). Питали, чи не пропонувала читати якихось книжок і чи не заводила розмов на політичні теми. Я відвертих розмов з колегами по роботі уникала, але одному з них таки продала матерію, бо надто він просив; і це, напевно, кадебешники засікли. Було кілька людей, з якими я мала кращі стосунки,

ніж з усіма іншими. Були столярі, які виготовили для мене в училищі під час праці стелаж для книжок. Робили вони це, звичайно, поволи й потайки. Може, і це не уникло кадебешної уваги. Час від часу треба було ставити столярам «могорич», як це було заведено, отож вони приходили до мене до хати. Були це чоловіки без високої освіти, але природа наділила їх розумом. Коли я дивилась на них, мені здавалося, що це і є наш український народ: веселий, дотепний, що б'є лихом об землю й сміється. Один з них приходив до бібліотеки по художні книжки. Я поступово почала приносити йому книжки з дому. Це були радянські видання, але речі, що змушували мислити. Він читав ці книжки разом зі своєю дружиною. Але далеко він не зайшов, зупинившись там, де й більшість: мовляв, головою муру не розіб'єш, але казав він це трохи по-своєму: «Ти проти них, то все одно, що проти вітру пісяти...» Поширений культ власного безсилля супроти держави. Усе ж на моє прохання він сховав у своїх батьків на селі деякі самвидавні речі, а серед них — самвидавну збірку поезій Ігоря Калинця. Завдяки цьому вона збереглася, й Ігорева мама, пані Зеня, була дуже мені вдячна.

Наші приятельські стосунки не уникли, звичайно, уваги КДБ. Ми з ним жили по сусідству, і коли він працював у другу зміну, часто йшли додому разом (я працювала в училищі завжди з першої дня до дев'ятої вечора.) Його викликали частіше, ніж інших, тримали по декілька годин, вимагали признатися, що він був зі мною в близьких стосунках, а якщо ні, то хоча б підтвердити на письмі, що я продавала йому американські речі.

Коли я в розмові з московськими дисидентами сказала, що не зовсім упевнена, чи саме кадебісти розбили мені вікно, то другої ночі розбили вікно на кухні саме в цього чоловіка. Тепер ми могли якщо не довести, то принаймні говорити про хуліганські дії КДБ, скласти спільну заяву, проте я йому навіть не пропонувала, бо це означало б утягати людину на шлях протесту проти її волі.

14 жовтня 1974 року я поїхала до Москви. Разом з Людою Алексєєвою ми склали скаргу, спрямовану до голови КДБ Андропова. Спершу я виклала в ній про свої дії, спрямовані на порятунок Мороза, а потім написала так:

❖ Працівники Івано-Франківського УКДБ вважають ці мої дії протизаконними й намагаються перешкодити їм. Та при цьому самі вони діють цілковито незаконними методами, які приносять лише ганьбу Вашій установі. Перерахую деякі з них.

1. Погрози й шантаж. Мені погрожували арештом, якщо я не перестану клопотатися за чоловіка («Турбуйтеся тільки за себе — і все буде в порядку»). Мене шантажують звільненням з роботи й залякують тим, що зі мною може «щось трапитися», наприклад «злетка» поб'ють «хулігани» (з розмови в УКДБ 25 вересня).

2. Стеження і підслуховування. Незважаючи на те, що всі мої вчинки абсолютно відкриті, за мною таємно стежать і мої розмови вдома й по телефону підслуховують: про це відкрито повідомив мене один з двох робітників УКДБ, що говорили зі мною 25–26 вересня, пишаючись своєю обізнаністю та дослівно повтворюючи мої фрази з особистих розмов.

3. Плітки й наклепи. Мені відомо, що в УКДБ викликають моїх співробітників і знайомих. Їх розпитують про мене, намагаючись вивідати щось компрометуюче. Пошук компрометуючих фактів ведеться в найширшому діапазоні, причому працівники УКДБ гаряче цікавляться такими питаннями, які не мають найменшого стосунку до безпеки держави і є образливими для мене.

4. Щоб уплинути на мене, з донецького колгоспу викликали до Івано-Франківська мого брата, знявши його з роботи та пообіцявши заплатити йому дорогу (мені невідомо, чи цю обіцянку виконано). Йому пояснили, що він має рятувати мене від арешту. Мені пообіцяли (розмова 1 жовтня), що незабаром таким же чином до мене завітає моя сімдесятирічна мати.

5. Натяк, кинутий у розмові 25 вересня, що зі мною може щось трапитися, здійснився дуже скоро: через добу пізнім ве-

чором у вікно моєї квартири кинуто камінь, який розбив скло й потрапив мені в обличчя. Імовірно, для того, щоб у мене не було сумнівів, хто його кинув, невдовзі після цього був кинутий камінь у вікно до моїх знайомих.

б. Я не можу назвати імена Ваших співробітників, на яких складаю скаргу: їх було троє, і всі вони назвали себе Михайлами Івановичами, відмовляючись назвати свої прізвища, і, звичайно, ні разу не пред'явили мені документів. Я можу тільки поінформувати Вас, у котрій із чотирьох розмов мали місце ті чи інші порушення законності й етики. Адже Вам легко ідентифікувати своїх співробітників за тими звітами, якщо їх вони, безумовно, складають.

Усі ці методи є абсолютно незаконними, а наклепи й кидання каменів у вікно — злочинні. Якщо я дійсно порушила закон, хай мене переслідують за законом.

14 жовтня 1974 р.

*Р. Мороз*¹¹.

Слід сказати, що на цей час голодівка Валентина та його доля (як і справа Леоніда Плюща) викликала чи не найбільше зацікавлення московських дисидентів. Хтось із високих чиновників порадив Людї Алексеевій, оскільки вона була поінформована про Мороза найкраще через мої безпосередні з нею контакти, що мені варто звернутися до високого кадебешного начальства в Москві. У розмові з високим чином, вважали вони, можна якось відчувати або й навіть довідатися, чи не згодяться вони випустити нас за кордон. Отож Люда вирішила, що мені треба зустрітися з високого рангу кадебешником або й навіть із самим Андроповим. «Настаивайте говорить тільки с Андроповым, — напучувала мене Люда, — а если не с ним, то меньше чем на подполковника не соглашайтесь!». Зухвальству цих москвичів немає меж, думала я,

---

¹¹ *Сучасність*, 1976, № 11, с. 97–99.

але нічого робити: узяла свою щойно написану заяву й пішла на прийом до КДБ. До мене випустили на розмову якогось шпінгала в цивільному. Це — не підполковник, вирішила я і сказала: «Я хочу говорити з Андроповим», а в самій уста сохнуть і язик від хвилювання заплітається. Прийшов другий пан, на цей раз із вигляду якийсь статечніший, але також у цивільному. То як же його розібратися, що він за один і якого він рангу? Але назвався підполковником. Може, вони й Людині розмови підслухували? Я віддала йому свою щойно написану заяву. Він почав її читати в моїй присутності, хитаючи головою. Я розуміла це його похитування по-своєму: провінція, мовляв, нечисто працює... Підполковник, чи Бог його зна хто, починає зі мною розмову про голодівку чоловіка, про безпідставність вимог і неможливість їх виконати. Пам'ятаючи про Людину пораду вивідати про наші шанси на виїзд, я сказала: «Якщо мій чоловік такий небажаний і небезпечний, то відправте його за кордон». Статечний пан на цьому місці не витримав своєї маски непроникливості й зловтішно посміхнувся. Я вже не пам'ятаю, що він точно відповів (щось плів про потребу досидіти термін), але на його лиці я виразно прочитала: «Ага, ось чого вам забажалося! Випустити щуку в воду». Отже, шансів на наш виїзд не було. Вони ще не довели свою чорну справу до кінця...

То був 1974 рік. Я повернулася до Івано-Франківська. Мої заяви передавали по «ворожих голосах». Годинниковий майстер училища, великий балакун, щовечора слухав ті «голоси» й ретельно переказував мені, що він чув і хто ще за Мороза впоминається. А турбували високі радянські інстанції найширші американські кола: письменники, історики, профспілкові та політичні діячі, різні американські громадські товариства — неможливо перерахувати всіх, хто цікавився долею Валентина. Отож мій колега по училищу не стомлювався повторювати: «Кажу вам, згадаєте моє слово: скоро будете в Америці». А потім додавав,

обурюючись радянськими порядками: «Нічого, буде ще й на нашій вулиці свято!».

Я вдячна долі, що вона дала мені змогу познайомитися з такими людьми, як Іван Світличний, Євген Сверстюк, Вячеслав Чорновіл, Михайлина Коцюбинська, Галина Севрук та багато інших, вельми освічених людей. Це — творчі люди з високим рівнем мислення. Але я також не дуже нарікаю на долю, що мене було позбавлено праці за фахом. Мене кинули в гущу народу, і це дало змогу заглянути трохи в душу простої людини, довідатися, що вона думає про державу, владу, систему. Без перебільшення можна сказати, що за винятком двох-трьох фарисеїв, у думки яких годі було зазирнути, працівники училища не мали щонайменшої симпатії до влади й навіть не дуже ховалися з цим. Серед них ходив такий анекдот: прийшов до ОБІРу чоловік, партійний, на добрій посаді, і подає заяву на виїзд за кордон. «Ти що, здурів? Таку посаду маєш, такі гроші...» — «А в мене на це дві причини». — «Які?» — «Перша: а що, як радянської влади не стане?» — «Та ти що, радянська влада вічна!» — «А це і є друга причина!».

Але жила я в Західній Україні. Не можу твердити з певністю, чи так само було й у Східній.

Постійне напруження, стреси і цькування вплинули на моє здоров'я. Дуже низько впав тиск, почала свербіти шкіра, паморочилася голова, я часто непритомніла й падала. А ще серце почало докучати: воно неначе переверталось й тремтіло не лише у грудях, а здавалося, що пересунулося у ліве плече і аж там б'ється. Видно, що нерви не витримували. Пішла до невропатолога, але вона дала мені такі сильні пігулки, що я спала як зачумлена й не могла вранці підвести голову. Я написала про свої проблеми Галі Горбач у Німеччину. Незабаром з візитом в Україну мав приїхати Марко, її син. Я взяла свого дванадцятирічного сина й поїхала на зустріч з ним до Львова. Ми зустрілися з Марком у парку ім. Костюшка біля університету. Марко передав мені німецькі заспокійливі пігулки, я йому — якусь книжку з мистецтва для

його матері. Ми трохи посиділи на лавці, поговорили й розпрощалися там же. Єдина додаткова деталь: син попросився до туалету, і я повела й показала, де він. Незабаром у газеті «Радянська Україна» з'явилася стаття «Турист з дорученням», де оповідалося, як я, ховаючись поза туалетами, передавала Маркові антирадянські речі. Марко в Києві зустрівся також з Олесем Бердником. У такому самому тоні написано й про ту його зустріч.

* * *

Олесь Бердник... Дещо раніше я обіцяла повернутися до особи цього письменника і громадського діяча. Одразу скажу, що все, що виходило з-під його пера, всю його фантастику я купувала для сина, і син любив його читати. Але щодо його громадської діяльності в мене завжди виникали великі сумніви. Було відомо, що він уже раз був політичним в'язнем, але покаявся, і його звільнили достроково. 1976 року створюється Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінкських угод (Українська Гельсінкська Група, УГГ), і він стає її членом-засновником. То був акт великої громадської дії й самопожертви, бо ж відомо було, що КГБ такого в Україні не потерпить. Так воно й сталося: усіх членів одного за одним — кого раніше, а кого пізніше — арештовано й засуджено на максимальні терміни. Арештували й Бердника, але він знову покаявся й вийшов на волю. Але ж якою ціною! Наклепом на Групу, яка буцімто створена західною розвідкою і працює на неї. В КГБ створили відео-агітку, де Бердник, прогулюючись берегом Дніпра, під звуки бандури паплюжить своїх товаришів по Групі. Надійка Світлична бачила це відео. Обуренню її не було меж. А як було дивитися на ту агітку нашим в'язням по таборах? Який сенс було йти в Групу, якщо не маєш сильного хребта? Досвід мав би вже чогось навчити чоловіка... Щось негарзд із мораллю в таких людей. І про це свідчить по-

ведінка Бердника на Заході: у США, а потім і в Канаді. У Нью-Йорку він вів себе як святий та праведний, згадував Христа, присутність якого буцімто завжди відчував поруч себе, сприймав дифірамби на свою адресу, ніби все те йому належалося, і ні слова каяття чи згадки про те, що поводився свого часу підло.

Одразу після Нью-Йорка Бердника запросили до Канади в ролі головного доповідача під час Конгресу українців Канади. Було це десь 1992 чи 1993 року. І тут повторилося те саме. Після представлення його як мученика та героя всі встали, палко вітаючи гостя. Я ж сиділа, не зрушивши з місця. Із солідарності зі мною не встав і мій чоловік, Григорій. Присутні після перерви одразу обступили мене, дивуючись, чого це я так повелася. Я й сказала їм свою думку. Вона миттю облетіла зал, і симпатії публіки обернулись на свою протилежність. Мені пізніше дісталася на горіхи і від Коця, багатія з Нью-Йорка, який був спонсором приїзду Бердника до американського континенту, і ще від деяких осіб, причетних до його виступу під час Конгресу. Від Коця я одержала листа зі звинуваченнями: мовляв, ти так повелася, бо ти не українка... Ще один лист я одержала анонімно, без підпису, — швидше всього, від тих, хто його представляв. В ньому було стільки гидоти на мою адресу, що не хочеться й згадувати.

А Олесь Бердник усе ж заплатив за колишню свою ганьбу: Конгрес закінчився бенкетом, і за стіл, де він сидів, ніхто не хотів сидіти. Оце така публіка: з однієї крайності та в іншу...

* * *

...Заспокійливі Галині пігулки, привезені Марком Горбачем, допомагали. І не лише моєму самопочуттю. Перед кожним викликом до КГБ я вживала одну таблетку. Мене не тягло на сон, але від неї я починала раз у раз позіхати. Це дуже не сподобалося кагебешникам. Вони ж хотіли, щоб ми їх боялися, нервувалися, а тут людина сидить і позіхає. Нарешті одного разу не витри-

мали й питають: «Невже Вам у нас так вольготно, Раїсо Василівно?». Чомусь саме це слово «вольготно» вони вжили. «А що воно таке 'вольготно', — питаю, — чи це те саме, як писав Некрасов 'кому живеться весело, вольготно на Русі?'»

Стаття в «Радянській Україні» послужила приводом для розгляду моєї поведінки на зборах училища, спеціально скликаних для цього. З палким звинуваченням виступив директор; виступила й секретарка директора, Софія Самойлівна, і стала казати, які німці погані, що вони виробляли з нами у війну і взагалі, як я можу спілкуватися з фашистами. Виступила проти мене ще одна жінка, викладач технології виробництва, — пізніше вона виїхала до Ізраїлю. Решта працівників не сказали проти мене жодного слова. Один з майстрів устав і сказав, що він нічого поганого не бачить у нашій зустрічі і що Марко Горбач — не німець, а українець з Німеччини. Суцільного засудження моєї поведінки не вийшло. Цікаво, що наступного дня обидві жінки, які так звинувачували мене в контактах з німцями, прийшли до мене в бібліотеку й пошепки спитали, чи не маю я гарних речей з Німеччини на продаж — вони охоче купили б..

У жовтні того ж року в місцевій газеті «Прикарпатська правда» з'явилася лайлива стаття доцента Івано-Франківського педінституту С. Возняка «Аристократ духу», в якій автор, не шкодуючи наліпок, називав Валентина злочинцем-рецидивістом і звинуватив його у зв'язках з українськими націоналістами за кордоном. Мета статті була прозорою: треба було хоч щось протиставити закордонним «ворожим голосам» про Мороза.

Надзвичайний розголос справи Валентина на Заході створював тиск на КДБ: треба щось із тим Морозом робити, щоб припинити закордонний галас. Утративши надію вплинути на мене, у КДБ вирішили потиснути на Валентиного батька. Волинський кадебешник і редактор газети «Радянська Волинь» приїхали до нього на хутір і наполягали поїхати до сина й умовити його припинити голодівку.

Яків Мороз приїхав до нас у Івано-Франківськ, і ми всі троє поїхали на побачення. П'ятого листопада ми були у Володимирі, однак начальник тюрми відмовився давати побачення мені й Валікові, погоджувався дати його лише батькові. Тільки після того, як батько категорично відмовився бачити сина без нас, нам усім трьом дали побачення в цілком незвичних умовах: у червоному кутку тюрми в присутності фотокореспондента АПН. Але чи було кого фотографувати? Перед нами сидів скелет із жовтим підпухлим обличчям, з мішками під очима — 52 кілограми ваги при 175 сантиметрах зросту. Його годували штучно через зонд. Валентин жалівся на болі горла і стравоходу, казав, що наступний 1975 рік для нього в тюрмі не існує, його або переведуть до табору, як домагається, або він помре: знайде засіб. Він також говорив щось таке, що не мало багато сенсу і що спонукало батька вже надворі після побачення запитати мене: «Доцю, чи він здоровий?». Я злякалася, що нас хтось може почути, і лише сказала: «Тихо, тату, будьте тихо...» Адже хоч яким був психічний стан Валентина, в КДБ лікувати його не збиралися, хіба що навпаки...

Ми повернулися до Москви. Я зателефонувала до Андрія Сахарова й розповіла про побачення. Того ж дня він про все бачене нами передав на Захід. Я написала звернення до всіх світових громадських організацій, до президента США Форда, прем'єр-міністра Канади Трюдо та канцлера Західної Німеччини Шмідта. Люда порадила мені написати також від імені батька листа до Брежнєва, не вдаючись до політичних декларацій, і щоб він його підписав, доки є в Москві. Так ми й зробили, і обидва наші листи опублікували того ж місяця в Канаді¹².

На початку грудня 1974 року прийшов від Валентина лист, датований 28 листопада. З того листа я змогла зрозуміти, що 22 листопада він припинив голодівку й сидить не в одиночці, а ні-

---

¹² *Гомін України*, 1974, 30 листопада, 7 грудня.

бито з політичним в'язнем. Решту листа було важко зрозуміти: виглядало, що він був написаний під дією якихось психотропних препаратів. Я повідомила про закінчення голодівки Сахарова та своїх московських друзів. Здавалося, що нічого Валентин для себе не досяг: як був у тюрмі, так і залишився, якщо не рахувати величезного розголосу за кордоном, небувалої доти активізації української молоді на Заході й винесення української справи на шпальти чужоземної преси. Однак Андрій Дмитрович і його дружина Олена Боннер у відповідь на цю звістку в один голос вигукнули: «Ну і слава Богу!». Усі боялися, що така тривала голодівка може скінчитися смертю. Вістку про закінчення голодівки Валентина оприлюднили на Заході агентства *Reuters* та *Associated Press*, її надрукували в багатьох північноамериканських газетах і транслювали по радіо й телебаченню.

Так закінчилася 5-місячна голодівка Валентина. Йому залишалося бути в тюрмі неповні два роки. Він писав і посилав у листах оповідання та гуморески, але вони були ані смішні, ані цікаві. Я не могла на них реагувати, а казати, що вони безвартісні, не наважувалася. Було ясно, що щось трапилося з його талантом, що КДБ й адміністрація тюрми впливали на його психіку, вводячи, мабуть, у його харчування щось лише їм одним відоме. Особливо це могло бути під час голодівки, коли вони мали повний контроль над Валентиновим харчуванням, годуючи його силоміць через зонд.

Олексій Тихий
і Українська Гельсінкська Група

Не пригадую собі, коли він уперше з'явився в нашій хаті, але було це після голодівки Валентина. Ймовірно, ішов 1975 рік — рік невеликого перепочинку в моїх баталіях з КДБ.

Він з'явився, не попередивши й не зателефонувавши заздалегідь, — мабуть, щоб не привести за собою зграю сексотів, роззвуся одразу за дверима в передпокої і назвав себе: Олексій Тихий. Мені це прізвище нічого тоді не промовляло, і все ж я одразу перейнялася довір'ям до нього: може, тому, що нагадав він мені й мою звичку з дитинства роззуватися в сінях або й на ганку, а швидше тому, що від його постаті так і віяло приязню. Бувши вже на той час дуже підозріливою до всяких незнайомих, що набивалися в друзі (особливо до незнайомих чоловічої статі, в яких мені щоразу ввижалися підслані КДБ залицяльники), я все ж, пам'ятаю, поставилася до нього дуже щиро і пригостила чим могла.

Того разу ми не мали доброї можливості поговорити, Олексій поспішав до Коломиї, де жив його приятель лікар Василь Кархут — колишній пластовий діяч і письменник. Кархут зазнав переслідувань і був на засланні в Сибіру, а після звільнення жив у Коломиї і працював лікарем в одному з навколишніх сіл. Він був відомий своєю популярною книжкою «Ліки навколо нас», але перебував під постійним наглядом КДБ, зазнавав шантажу й нагінок.

Тихий ще кілька разів заходив до нас. Оповідав, що живе зі старенькою матір'ю на хуторі Їжевці на Донеччині й має там пасіку. За фахом учитель, закінчив Московський Ломоносовський університет, але працює пожежником. Пишався науковими успіхами молодшого сина, який працював, здається, в Інституті кібернетики. Запам'яталося також, що старший його син жив у Москві й освіти вищої не мав. Олексій бідкався, що саме цей син ріс, коли він відбував ув'язнення, а отже, не мав змоги брати участі в його вихованні. Учитель за фахом, Олексій близько до серця взяв тодішні мої клопоти з вихованням сина-підлітка, навіть намагався впливати на нього, листувався і прислав цікаві книжки.

Знаючи, що Валік часто пропускав шкільні заняття, Олексій розвивав переді мною свою педагогічну теорію: треба часом дозволяти це дитині, вимагаючи натомість максимально використати цей час удома й виконувати свою індивідуальну програму. Пе-

реконував, що саме так виховував свого молодшого сина, і в результаті — його неабиякі успіхи в математиці й кібернетиці.

Тоді така теорія здавалася мені надто сміливою і навіть ризикованою: я була зайнята по вуха ув'язненим чоловіком і військовою з КДБ, й мені видавалося неймовірним і понад мої сили заходити в конфлікт ще й зі школою.

Кожного разу Олексій щось привозив, найчастіше мед зі своєї пасіки. Сам він жив дуже скромно й невибагливо, їздив лише потягами, бо на літаки на платню пожежника не розженешся. Він часто бував у Москві й добре орієнтувався, що діється в дисидентських колах. Знаючи, що і я там часто буваю, розпитував, що я про той московський рух думаю, — видно, побоювався, щоб я не мала якихось ілюзій щодо поглядів москвичів на національне питання. Я ж пояснювала своє розуміння цього руху так: мовляв, нам з ними спільно йти до певного моменту, а пізніше так чи сяк, а стежки наші мусили б розійтися. Він на те мало що відказав, але видно було, що вчитель був задоволений відповіддю учениці... А взагалі, до балакучих Олексій не належав.

Останнього разу Олексій Тихий був у нас в Івано-Франківську напередодні оголошення про створення в Києві Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод. Саме від нього я почула про намір створити Групу. Можливо, що саме з приводу її організації він і приїхав тоді в Західну Україну. Він перерахував, хто саме збирався зголоситися до Групи. Серед названих прізвищ була Оксана Яківна Мешко. Не було Михайла Гориня, а мені здавалося, що саме він, як політично вироблена й зріла особа, повинен би належати до Групи. І я про це говорила Олексієві, не знаючи, що Микола Руденко вже їздив до Гориня з такою пропозицією. Чи гадав Олексій, що і я можу бути членом? Він нічого мені не пропонував, а я про себе ніколи не була високої думки як про діяча чи політика, — тому мені й на хвилину не прийшла в голову така ідея. Прикметно, однак, що про себе як члена Групи Олексій ні словом не прохопився.

Від нас Олексій поїхав до Києва, а за кілька днів я почула з передач західних радіостанцій про створення Української Гельсінкської Групи. Це справляло враження вибуху політичної бомби: група сміливців наважилася протиставитись могутній державі! Серед інших було названо й прізвище Олексія Тихого. З тих же «ворожих» передач я почула пізніше й про його арешт. Так розпочалася остання хресна дорога Олексія Тихого.

Під час одного-єдиного особистого побачення в Мордовії з Валентином (здається, влітку 1977-го) я намагалася хоч чимось допомогти Олексієві. Мені вдалося пронести на побачення 200 карбованців, і я просила Валентина передати їх Тихому. Але він відмовився це зробити через конфлікти, які тоді вже виникли між ними. Мені це й досі болять: була можливість допомогти й не допомогла. Я вже не пам'ятаю, чи узяв Валентин ті гроші чи ні. Гроші були мої власні. Проте кагебешники, напевно, підслухали нашу розмову про гроші й незабаром підкинули в'язням чергову «качку»: буцімто Рая привезла гроші для в'язнів, а Мороз їх привласнив. Щось подібне писав Кузнецов у своїх спогадах.

Олексій не витримав свого другого табірної терміну: 6 травня 1984 року він помер.

*... а щодень на одне сонце меншає,
А щоніч на одну зорю більшає...*

(Ігор Калинець. «Підсумовуючи мовчання»)

Михайлина Коцюбинська

Михайлина, Михася...Вона не була моєю дуже близькою подругою, але була доброю товаришкою. Уже не пам'ятаю, хто нас познайомив, але, швидше за все, це був Іван Світличний: він був ентузіастом таких знайомств — збирав усіх добрих людей до гурту.

Коли доводилося бути в Києві — Івана Світличного тоді вже арештували, чи, може, він був на засланні разом із Льолею, — я зупинялась у Михайлини. Святом було для мене — відвідати її в Києві на вулиці Леніна або й переночувати в її крихітній кімнаті, де вона тулилася зі своєю донечкою Тетянкою, яка мала «спальню» за ширмою. Михася була дуже організованою господинею: вона вмістила в тій кімнаті, крім свого ліжка чи дивана, ще й фортеп'яно, якийсь столик для праці, високу, аж до стелі, саморобну шафу з книжками — і була там завжди ідеальна чистота. А де вона знаходила місце, щоб і мене «переночувати», я вже тепер не знаю. Але знаходила.

Вранці ми йшли з нею на спільну із сусідами кухню, і вона запарювала в маленькому мідному чи то нікельованому кавнику міцну, солодку й дуже смачну каву. Ми розкошували: Михася оповідала анекдоти, яких знала безліч. «Що таке 'сіські-масіські'?» — питала вона, і сама ж відповідала: «Це Брежнєв так вимовляє 'систематічески'... Брежнєв зі своїми вставними щелепами і беззмистовними промовама був постійним джерелом радянських анекдотів на кухні.

Оповідала Михася і про допити в КДБ, як її місяцями схиляли до покаятної заяви, вмовляючи й погрожуючи. Її конче хотіли поставити на коліна — так, як це їм вдалося зробити із Зеновією Франко: покаятися, зректися своїх поглядів, засудити друзів, принизити прізвище. «Велике ім'я здалеку мерехтить. Але треба мати добрі плечі, щоб нести велике ім'я з гідністю і берігти його» — писав на початку дев'яностих років Євген Сверстюк у «Штрихах до портрету М. Коцюбинської». Майже рік її викликали на допити. Вона зі сміхом розповідала, що слідчий вже й сам розумів марність таких розмов, та й вона говорила йому про це. Але він зводив руки догори і, показуючи на стелю, мовчки натякав, що це його зверхники продовжують тиснути й вимагати... Надто важливо їм було заплямувати ще одне відоме прізвище. Але Михайлина була непохитною. Вона мала

гідність і «добрі плечі». Вона сама вибирала своїх друзів і сама берегла честь свого прізвища.

Коли Михайлина приїжджала до Івано-Франківська зі своєю Тетянкою, майже ровесницею мого сина, то зупинялася в мене. Таких відвідин запам'яталося два. Михайлина завжди хотіла щось цікавого побачити. Першого разу ми відвідали руїни Галицького замку неподалік від сучасного Галича. Про це збереглася знімочка, не дуже якісна. А під час другого візиту ми поїхали подивитися Манявський скит, тоді ще не реставрований. Напилися там джерельної води, яка, за переказами, не то мала лікувальні властивості, не то сприяла щасливому коханню. В Івано-Франківську Михайлина також відвідувала Опанаса Заливаху та його родину.

Тетянку Михайлина удочерила. Не мені розповідати, як це сталося, бо я особисто ніколи не наважувалася питати її про це. Але те, що знаю, свідчить про велику Михасину людяність і відданість дитині, яку нелегко було виховувати. Бо Михайлина хотіла передати доні все, що сама знала й уміла. А це не завжди вдавалося. Не кожен може мати стільки талантів, скільки їх мала Михайлина. Я відвідала їх обох у Києві вже за незалежності України, коли Михайлина мала проблеми з хребтом. Вона хворіла, а Тетяна, на той час доросла жінка, доглядала її. Слава Богу, подумала я, Михасина людяність і доброта повернулись до неї в трудний час — у хворобі й старості вона не самотня.

Навесні 1992 року Михайлина відвідала Канаду. Вона кілька тижнів провела в Едмонтоні на запрошення Канадського інституту українських студій Альбертського університету, а у травні приїхала й до Вінніпега на запрошення департаменту славістики Манітобського університету. Зупинилася в мене. Я показала їй український Вінніпег. Повезла на цвинтар, де покоїться прах славного диригента Олександра Кошиця та його дружини Тетяни. Там ми сфотографувалися коло могили іншого видатного українця — митрополита Іларіона, в миру Івана Огієнка, мовознавця,

колекціонера і перекладача Біблії українською мовою. Показала їй також модерні українські церкви архітектора Радослава Жука.

Михайлині влаштували зустріч з українською громадою у приміщенні «Просвіти», а мені доручено було її представити. Не пригадую, що я тоді про неї казала, але пам'ятаю, що закінчила я те представлення словами: «Пані й панове, у нас сьогодні дуже дорога гостя, привітайте її!». А Михайлина сказала опісля: «Так гарно мене ще ніхто не представляв».

Не знаю, чи так воно було, але другого ранку постукав до нас один пан з присутніх на виступі, на прізвище Сурацький, і вручив Михайлині конверт з грішми. Ці гроші допомогли їй пізніше придбати в Києві власне однокімнатне помешкання, які того часу були там неправдоподібно, безпідставно дешевими. Михайлина купила те помешкання у єврейської родини, яка виїхала до Ізраїлю.

У «Просвіті» Михайлина виголосила доповідь про Василя Стуса, розповіла про його долю, про повернення тіла в Україну, зазначивши, що від часів повернення в Україну тіла Шевченка Київ не знав такого урочистого, величного і багатолюдного жалобного маршу. Вона подала професійний аналіз творчості поета, розповіла про його світогляд, покликаючись на філософів, якими захоплювався Василь. Було очевидно, що вона й сама добре обізнана з філософською думкою Заходу. Присутні викладачі університету були вражені й захоплені ерудицією доповідачки. Не один з них підходив до мене пізніше і казав про це.

Михася була вродженою інтелігенткою. Вона не давила на людину своїм інтелектом. З кожною простою людиною знаходила спільну мову. Пересічна людина й не здогадувалася, з якою брилою знань має справу.

Михайлина відійшла у вічність, а я тепер перечитую те, про що вона писала, згадую, про що говорила, і думаю: який високий, просто недосяжний рівень мислення, які широкі обрії знань, який першокласний, високоосвічений розум з інтелігентною душею був втілений у цій непересічній жінці, яка увібрала весь

попередній високий інтелект свого славного роду. Мабуть, саме завдяки цьому Михайлина встигла відбутися, попри те, що в неї було вкрадено кілька десятиліть творчого життя. .

Підсумовуючи ж ті її вкрадені десятиліття, хочу сказати, що й вони пройшли не марно. Михайлина Коцюбинська своєю непохитною вірністю своїм ідеалам і друзям, своєю присутністю, лагідною вдачею, надзвичайно розвинутим почуттям гумору, який проявлявся навіть у тяжких або й нестерпних ситуаціях, творила кисень, без якого у ті задушливі роки було б просто не вижити суспільству із зашморгом на шиї. Це сьогодні звучить, мабуть, надто драматично, особливо для молодого покоління. Адже той час прийнято називати тепер м'яко і ніжно — «роками застою». Але наше покоління — покоління Василя Стуса, Валерія Марченка, Олекси Тихого — саме так ті роки сприймало. Із зашморгом на шиї. Побути з Михасею, як ми її називали, було все одно, що вдихнути свіжого повітря. А це ж не так і мало.

Залицяльник

В арсеналі КДБ були різні засоби дискредитації й паплюження своїх підопічних. Одним із поширених засобів було підкинути залицяльника до жінки чи залицяльницю до чоловіка, а потім організувати провокацію. Тетяна Плющ розповіла у своїх спогадах про те, як її послали у відрядження до Криму, а там намагалися вчинити провокацію саме з підісланим чоловіком: ідея була в тому, щоб знайти її в готелі з тим чоловіком і звинуватити в проституції (за тих часів перебування в готелі з особою протилежної статі було суворо заборонене — так влада боролася з тим соціальним явищем, якого нібито не існувало за соціалізмом). Тільки чесність незнайомих, але порядних людей допомогла Тетяні уникнути пастки.

Намагалися підкинути залицяльників і мені. Було їх кілька; оповім, однак, тільки про одного з них. Його звали Богдан, прізвища не пам'ятаю. Привів його до мене знайомий Ілько Лесик. Богдан розповідав нам страшну історію про свого батька, якого нібито розстріляли кадебісти в них на городі й вивезли закривавленого з села на фірі, а він усе це, будши малим хлопцем, бачив. Казав, що їх вивезли після того кудись за Урал. Проте Богданове минуле якомсь дивовижно не клеїлося із сучасним його життям: працював він інженером на заводі, але міг піти з праці будь-коли, мав на околиці міста фешенебельний двоповерховий будинок і, як розповідав Ілько Лесик, була в ньому розкішна українська бібліотека. Мабуть, і «купив» він Лесика, великого книголюба, тією бібліотекою, бо не існувало якоїсь цікавої української книжки, яку б Богдан не мав. Будинок свій він не купив, а побудував сам. Тоді кожен знав, що це означало: не було будівельних матеріалів, треба було на кожному кроці платити хабарі, купувати крадені матеріали. Таку розкіш могла дозволити собі тільки дуже лояльна до держави людина, а Богдан, як виходило з його розмов, такою людиною зовсім не був. Було в ньому натомість щось таке, що відштовхувало, хоча пробував він нам догодити по-всякому: приносив яблука, мед, а одного разу притарабанив старого телевізора. Телевізор працював не дуже добре, і я дала його на ремонт нашому сусідові, який розумівся на техніці. Сусід його взяв, але чомусь не приносив назад і нічого про нього не згадував, а мені також було незручно нагадувати. Лише згодом, уже перед нашим від'їздом за кордон, сусід лаконічно сказав, що в телевізорі було багато зайвих запчастин...

У розмовах з Ільком я почала сумніватись у вірогідності того, що Богдан нам казав. а тоді Ілько й каже: «Та про нього всякі чутки ходять...» я розлютилася: «То якого ж біса ти привів його до мене?». — «Бо він дуже просив, а я не був певний; може, то про нього брешуть...»

Після цього я вже була обережною, але не хотіла відганяти людину, не переконавшись у своїх підозрах. Було відомо, що Богдан був приятелем арештованого Богдана Ребрика, але він не згадував, щоб його викликали на суд за свідка чи на якісь допити у зв'язку з арештом Ребрика, якому тільки за українофільські розмови в автобусах і за чаркою вліпили декілька років ув'язнення. Дивно було це ще й тому, що звичайні люди не дуже поспішали до мене в друзі, адже так можна було легко опинитися на допиті в КДБ.

Отож одного вечора сидимо ми з Ільком за кавою в моїй хаті, говоримо про Богдана й, обміркувавши всі відомі нам факти, доходимо висновку, що він таки «сексот». І що ж? За два дні телефонує до мене Ілько, кличе до себе — мав він помешкання десь по сусідству — і таким чудним голосом кличе, що я одразу ж полетіла. Виявляється, що десь о шостій ранку прибіг до нього Богдан і, озираючись та вдаючи дуже переляканого, переповідає йому все те, про що ми згадували в моїй хаті. Тепер його, виходить, «почали викликати в КДБ і допитувати про Ребрика, а одночасно й про Раю». Картина була до смішного прозора: працівники КДБ підслухали нашу з Ільком бесіду й вирішили підправити Богданову репутацію. Але ж якими білими нитками шито всю ту історію! Або кадебешники сміялися з нього відверто, маючи за дурня, або перевіряли його ретельність і лояльність, або тим усім у КДБ керував останній йолоп. Богдан, звісно, не знав, що все те підслухали кадебешники в моїй хаті, і таким чином пошився в дурні...

Цькування дітей

Я вже згадувала, що в КДБ використовували мої поїздки до московських правозахисників, щоб у мою відсутність чимось допекти синові. Що старшим він ставав, то дошкульнішими були їхні втручання.

У п'ятому чи шостому класі їм роздали червоні книжечки ДОСААФ і веліли вдома заповнити їх відомостями про себе. Діти понаписували, що кому прийшло до голови, а Валік і собі написав у тій книжці все, чого наслухався невідомо де: що він член ОУН, УПА, перерахував прізвища відомих націоналістичних діячів тощо. Сприймати написане всерйоз було смішно, але я, побачивши, що він написав, насварила його: негайно зітри, бо побачать у школі — не поглядять по голові ні тебе, ні мене. Він не послухав, поніс книжку до школи й показав у коридорі своєму однокласникові. Саме надійшов директор школи Краснопера, який був, як твердили, колишнім працівником КДБ. Школа вважалася елітарною, до неї віддавала своїх дітей свідомо українська інтелігенція, звідси й директор-кадебешник... Завівши сина до спортзалу, Краснопера став видирати в нього ту книжку, а не справившись самотужки, покликав на допомогу вчителя праці. Врешті-решт, після настирливих вимог і погроз, син віддав книжку, і вона того самого дня опинилася в органах КДБ. На другий день по мене приїхав кадебешник і завіз до КДБ на розмову. Я залишила на столі про це записку. Мені показали книжку із синовими кривульками й почалися напучування та погрози: що я неправильно виховую свого сина, що вони мають право відібрати його в мене й віддати на виховання в державний заклад. Я прийшла додому виснажена тими залякуваннями, але вдома на мене чекало стільки букетиків пролісок, що я мимоволі засміялася: син хотів загладити свою провину перед матір'ю... Уся ця історія видавалася мені підозрілою: чи не навмисне роздали дітям ті книжки й наказали заповнити їх удома? Чому нікого більше з учнів не кликав директор і не перевіряв, що в них написано?

Я почувала себе як між двома вогнями: з одного боку, потреба захищати чоловіка, а з другого — постійний страх за сина, що йому можуть щось зробити. Вік був і без того небезпечний, підлітковий, коли діти, а особливо хлопці, не зовсім свідомі своїх учинків та їхніх наслідків.

Десь навесні 1977 року мене раптом викликав до себе цілком не знайомий мені кадебешник високого рангу з великими зірками на погонах. Він говорив, що моя поведінка їм не подобається, що я граюся з вогнем, і раптом запитав: «А скільки років вашому синові?». Він потрапив просто в точку: в мене похололо серце, бо що-що, а вони знали достеменно, скільки йому років. Валікові йшов п'ятнадцятий... Мабуть, був він для них досить дорослим, щоб улаштувати серйознішу провокацію. Вона не забарилася. Синові, мабуть, завжди здавалося, що я перебільшую небезпеку, що я надто підозрілива. Але ось що він розповідав пізніше сам:

- ❖ Випадок з капітаном міліції і справді був підозрілим, навіть мені. Не пам'ятаю, щоправда, який це був клас, — здається, восьмий.

У нашій школі № 5 були так звані «танці» — вечір для учнів, отож зібралися з компанією і випили, не пам'ятаю вже чого, але я сп'янів добре. Трошки пізніше від когось почув, що в сусідній школі (у той час там була школа № 7) також є танці, і ми разом з однокласником, з яким пили, вирішили піти й туди. У тій школі в туалеті до мене причепилися якісь хлопці, збили з мене окуляри, які впали й розбилися, так що я до того став ще й майже сліпий. З того всього ми з однокласником вирішили вертатися назад у свою школу чи, може, додому, але пішли не вулицею, а дворами, де треба було перелазити через паркан. Перелізли з двору школи № 7 у двір лікарні, а звідти саме збиралися перелазити в двір школи № 5, аж тут раптом з другого боку через паркан перелазить міліціонер з дружинниками, представляється як капітан міліції і ставить запитання «в лоб»: «Хлопці, а де це ви так напилися?». Одне слово, без довгих розмов забрали нас у дитячу кімнату міліції на вулиці Радянській. Там змусили сісти за стіл і писати так звану «пояснювальну записку» — де, хто, з ким і як пили.

Мій однокласник розплакався, бо страшенно боявся батька, і сів писати. Мене ж ця історія настільки вразила, що я знахавнів (а ще ж був під впливом алкоголю) і заявив, що писати нічого не буду. Коли мене ввічливо спитали, чому, то це тільки підтвер-

дило мої підозри, бо звичайно в міліції на такі нахабні заяви не питали б увічливо «чому», а били б по морді. Я ж їм пояснив, що 1) без окулярів нічого не бачу й писати не можу і що 2) ніяка вони не міліція, а КДБ і стежили за нами від самого початку.

Капітан дуже ввічливо і здивовано розсміявся й запитав мене, чому я так думаю. На це я йому відповів, що капітани міліції з дружинниками через паркани по темних дворах не лазять, тим більше не лазять за якимись пацанами; а по-друге, звідки вони могли знати, що саме в цей момент ночі, саме в цьому дворі перебувають п'яні підлітки.

Капітан знову ввічливо розсміявся, і вимагати якихось пояснювальних записок від мене більше ніхто не став — знову ж таки дивно, бо працівники дитячої кімнати міліції так ніколи не розмовляли б із нетверезими малолітніми порушниками. У мене склалося враження, що їм вистачало того факту, що мене затримали в п'яному вигляді. Мабуть, так і було, бо якийсь міліціонер відвіз мене додому й завів у квартиру. Мама мала запалення легенів, і наша сусідка-медсестра саме робила їй уколи — так що ефект вийшов просто досконалий...

Після цього мене й мого однокласника викликали в обком комсомолу з батьками. Він прийшов з батьком, а я прийшов сам, бо мама ще й далі лежала із запаленням. Коли я туди зайшов, то сиділа там якась комісія; спитали, чому сам, а коли довідалися, що мама хвора й не прийде, то все закінчилося дуже швидко: почитали мораль; я сказав, що більше такого не робитиму, і пішов додому. От і все — на той момент.

Пройшов десь рік, і всі хлопці нашого класу мусили пройти військову медкомісію. По черзі йдемо з кабінету в кабінет, від лікаря до лікаря, на черзі — психіатр. Дочекавшись своєї черги, сідаю за стіл, а вона (психіатр) раптом замість стандартних запитань, які ставила всім переді мною, дає мені направлення на стаціонарну перевірку в психлікарню і скоромовкою пояснює: це навіть додому не треба йти, можеш йти прямо в лікарню й лягати на перевірку, швиденько пройдеш її і швиденько випишешся. Я, звісно, обурено питаю: «Чому це я маю йти на перевірку в психлікарню?».

Вона знову скоромовкою пояснює: «Бо тебе затримали колись п'яним, і ти стоїш на обліку в дитячій кімнаті міліції».

Пішов я не в психлікарню, а в дитячу кімнату міліції, де трохи поскандалив щодо того обліку, а тоді пішов до матері на роботу. Не пам'ятаю, що вона робила, але закінчилося все тим, що я мусив лише повторно піти до того ж психіатра у військовій медичній комісії, і вона на підставі двох-трьох запитань швидко визнала мене нормальним — тобто не алкоголіком...

Зі свого боку, я не раз перед тим ходила до дитячої кімнати міліції й питала, чому сина тримають так довго на обліку, коли жодних порушень у нього після того випадку не було. У міліції мені переважно казали, що не знімають його з обліку тому, що нема такої вимоги зі школи. Коли ж я йшла до школи з таким самим запитанням, то школа скидала вину на міліцію. Виходило зачароване коло, і я спересердя сказала: «То тримайте його собі там до пенсії!». Звідки мені було знати, що є в них далекоглядний план на все майбутнє життя сина — зареєструвати його алкоголіком?

А після військової медичної комісії я лише зателефонувала до Москви, до своїх приятелів, і розказала їм, що КДБ намагається поставити сина на психіатричний облік як алкоголіка. У КДБ добре знали, що ця вістка піде прямо на Захід, і швидко змінили свої наміри...

Інститут ім. Сербського

П'ятого травня 1975 року нам дали побачення. Валентин виглядав краще, казав, що вчить англійську мову, але скаржився, що начальство Володимирської в'язниці вперто намагається перевести його в лікарню. На це він не погоджувався, бо боявся, що в лікарні його чекає така ж доля, як Леоніда Плюща; тим більше, що психіатр Рогов з володимирської тюремної медслужби

кілька разів лякав його «психушкою». У зв'язку з цим Валентин висловив припущення, що після відбуття шести років в'язниці його не переведуть до табору і що його, можливо, чекає щось гірше, ніж в'язниця.

Цю тривожну вістку я якомога швидше передала на Захід. У Канаді посилювалися протестні акції й пікетування радянського посольства в Оттаві; прем'єр-міністр Канади Трюдо одержав телеграму з понад 4000 підписів з вимогою «інтервенції у справі Мороза». Однак усе це тоді не допомогло — навесні 1976 року від Валентина перестали приходити листи. Мої запити до Володимирської тюрми довго залишалися без відповіді, а потім мені написали, що він з тюрми вибув. Куди — не повідомляли. Я поїхала до Москви й почала оббивати пороги різних високих установ. Валентин як крізь землю провалився, ніхто не давав конкретної відповіді. 18 травня ми разом з Людою Алексєєвою подалися до Міністерства внутрішніх справ і добилися до якогось поважного чиновника. Але й він ухилявся від відповіді. Я не витримала й вигукнула: «Якщо ви не скажете, де він, я на цілий світ кричатиму, що ви кудись його поділи!». Люда мені потім казала: «Ви це так емоційно вигукнули, що він просто не міг не відповісти вам». І він мені відповів, що Валентин в Інституті імені Сербського, себто в психлікарні на обстеженні. Ми з Людою просто з міністерства пішли на квартиру генерала Петра Григоренка. У нього було людно: іноземні кореспонденти брали інтерв'ю в кількох незнайомих мені татарських активістів, які боролися за повернення свого народу до Криму; в куточку сиділа згорьована мати Володимира Буковського. Я розказала кореспондентам про запроторення Валентина в Інститут ім. Сербського й одразу ж почала робити заходи щодо побачення з ним.

Я досі пам'ятаю свій страх перед побаченням. А що, як і справді він хворий? А що, як і справді вони довели його до того стану, якого він так боявся? Вони ж там не лікуватимуть, а зроблять усе можливе, щоб погіршити його стан... Згадала тривожне запи-

тання Валентинового батька після побачення у Володимирі: «Чи він здоровий?». Люда, побачивши, мабуть, відбиток моїх страхів на обличчі, взяла й перехрестила мене. Це мене ще більше налякало. «Нащо вона це зробила, адже вона не вірить у Бога», — подумала я. І пішла — як на страту.

В Інституті ім. Сербського Валентина привели до мене на півгодинне побачення похмурого й відчуженого. Переді мною стояла чужа людина. Він сказав, що перед переведенням до «психушки» його понад місяць тримали в підвальній камері разом зі справді хворою людиною. Сказав, що з огляду на таке ставлення він зрікається радянського громадянства.

На моє запитання, на якій підставі його помістили у психлікарню, лікар Інституту Маргарита Феліксівна (прізвище своє вона не назвала) сказала, що він став надто побожним, розмовляє з Богом, з підозрінням дивиться на своїх тюремників, сам себе порізав (натяк на подію кількарічної давності, коли співкамерник Пехарєв поранив його в живіт), що в нього дивний погляд і що він дивиться «вовком».

Коли я повернулася до Івано-Франківська, про божевільню і моє інтерв'ю на квартирі Григоренка, як сказав Опанас Заливаха, уже всі знали з передач «ворожих голосів».

10 червня 1976 року о другій ночі мене розбудив дзвінок. Телефонували з Вашингтона: кореспондент газети *Washington Star* Філіп Шендлер хотів узяти в мене інтерв'ю (з допомогою перекладача Андрія Міхняка.) «Буде мені за це інтерв'ю», — подумала я, але погодилася. Вони питали не лише про стан здоров'я Валентина; їх цікавила моя думка про дотримання Москвою Гельсінкських угод у галузі прав людини, а також питали, що я знаю про наступні вибори в США та кого б ми хотіли бачити на посаді президента. Щодо психічного стану Валентина я запевнила, що він цілковито здоровий, а у відповідь на інші запитання сказала, що в мене нема жодних ілюзій щодо пошанування людських прав у Радянському Союзі. Президентом США, сказала, ми хоті-

ли б бачити людину, яка прислухалася б до голосу радянських дисидентів та дбала про права людини у світі. Я також скористалася нагодою і повідомила, що Валентин зрікся радянського громадянства.

Це інтерв'ю надрукували на першій сторінці газети *Washington Star* 15 червня. Воно з'явилося також в українському варіанті газети «Свобода» 17 червня.

11 червня, себто одразу після інтерв'ю, наш телефон замовк на декілька місяців: кадебешники проспали мою розмову й карали за неї постфактум! На роботі мене в супроводі директора та парторга профтехучилища повели на «обробку» до головної канцелярії обласного побутового управління, до якого належало училище. Там, звичайно, сидів кадебешник. Найбільше їх усіх обурювало, що я посміла висловити свою думку про такі «високі матерії», як домовленості Гельсінкської конференції та про президента США...

На Заході акції за звільнення Валентина, вже добре відомого там з часу його 5-місячної голодівки, настільки посилилися, що експертиза в Інституті ім. Сербського оголосила його здоровим. Валентина відправили в Мордовію. «Захід здійняв через Мороза такий 'хай', — коментувала Люда Алексеєва результати експертизи, — що навіть коли б він справді був хворий, його визнали б здоровим».

Табір у Соснівці

З приїздом Валентина до Мордовії в соснівському таборі для «смугастих» політв'язнів, себто «рецидивістів», яких змушували носити смугастий табірний одяг, почався страшний розгартяш. З табору надходили на волю скарги на Валентинову поведінку, на його претензії лідера, на істину в останній інстан-

ції, на його інтриги, неестичність, самозакоханість, зарозумілість. Виглядало, що його приїзд створив чи посилив у таборі й без того напружену атмосферу. Я одержала листа від Богдана Ребрика під час його «перевиховання» в івано-франківському ізоляторі. Лист був повний звинувачень на адресу Валентина — Рєбрик наївно гадав, що він прийде позацензурними каналами, що його принесе мені «своя» людина. Лист прийшов звичайною поштою, бо то була своя людина в КДБ, де докладали всіх зусиль, щоб про конфлікт у таборі стало відомо якнайширше. Валентин пересварився чи не з усіма політв'язнями мордовського табору. Вони написали про його поведінку Левкові Лук'яненку, який тоді ще був на волі, та іншим «землякам-краянам». Данило Шумук також вислав до свого племінника в Канаду листа, повного звинувачень на адресу Валентина. Варто зауважити, що Данило Шумук сидів з Валентином під час першого Валентинового ув'язнення і після того так захоплено про нього говорив, що змальований ним образ можна було класти в рамку й вішати на стіну замість ікони. А тепер лист Шумука не лише дійшов до Заходу, а й був використаний у радянській пресі, щоб кинути пляму на весь український національний рух. Прочитавши статтю в «Прикарпатській правді», я вирізала її з газети й послала отцеві Василеві Романюку в табір, у супроводі одного-єдиного речення: «Отче, Ви задоволені?». Отець Василь розсердився. Левко Лук'яненко написав у відповідь розлогого листа під заголовком «Панові Шумуку та всьому смугастому кошеві». Висловивши розуміння стану, до якого адміністрація таборів цілеспрямовано доводить політв'язнів, Лук'яненко назвав листа «доносом», хоч і не захищав Валентина. У Києві Борис Антоненко-Давидович у день свого народження після того, як більшість гостей роз'їхалися, влаштував мені суворий допит про поведінку Валентина в таборі.

Я й сама під час особистого побачення в таборі бачила, що з Валентином сталися разючі зміни. Його характер був не з ме-

дом і раніше, але тепер до цього додався цілий букет проблем. Мабуть, кожна людина має свою власну моральну стелю, і коли умови існування доведено до останньої межі витривалості, на поверхню спливають темні інстинкти, які в нормальних умовах людина тримає під контролем або про існування яких навіть не здогадується... Коли умови побуту переступають останню межу, писав Варлам Шаламов у своїх «Колимських оповіданнях», у людині нічого людського не лишається, а є тільки недовіра, злість та облуда. Отож що я могла сказати всім тим людям? Не був він божевільний, але й не був здоровий.

Бажання і прохання в'язнів, а надто довголітніх в'язнів, бувають іноді такими химерними, що мимоволі мусиш навчитися щось пропускати повз вуха. Пригадую, як Зеновій Красівський просив у друзів з волі ручку «Паркер». Його от-от мали запропорити до психлікарні (і незабаром туди відправили), але для повного щастя йому не вистачало лише тієї ручки, якої ні в кого з нас не було і якої навіть просити від знайомих на Заході було незручно. Після відбуття 6 років тюрми й кількох місяців в Інституті психіатрії ім. Сербського Валентин, відмовившись від радянського громадянства, почав просити, щоб надали йому американське громадянство. Порадившись зі своїми московськими приятелями, я просила переказати, що він відмовляється від радянського громадянства і просить США надати йому притулок. За той «притулок» дісталоя мені на горіхи: «Не притулок, а громадянство!» — сварився він під час побачення. Я пробувала пояснити, що трохи нескромно просити громадянство в держави, де надання його — цілий почесний ритуал. Та що там розуміє жінка — подай на тарілці американське громадянство і квит!

Не знала я тоді, що 16 червня 1976 року, покликаючись на моє інтерв'ю для *Washington Star* і повідомлення про зречення Валентином радянського громадянства, у Конгресі США виступили зі спільною заявою конгресмени Едвард Кач, Міллісент Фенвік

та Кристофер Дадд і запропонували надати йому почесне громадянство США. Е. Кач назвав його «героїчною постаттю доби»¹³.

Газета «Свобода» від 19 червня 1976 року, подаючи це повідомлення, зазначала, що Мороз є п'ятою особою за 200-літню американську історію, кого висунули на отримання почесного громадянства США. Інші чотири були Христофор Колумб, Тадеуш Костюшко, Вінстон Черчіль та Олександр Солженіцин. Варто, мабуть, додати, що з усіх кандидатів тільки Черчіль отримав те почесне громадянство.

Отже, принаймні стояло питання про надання Валентині почесного громадянства США. Однак чи й це його задовольнило б? Опісля він декілька разів запитував мене, чи надали йому Сполучені Штати громадянство, як він просив? Найпростіше було б збрехати, що, здається, надали, але, на свою біду, я не вміла брехати, а з другого боку, а ну ж питання посипляться й далі — хто надав і за яких обставин... Обов'язково заплутаєшся, якщо не вмієш складно й експромтом брехати, а потім буде ще гірше: сварки не оминуть, виникне недовір'я — і все це на тих двох дорогоцінних годинах побачення, яке дають раз на півроку! Оскільки сперечатися не було сенсу, я намагалась викручуватися: може, й надали, але радіо («вороже» мається на увазі) не передавало. А може, передавало, але я не чула. Але це Валентина не задовольняло. «Якщо Америка не дає, то передай, нехай Канада дасть громадянство, звернися до Канади». Мабуть, на цей час він був непохитно переконаний, що я все можу, і за будь-якої нагоди, як я пересвідчилася на побаченні, погрожував табірній адміністрації: начувайтесь, мовляв, бо дружина звернеться до іноземних кореспондентів...

З великими труднощами я вивезла з табору написане Валентином під час другого ув'язнення. Жінки політв'язнів, які це робили, знають, що означає винести з особистого побачення до-

---

¹³ *Сучасність*, 1976, № 9 (189), с. 124.

кументи, коли після побачення обов'язково проводять щодо них особистий обшук.

«Чи Галя має вже ту гумореску?» — питав Валентин на наступному побаченні. Це питання означало, чи передала я вже його гумореску за кордон, бо «Галею» була Галя Горбач у Німеччині. «Так, має», — казала я. Насправді ж гумореска не мала ні мистецької, ні політичної вартості, передавати її за кордон не було жодного сенсу. Як можна було примушувати людей ризикувати свободою через якусь нецікаву гумореску? Після «Репортажу» з мордовського табору й талановитих публіцистичних есе, написаних Валентином за 9 місяців волі, ці його писання лише показали б втрату творчої іскри, якщо не таланту. Єдина людина, якій я наважилася все ж таки показати його останні речі, була Оксана Мешко. Між ними завше була симпатія, навіть тоді, коли перед другим арештом він посварився з Чорноволом у Львові та Світличним у Києві — двома чільними постатями українського руху. Переглянувши кілька гуморесок, Оксана Яківна сказала: «Нікому не показуйте. Це нічого не додасть до його престижу, хіба що відніме, буде профанацією його колишнього таланту...»

Мої хрестини

Я згадувала, що в селі нашому церкву зруйнували ще в 1930-х роках і я, наймолодша з дітей, залишилася нехрещеною. Чула, що й у дорослому віці можна охреститися, але все якось відкладала, розуміючи, що треба себе до цієї події підготувати, бо ж не мала жодного релігійного виховання, не знала жодної молитви.

Повертаючись улітку 1978 року з Мордовії додому, ми з сином заїхали до Києва. З вокзалу я зателефонувала до Надійки Світличної і попередила її, що їду до них. Вона, однак, сказала, щоб ми почекали її коло цирку на площі Перемоги. Підїхала

туди з кількомаісячним сином Івасем і повідомила, що їдуть вони до помешкання одного приятеля хрестити Івася, малого Горбаля і дитину того приятеля (здається, це була родина Обертасів), а мене вона просить бути за куму, бо Дарка Гусяк, яку просили на цю роль, не змогла приїхати. Я кажу Надійці, що з дорогою душею, але ж я нехрещена і, мабуть, не маю права бути хресною мамою. Приїхали до того помешкання і розповіли про нашу проблему священникові. Був це підпільний греко-католицький священник, добрий знайомий Зені Калинець, Ігоревої мами, яка й рекомендувала його Надійці та всім киянам. А він: «У чому справа, охрестимо спершу вас, а потім ви триматимете до хреста малого Івася». Отак охрестили мене, а потім я з Миколою Горбалем стали хрещеними для Івася Стокотельного. Бути в Україні хрещеною мамою довелося мені, однак, дуже недовго, бо невдовзі похресник мій вирушив зі своєю мамою до Америки, а наступного року вирушили туди й ми.

НА ЧУЖИНУ

Навесні 1979 року я почала готуватися до 5-річного заслання Валентина: звільнилася з посади бібліотекаря профтехучилища й вислала йому до табору гроші, щоб він мав кошти по прибутті на місце заслання. Своє власне майбутнє я ще не зовсім уявляла. Син кінчав того року десятирічку, і не знати було, що робитиме він далі, бо на подальше навчання у вузі в нього перспектив зовсім не було. Життя зупинилося на роздоріжжі, і треба було дійти якогось рішення. Але все за нас вирішила Доля.

На світанку 28 квітня 1979 року мене підняв з ліжка телефонний дзвінок. Телефонувала з Чернігова Надя Лук'яненко, тодішня дружина Левка Лук'яненка. Вона схвильованим голосом сказала: «Раю, вітаю!». «А то з чим?» — питаю трохи невдоволена тим, що так рано вона зірвала мене з ліжка. «Та ж Валентин у Нью-Йорку! Усі радіостанції про те гомонять...»

Я ввімкнула радіо на коротких хвилях — попри могутні есерівські глушилки, з усіх «ворожих голосів» лунало одне й те саме повідомлення: в обмін за звільнення двох заарештованих у США радянських шпигунів звільнили й видворили до США п'ятьох політв'язнів. Агенти КДБ Вадим Енгер і Рудольф Черняєв були працівниками ООН. Їх арештовано й засуджено в листопаді 1978 року за шпигунство на 50 років тюрми кожному. Обмін був наслідком ультратаємних шестимісячних переговорів між Збігневом Бжезінським, дорадником президента Картера з національної безпеки, та радянським послом Анатолієм Добриніним. Звільнили відомого московського правозахисника Олександра

Гінзбурга; Едуарда Кузнецова та Марка Димшиця, засуджених за спробу захопити літак і втекти до Ізраїлю; пастора незареєстрованої баптистської церкви Григорія Вінса та Валентина Мороза. На світанку 27 квітня політв'язнів привезли в московську тюрму, позбавили радянського громадянства і надвечір того самого дня привезли до Нью-Йорка. Обмін відбувся в ніч із 27 на 28 квітня біля ізолюваного від людських очей ангара Нью-Йоркського аеропорту ім. Кеннеді. Наступного ранку, 28 квітня, на одній із площ Нью-Йорка їх привітало багатотисячне зібрання.

Політичні оглядачі розглядали згоду Москви на обмін як передумову надання їй привілейованого статусу в торгівлі та прийняття американцями договорів про ядерне роззброєння під назвою *SALT*.

Чутки про те, що Валентин Мороз може бути звільнений і висланий за межі «есесерії», кружляли вже раніше, відколи члени канадського парламенту Реймонд Перол, Джеймс Джером та Стефан Попроскуй (останній — українського походження) відвідали СРСР у вересні 1975 року і зробили в Москві запит про Валентина, умови його ув'язнення й можливість звільнення та еміграції. Їм відповіли, що Мороз буде звільнений 1979 року. «Якщо американці все ще хотітимуть його мати, то матимуть», — сказали їм у Верховній Раді¹⁴. Однак, хоч скільки розмов точилося навколо нашого від'їзду за кордон від часу тривалої голодівки Валентина, усе одно ця вістка була немов грім з ясного неба.

Неможливо описати одним словом ті почуття, що охопили мене: спочатку — ніби радість і полегшення, навіть ейфорія, відчуття якоїсь сатисфакції за довгі роки поневірянь, морального і психологічного гніту, за втрату улюбленої праці й багато інших, не менш важливих життєвих втрат, пов'язаних з не по-людському довгим ув'язненням чоловіка. Тепер усе це залишається позаду й винагороджено. «Терпіть і винагородиться» — цих Божих слів ніхто з нас

¹⁴ *Свобода*, 1975, 22 травня.

не сприймав буквально й не чекав винагороди. Для нас важливо було попри все, що діється довкола, зберегти елементарну порядність і чисте сумління. А проте в глибині душі завжди жевріла надія на краще майбутнє, на якесь «чудо». Скільки разів у колі самотніх дружин політв'язнів під черговий Новий рік серед усіх інших тостів і обов'язкового гуцульського «Най вони віздихають» було проголошено тост: «Хай станеться диво!». І світ, як виявилось, не без чудес... Але однозначність почуттів скоро зникла. З'явилися сумніви й болісні роздуми: «А що, коли це — назавжди? Так це ж, напевно, і є назавжди...» Тривога й розгубленість, страх невідомості заступили перше почуття радості.

Неподалік від нашого помешкання Опанас Заливаха оформляв стіни ресторану «Дари моря». Я побігла до нього. Більше не було з ким поділитися цією приголомшливою вісткою — його родина жила аж на другому кінці міста. Опанас іще нічого не знав. Але й на його обличчі я не прочитала чогось однозначно певного. Тобто радості не було, була радше тривога разом із зацікавленням. Він мовчки дивився на мене, намагаючись усвідомити значення того, що сталося.

Лише пізніше, кілька днів по тому, я повною мірою усвідомила, що все це означало. Раптом усе навколо — річка Бистриця, що хуленько шуміла по камінцях неподалік нашого дому, луки й ліси за нею — усе стало таким невимовно дорогим, любим і близьким, що всю мою істоту обійняли смуток і жаль. Усе це я мала втратити навіки, як і друзів та рідних — матір, сестру і брата, які ще нічого не знають... Як вони мою вістку сприймуть?

Офіційно мені ніхто нічого не повідомляв зо два тижні, а потім викликали до ОВІРу (так тоді називали установу, де оформляли документи на виїзд за кордон) і спитали, чи ми з сином їдемо. А якщо їдемо, то щоб оформляли документи та збирали й відіслали речі до Москви...

А що збирати? Що брати, а що залишати? У хаті в нас нічого цінного, окрім Опанасових картин, ікон на склі та книжок. Зате-

лефонував Валентин і казав забирати всі книжки включно з його підручниками з історії. Прийшов Опанас із Ярославом Лесівим допомагати складати книжки. Забіг на якусь хвилю Ілько Лесик, запхав дві книжки до кишені й, нарікаючи на поспіх, зник.

Приїхали Оленка Антонів із Зенком Красівським. Оленка сказала, що вони незабаром одружаться і також збиратимуться на еміграцію. Була весела й безжурна. Мені в подарунок вона випросила у Богдана Сороки старий гуцульський свічник. Приїхали Стефа Гулик з чоловіком Валерієм Гнатенком і привезли кілька графічних робіт від Івана Остафійчука. З івано-франківців ніхто не заходив, окрім моїх єдиних друзів — родини Опанаса Заливахи. Дарка, його дружина, оглядала мене, критично оцінюючи зовнішність, і залишилася незадоволеною. Але казала, що Валентин повинен бути мені вдячним за те, що я для нього робила. Приїжджали до Дарки їхні друзі з Коломиї та Стрия, і всі бажали мені щастя. Однак за кожної згадки про щастя серце стискалося: щось ніби підказувало, що ніякого особистого щастя не буде... Одна з жінок принесла до Дарки й залишила для мене альбом у дерев'яній оправі з вирізьбленим на ній портретом Шевченка. Альбом був важким, а портрет Шевченка не дуже естетично виконаним, і мені не хотілося брати його з собою. Однак на звороті був напис: «Прекрасній і мужній жінці Раї від знайомих жінок». Тож як залишати, коли це — наче нагорода за все пережите?

Настала пора повідомити своїх рідних. Я зателефонувала сестрі на Херсонщину, в Нову Каховку. Вона приїхала, зовні спокійна. А потім приїхав брат Іван і влаштував скандал. У хаті саме були Панас і Ярослав Лесів. Панас почав брата заспокоювати — Іван накинувся й на нього: «Їдьте ви, чого ви не їдете?». «Бо нас не пускають...» — відказав Панас.

Треба було їхати на Донеччину до мами, попрощатися. Я вирішила їхати через Київ. До Києва саме приїхав із заслання у відпустку Іван Світличний. Хотілося попрощатися з ним та іншими друзями і, можливо, щось переказати від них за кордон. Купи-

ла квиток і пішла до аеропорту. Коло самих воріт мене раптом зупинили кадебешники й наказали здати квиток: летіти на Донецьк через Київ вони мені не дозволять. Довелося летіти через Львів — з киянами попрощатися не було як. Славко Чорновіл також був у відпустці: приїхав із заслання до батьків на Черкащині. Він попрощався зі мною по телефону і, як завжди, пам'ятаючи про діло, наказав: «Скажи там, щоб радіостанції повідомляли не лише про єврейських політв'язнів! А то без кінця розповідають, що Анатолію Щаранському не дозволили передати шкарпетки, мов велике лихо, а наші хлопці по таборах на краю загибелі...»

З мамою прощатися було найтяжче. Вона вже все знала від брата й ніби закам'яніла. Не плакала, не дорікала, але й не реагувала на мої слова, на мої обійми й поцілунки. Просто мовчала. Мені, мабуть, було б легше, якби вона сварилася, забороняла. Тільки пізніше сестра оповідала, що мама втікала на город і плакала, ховаючись від людей.

Коли я поверталась до Івано-Франківська, брат Іван провів мене до Донецька у супроводі цілої зграї кадебешників. Попри драматичність моменту прощання з рідним братом, якого я покидала, здавалося, навіки, мозок мій з подивом фіксував, що донецькі кадебешники виглядають інакше, ніж івано-франківські: усі вони були якісь метушливі, кругленькі, з відвислими черевцями, що їх набувають переважно від надуживання пивом. Може, мали менше завдань, аніж їхні колеги в Західній Україні? Бо ті були, як правило, високі, худі й скидалися швидше на хортів, аніж на відгодованих поросят... Брат Іван, уже змирившись із моєю еміграцією, заспокоївся і з ненавистю дивився на кадебешників, убачаючи в них причину свого горя. Не знати чого, я раптом сказала йому: «Не журися, усе це довго не може тривати; ось побачиш, мене п'ять чи шість років — і я повернуся...» Сказала це цілком несподівано для себе самої. Бо ж сама, навпаки, була переконана, що їду назавжди. Іван, ледве стримуючи сльози, попрощався зі мною і пішов. Я дивилася братові услід — і неви-

мовна туга охопила мене. Чи доведеться мені колись побачитися з ним? А брат, попрощавшись зі мною і приїхавши в село, з автобуса пішов прямо до нашої тітки Нюсі й розридався, як дитина: «Нема нашої Раї!». Тітка подумала, що Рая померла...

Нарешті речі відправлено до Москви, закордонні документи оформлено. Копію мого диплома Люба Лемик змушена була робити аж у Стрию, бо івано-франківський нотар відмовлявся це робити: кадебешники намагалися отруїти нам останні дні навіть такими дрібницями. Синові не дали жодного документа про закінчення школи. Директор на моє прохання спочатку сказав, що «мусить проконсультуватися в органах», а тоді видав довідку без печатки на звичайному аркуші паперу.

Настав день вирушати з Івано-Франківська, з України, на чужину. В обох школах, де навчався син, суворо попередили: нехай ніхто не посміє нас проводити. Приїхали ми на вокзал, ідемо до потяга. Неподалік від потяга — гурт кадебешників: прийшли спостерігати, кисло посміхаються. З нами лише Люба Лемик і Опанас Заливаха. Опанас прийшов попрощатися, а Люба їхала з нами аж до Москви.

Раптом на пероні з'являється дівчина років вісімнадцяти, струнка, у вишиванці й білих штанах. Це — старша сестра Валікового шкільного товариша. Не послухала попереджень і погроз, підійшла до сина, попрощалася і подала на пам'ять малесеньку серветку, на якій вишито червоними й чорними нитками Шевченкове: «Свою Україну любіть, любіть її во время люте, в лихую тяжкую минуту за неї Господа моліть...» Ця світла, юна постать ще довго стоятиме перед очима, а її вишивка нагадуватиме про втрачене...

У Москві ми зупинилися в Ніні Петрівни Лісовської. Ця самотня, пенсійного віку жінка допомагала не одній нашій родині, підтримувала словом і ділом. З нами була Люба Лемик, приїхала провести мене сестра Валентина з Нової Каховки, приїжджала на кілька днів Оленка Антонів, і всі зупинилися в Ніні Петрівни.

Оленка, як і перед тим, була весела, безжурна, зовсім не поділяла мого смутку — вона була переконана, що незабаром наздожене мене на Заході. Привезла мені на пам'ять керамічну сільничку, випалену відомою гуцульською майстринею Цвілик, і тканий рушник.

З московськими друзями також вдалося полагодити одну добру справу і допомогти Марійці Гель. Справа в тому, що коли Валентинове ім'я набуло розголосу за кордоном, на мою адресу прийшли гроші від Олександра Солженіцина — не пам'ятаю, в якій саме валюті (це було вперше і востаннє, що я одержала грошову допомогу безпосередньо від фонду Солженіцина, бо пізніше московські правозахисники вирішили взяти цю справу під свій контроль: одержували й розподіляли гроші самі). Люда Алексєєва знала про цей подарунок і попросила 700 рублів на потреби правозахисту в Москві — з тим, що пізніше віддадуть. Але грошей ніхто не повертав, а мені незручно було просити. Люба Лемик, яка була зі мною в Москві до самого від'їзду, порадила таки спитати за ці гроші з тим, щоб віддати їх Марійці Гель, яка жила зі своєю донечкою у Львові в підвалі якогось будинку. Марійку я знала особисто. Олена Антонів часто водила мене до того підвалу на знамениті Марійчині вареники — ніхто не вмів приготувати кращих вареників. Гроші нам повернули, і Люба відвезла їх Марійці, яка саме стала на чергу на кооперативну квартиру, не маючи копійки за душею. Так що гроші ті якраз і придалися їй.

Москва зустріла нас цілою низкою бюрократичних процедур. Виявилося, що бабусин килим, який вона виткала наприкінці 19-го століття собі на посаг, треба везти на перевірку до мистецької комісії та одержати дозвіл на вивіз. На Опанасові картини також треба було мати дозвіл; його треба було мати навіть на всі бабусині ткани доріжки, які не склали жодної мистецької вартості. Ми вистоювали довгі черги, а потім щоразу виявлялося, що в нас не було якихось потрібних довідок. Бабусин килим викликав велике зацікавлення експертів: техніка виконання —

балканська, а мотив — червоні троянди на темному тлі — типowo східноукраїнський. Але дозвіл на вивіз дали. З Опанасовими картинами вийшло складніше: зажадали дозволу від художника, затвердженого нотаріусом. Зателефонували Опанасові в Івано-Франківськ. Він пішов затверджувати свій дозвіл, але нотар йому відмовив. Кадебісти робили все, щоб не дати вивезти Опанасові твори за кордон, тим більше, що серед моїх речей був дзвонар з піднятими кулаками — я називала його «гнівним Шевченком» — явна «антирадянщина»...

Що робити? Я ніяк не хотіла розлучатися з картинами. Завжди вигадлива пані Люба вирішила піти на комісію сама з сином і сказати, що це його роботи.

Життя навчило мене брехати, не моргнувши оком, лише в стінах КДБ, поза кадебешними дверима я губилася. Тому не пішла з ними, щоб їх не зрадити, і майже молилася. Так мені хотілося забрати Опанасові картини, наче брала із собою кусочок України! З Любиної затії нічого не вийшло. Коли син повідомив, що це його картини, цим разом інша жінка-мистецтвознавець сказала: «Як тобі не соромно, адже це рука досвідченого майстра!». Але Люба не розгубилася, підійшла до тієї жінки й почала жалітися на нашу безвихідь. Вона згадала, скільки давніх унікальних ікон вивезли з України емігранти до Ізраїлю, а нам, моваля, не дозволяють вивезти дарунки сучасного художника. Не знаю, що ще Люба шепотіла тій жінці на вухо, але дозвіл на вивіз картин нам дали.

Не менше проблем виникло з книжками. На митниці кадебешник брав до рук і перегортав кожну книжку. Він не дозволив узяти збірник перекладів з Беранже — на ньому був автограф Івана Світличного, та й більшість уміщених у книжці перекладів належала йому. Мені довелося з боєм у серці вирвати листок, де був автограф, і лише після цього книжку віддали.

У Москві я домагалася також повернути Валентинові зошити й гроші, які я вислала на його рахунок. Ці гроші мені особис-

то вже не були потрібні, оскільки нам дозволяли обміняти й узяти із собою лише мінімальну кількість американських доларів, але я ніяк не хотіла дарувати ці гроші державі — вони знадобилися б багатьом дружинам політв'язнів, моїм подругам, які залишалися вдома. Віддавати мені нічого не хотіли. Я настоювала, і все це затягувало наш від'їзд. В американському посольстві влаштували нам телефонну розмову з Валентином. Я розказала про наші проблеми, у тому числі й про гроші, а він на це каже: «Плюньте на гроші і їдьте, бо мої кишені тепер набиті доларами». Ці його слова про долари в кишені, як і вся розмова з ним, мене вразили. Я вийшла з посольства з пригніченим настроєм і думала: «Куди й пощо я їду?». Любу також вразили Валентинові слова про гроші. Настрій у мене ще більше впав після телефонної розмови з Галею Горбач. Вона висловила розчарування Валентином, його останніми заявами, жалілася, що Валентин попав під вплив галасливої й «ура-патріотичної» емігрантської партії на чолі зі Славою Стецько. Вона також сказала, що він поводить себе не так, як слід вести себе одруженій людині. Цього мені було вже забагато, і я спитала її: «То що ж мені робити, не їхати?». У ту мить мені й справді все остогидло: безпросвітне ходіння по московських установах, митниця, розмова з Валентином, що не віщувала нічого доброго... Заради чого покидати свою землю, друзів і рідних?

Але як же було не їхати?

Як же було не їхати, коли в тих умовах не один з політв'язнів і не одна родина політв'язня охоче помінялися б з нами місцями? Щоправда, Славко Чорновіл казав мені по телефону перед моїм від'їздом, що він нікуди не збирається їхати, — і якщо боротися за кращу долю народу, то треба боротися в Україні, а не в еміграції. Та це вже було на його засланні, а з табору багато з в'язнів, нехай лише символічно, але зрікалися радянського громадянства й вимагали виїзду. Наша відмова їхати була б також ляпасом усім, хто старався про наш виїзд. Та й що чекало вдома сина, яка

була в нього перспектива? А він не мав ніяких сумнівів, хотів їхати, а коли бачив мої сльози й відчай — казав: «То лишайся, а я поїду». Йому було 17 років, і він не розумів, що каже.

Нарешті всі справи були полагождені, і ми опинилися в аеропорту. На митниці мене ретельно обшукали, веліли зняти з шиї коралі, сказали синові зняти персня з пальця, не дозволили взяти з собою Опанасову кераміку, але зашитих в одержу Стусових віршів не знайшли...

Ми опинилися в літаку, що прямував до Швейцарії. В Цюріху нас зустріла преса, і я мусила давати інтерв'ю німецькою мовою, яку почала вже забувати. Нас зустріли Слава Стецько й Галя Горбач. Галя пожалілася, що доступитися до нас через перепони Стецькової партії було дуже нелегко. Вона натякала на речі, про які я тоді не мала жодного уявлення.

Яскраві враження лишилися від перельоту з Цюріха до Нью-Йорка. Літак був велетенським; нам без кінця подавали якісь напої, щохвилини пропонували каву, а коли принесли обід — усе загорнуте в білосніжні серветки, запаковане в якісь іграшкові посудинки — ми з сином лише переглядалися, неспроможні вийти з дива.

Америка

У Нью-Йоркському аеропорту разом з Валентином на наш приїзд чекало багато людю. Нас оточили з усіх боків незнайомці. Вони говорили українською мовою — хтось вітав і обіймав, хтось почепив на шию золотий ланцюжок, хтось інший ненароком зачепив його й порвав, якась жінка поклала мені на плечі свою шаль, бо було досить прохолодно. До мене пропустили маленького хлопчика з квітами, і я впізнала в ньому наймолодшого сина родини Гевриків, з якими роками листувалася й від яких одер-

жувала фотокартки й посилки. Це було єдине знайоме з фотографій обличчя, і я йому неймовірно зраділа. Преса питала про мій настрій на американській землі. Я лише спромоглася сказати, що рада, що все вже позаду.

Але до того «позаду» було ще дуже далеко.

З аеропорту нас з Валентином привезли до якогось помешкання з багатьма молодими дівчатами й хлопцями, де було частування. Валентин майже одразу полишив мене на незнайомих жінок і пішов до молоді. Через пізню годину він запропонував нам їхати відпочивати, а сам хотів лишитися й бавитися з молоддю. Я була така втомлена, що навіть не реагувала на цю пропозицію, та й, урешті, не знала, що сказати: це ж його перша зустріч після довгих років розлуки з сином, не кажучи вже про дружину... Але, напевно, не в одного з присутніх його слова викликали подив і, може, навіть заперечення, отож він поїхав з нами до відведеної нам квартири в містечку Пасейк у штаті Нью-Джерсі. Уранці наступного дня я витягла фотографії його батька, нашого дідуся, зроблені перед від'їздом з Івано-Франківська. Валентин, проте, не виявив до них ніякого зацікавлення і, навіть не глянувши, сказав: «Ось приїде зараз преса брати інтерв'ю, то покажеш їм». Я отетеріла: яке діло пресі до цих фотографій, якщо синові нецікаво подивитися на рідного батька, якого він бачив за 9 років усього раз у Володимирській тюрмі? Щораз більше в мене складалося враження, що з людини витягли всі нормальні людські почуття й заморозили серце. Як у казці Андерсена про Снігову Королеву...

Ранком цього ж дня до нас зайшов Роман Зварич — той самий, який пізніше, після проголошення незалежності, став депутатом Верховної Ради України. Він привітався з Валіком і чи не з порога спитав його: «Ну, то коли буде на Україні революція?». Я подумала, що він жартує, однак про «революцію» і «воюючу Україну» мені пізніше довелося чути не раз від Стецькових партійних товаришів. Хіба дивно, що й молодий чоловік, яким був тоді Роман, підпав під вплив тієї революційної тріскотні?

Події довкола нас закрутилися дуже швидко. Вже на другий день нас усіх повезли до Вашингтона на зустріч з АБН (Анти-більшовицьким блоком народів). Це була «вотчина» Стецьків. Якись нецікаві мовчазні обличчя — усе, що мені запам'яталося. Нас посадили за стіл і подали велетенські порції страв, що їх неможливо було подужати. Під час обіду Валентин виголосив промову. Це був перший його виступ, що його мені довелося почути. Говорив він красномовно й гладко, без жодних папірців, однак через хвилину важко було згадати, про що він говорив: промова не залишила в голові жодного сліду.

Наступну промову він виголосив на оселі Союзу української молоді, молодіжної гілки ОУН (Б), біля містечка Елленвілл у штаті Нью-Йорк з нагоди 50-річчя створення ОУН та 20-річчя смерті Степана Бандери. Це сталося через три дні після нашого приїзду, 8 липня. Це вже була справжня катастрофа. Валентин хвалився своїми заслугами й казав, що йому випала тяжка відповідальність нести на плечах камінний хрест. Він повторив слово «я» безліч разів! Майже в кожному другому реченні. Говорив дуже довго й, озброївшись гаслом Святослава «Іду на ви», громив усіх і вся: газету «Свободу», яка протягом його п'ятимісячної голодівки 1974 року щодня друкувала його портрет на першій сторінці й ретельно повідомляла, що з ним діється; громив майже всі українські еміграційні газети й інституції, дивуючись, що українці ще не побили їм вікна; висловив недовір'я заслуженій харитативній установі ЗУАДК (Злучений українсько-американський допомогивий комітет), звинувативши її в сумнівній бухгалтерії (саме через цю установу люди збирали кошти на утримання нашої родини); звинуватив Гарвардський науковий інститут у тих самих гріхах (а Гарвард запропонував йому посаду й послав запрошення на роботу в 1974 році.) Найгірше звучали для мене його безпідставні закиди на адресу Леоніда Плюща й генерала Петра Григоренка, яких я знала як чесних, порядних людей і мала про них свою власну думку. Валентин втручався в церковні справи еміграції,

закликаючи об'єднатися в греко-католицькому патріархаті докола кардинала Йосифа Сліпого, бо, мовляв, іншої такої величної постаті нема. Це, безперечно, стало одразу відоме першоєрархові Української Православної Церкви Мстиславові (Скрипнику), який, можливо, навіть сидів серед кількатисячної публіки. Тяжко було сидіти й слухати його демагогічну промову з усіма цими закидами, але коли він почав закликати громаду збирати кошти нам на хату, та ще щоб посилали ті гроші на його власну адресу, то мені хотілося провалитися крізь землю. Закінчив він ту довготривалу тираду своєрідним «шоу»: прилюдно вручив мені ікону Богоматері, а синові — меч.

Газета «Свобода» пізніше дуже стримано відповіла на всі ці закиди, висловивши надію, що він матиме нагоду відпочити, отямитись і зрозуміти їхню несправедливість.

У своїй елленвільській промові Валентин оминув критикою лише партію Слави Стецько та її партійні газети. Тоді я того факту ще не усвідомлювала. Але почала усвідомлювати, коли газета «Українське життя» в Чикаго надрукувала статтю з критикою його виступів та їдкими зауваженнями на рахунок «прем'єрової останнього правління» — магістра Слави Стецько та двох інших «магістрів», які невідступно, як тіні, писала газета, супроводжували Мороза, куди б він не ступив. Тільки невідомо, кпила газета із сарказмом, від якого фаху були всі ті «магістри»... Редакції газети за таку зухвалу критику тяжко помстилися: незабаром її приміщення розгромили — бий своїх, аби чужі боялися...

У нас брали інтерв'ю різні американські газети й установи. Валентинові відповіді на деякі запитання, особливо коли вони стосувалися сучасних подій в Україні, мені не подобалися, і я додавала свою думку — бо ж він довгий час був відірваний від української дійсності. Я не усвідомлювала, наскільки це його дратувало, бо створювало, так би мовити, йому конкуренцію. Десь у товаристві я раптом почула, як він просторікував про роль жінки в родині. Місце її, казав він, у німецьких трьох «К»:

«Kinder, Kirche und Küche». Це було щось нове в його світогляді. Воно обурювало мене: такого раніше я від нього не чула, а особливо коли він сидів у тюрмі й щоразу загрожував адміністрації моїми зверненнями до світової громадськості. Тоді моя роль була відмінною від тих трьох «К»...

Незабаром журналістка однієї з феміністичних газет захотіла взяти особисто в мене інтерв'ю. Валентин це почув і каже: «Можна мені піти з тобою?». Нічого не підозрюючи, я згодилася. Він не дав мені можливості й слова сказати. Чемна журналістка, звичайно, не втручалася і надрукувала розмову з ним, згадавши про мою особу одним реченням, як про таку собі пухкеньку жіночку, що цілком укладалася в триптих із трьох «К»...

Збігнєв Бжезінський, який доклав немало зусиль, щоб у п'ятірку звільнених політв'язнів було включено українця Мороза, запросив нашу родину на зустріч до Вашингтона. Перед самою зустріччю у вашингтонському готелі Валентин раптом каже мені: «Ти на зустріч із Бжезінським не підеш». — «Чому?». Валентин не відповідає. Тоді я кажу: «Якщо не піду, то ти мене як члена родини більше не побачиш». Він мовчить. Я піднялася і пішла вниз, де чекала на нас група жінок, щоб везти до літньої оселі пластунів, де я мала звернутися до молоді з привітанням.

Я й досі не можу собі пробачити, що так легко погодилася і не пішла на зустріч із Бжезінським. Як би Валентин міг мене стримати, якби я настояла? Він пішов на зустріч разом із сином, а на запитання Бжезінського про дружину сказав, що хвора... А в тому ж готелі, напевно, не бракувало різних наглядачів з вашингтонської адміністрації, які бачили мене живою і здоровою...

Ця подія стала вирішальною в моєму намірі піти від Валентина геть. Ще й перед цим рішенням уже чула від сина: «Мамо, він поводиться так, ніби в нього нема дружини...» Я знала, про що мова, і не хотіла терпіти це приниження. А ще його прилюдна розперезаність, виступи проти чесних людей — усього цього було мені вже забагато.

На цьому місці згадаю про мою добру «фею» на імя Ніна Самокиш. Не можу собі пробачити, що в першому виданні спогадів, написаних наче одним подихом, Ніна, яка тоді ще жила, випала з розповіді, як і багато інших імен та подій, вартих згадки.

А з нею було так. Надійка Світлична, довідавшись про дату нашого приїзду до США, переказала, щоб я обов'язково познайомилася з Ніною, бо сама вона, як жартома повідомляла, їде до Австралії «кататися на кенгурах» і не зможе мене зустріти. Добра душа покійна Надійка! Вона знала, які несподіванки чекають на мене по прибутті, й хотіла полегшити мій початковий шок знайомством і дружбою з іншою доброю людиною.

Видно, доля хотіла, щоб саме на тій оселі пластунів я й познайомилася з Ніною Самокиш. Її батько був учасником обох Зимових походів Армії УНР по тилах Червоної Армії та білогвардійців у часи громадянської війни, а отже, походила вона зі свідомої української родини. Це була не просто жінка з доброю і щирою душею. Це була ціла інституція — іншого слова важко знайти. Ніна належала до кола так званих «двійкарів» (Микола Лебідь, Анатоль Камінський, Дарія Ребет, Мирослав Прокіп та інші), які гуртувалися навколо видавництва «Пролог» у Нью-Йорку. Була в ньому дуже активною, виконуючи різні обов'язки. Належала до пластового куреня «Верховинки» і там також не пасла задніх. Працюючи в крамниці, вона була ініціатором висилання пачок з речами і продуктами жінкам українських політв'язнів. А у своєму мініатюрному помешканні на п'ятому поверсі в українській дільниці Манхеттену, де вона жила разом зі старенькою матір'ю, Ніна мала власну «канцелярію», звідки летіли в Україну листи за листами: політв'язням та їхнім родинам. Ніна писала всі листа сама, а підписувала вигаданими прізвищами. Домашнє господарювання, якась там кухня її абсолютно не цікавили. Ніна вся була в русі й діяльності. І дуже чулою до чужого горя.

Вирішивши покинути Валентина, я спакувала свою валізу, з якою приїхала, забрала Опанасові картини й подалася до

Нью-Йорка. Син на той час був з Валентином, який брав його з собою на різні оселі відпочивати. Подалася до Нью-Йорка, але куди? Помешкання ж я там не мала. Ніна забрала мене до себе, де протягом двох чи навіть трьох тижнів ми тулилися в одній Нініній кімнаті, доки мені вдалося винайняти власне помешкання. Українці в Америці — люди, що вже звикли до вигід. Не маючи окремої спальні для гостя, ніхто не узяв би мене до себе на три тижні, дарма що була я о тій порі на зразок «суперзірки»: всі хотіли говорити зі мною, оповідати про себе, щось дарувати, в тому числі гроші, але тіснитися в одній кімнатці? — вибачайте! Я нікого не звинувачую, Боже борони! Я тільки хочу підкреслити Нініну вдачу. Чуйна, діяльна, з надзвичайно розвинутим почуттям гумору, вона стала моєю першою порадицею серед чужих, хоч і прихильних до мене людей. Навіть коли ми з сином винайняли помешкання в Манхеттені неподалік від Ніни, ми проводили з нею багато часу, міркуючи, кому з жінок політв'язнів треба написати і як писати, щоб дійшло. Тоді саме арештували Миколу Горбала в Києві за безглуздим звинуваченням. Я розповідала Ніні, який Микола, мій кум, славний і гарний чоловік. Ми з Ніною журилися над його долею, а довідавшись ім'я слідчого кадебешника, сиділи й вигадували для нього несусвітні покарання. Які лише екзекуції ми не влаштовували над тим негідником *in absentia* і, дійшовши до ручки у тих вигаданнях, починали реготати над собою. Ніна справді стала для мене промінчиком сонця у моєму новому житті на чужині.

Скромна, невелика на зріст жінка, удова, мати трьох дітей, зовсім небагата, а за американськими мірками — просто бідна. А скільки вона робила для України! Просто жила Україною, її бідами й болями. Вона була вірною і доброю товаришкою Надійки Світличної від першого дня на американській землі й до самої її смерті. А це ж так важливо — мати на чужині рідну душу, коли всю істоту роздирає туга за Батьківщиною.

Ніна Самокиш допомагала Надійці у збиранні коштів для видання бюлетенів про переслідуваних в Україні. Вона працювала, як мурашка, для рідного краю й після здобуття незалежності: допомагала влаштовувати виставки приїжджих з України художників, презентації книжок колишніх політв'язнів. Її маленька однокімнатна квартира на п'ятому поверсі в українській дільниці Манхеттена завжди була відкрита для людей з України. І Ніна Караванська там зупинялася, і Стефа Гулик, і Микола Горбаль, і Оксана Мешко там бували, і ряд цей можна продовжувати. Важко назвати якусь важливу урочистість, де Ніна не брала участь або й не була її душею. Активні жінки з українського Пласту в Нью-Йорку й досі жалкують за нею: як нам бракує Ніни, кажуть вони. Вона за все бралася і боліла душею. Ось кому треба надати звання почесного громадянина України...

Саме Ніна порадила мені найняти адвоката, що я і зробила, й одразу по тому виїхала до Європи на запрошення Міжнародної Амністії, кількох її груп у Німеччині та Австрії, а також на зустріч зі швейцарською організацією «Віра в другому світі» (Glaube in der zweiten Welt). Я зупинилася в Галі й Олексі Горбачів, в їхній новозбудованій оселі неподалік від Франкфурта-на-Майні. Галя допомогла перекласти мій виступ на пристойну німецьку мову, і ми їздили на всі зустрічі її машиною. Мої інтерв'ю з групами Міжнародної Амністії були досить добре висвітлені в німецькій та австрійській пресі. Я трохи відпочила в Німеччині в гостинній хаті Галі й Олексі, але треба було повертатися до Америки й полагоджувати справу з розлученням.

Валентин прийшов на переговори про розлучення з памфлетом наготові. Сказав, що коли я не пристану на його умови, то він опублікує про мене «ось це», і дав мені читати памфлет на кількох сторінках. Це був звичайнісінький пасквіль, де мене звинувачено, не більше й не менше, як у співпраці з КДБ. Підстави? Бо я, мовляв, останніми роками нічого не передавала з його писань на Захід і не розголосила про його повторну голодівку.

Це була неправда, бо газета «Свобода» повідомляла про його другу голодівку, покликаючись на мою інформацію. Це можна було перевірити, але перевірка фактів не входила в його плани. А щодо Валентинових останніх писань, то я вже згадувала і про їхню вартість, і те, що сказала про них Оксана Яківна Мешко...

Прочитавши кілька рядків пасквілю, я повернула його зі словами: «Цих наклепів я читати не буду; нехай їх друкують, хто хоче. Правда все одно вийде наверх». Тоді він дав читати свій пасквіль синові, однак цим лише настроїв Валіка проти себе.

Варто згадати, що Валентин захопився світоглядом Донцова, прочитавши його твір про Лесю Українку. Виглядало, що захопився він не лише його світоглядом, а й методами полеміки, які, як твердили його сучасники (зокрема, Юрій Шевельов), були не дуже чистими й чесними.

Жодна газета не наважилася друкувати того пасквілю, навіть газети Слави Стецько. Реакція людей була майже однозначна: чоловік з'їхав з глузду...

Мабуть, ця подія стала останньою краплею, що переповнила чашу терпіння української громади. Валентина почали висміювати. Сатиричний журнал «Лис Микита» у жовтні 1979 року під малюнком, що зображав Валентина як Святослава на коні з мечем у руках, надрукував сатиричного вірша «Марш Святослава». Подаю весь вірш:

*На морозі займаює пожаром,
Навіть вусики крешуть вогні:
Не давайте данини хозарам,
А давайте мені!*

*В бухгалтеріях — темні рахунки,
Тож мені доручають не все.
Кожен хай особисто дарунки
Нам до ніг принесе!*

*Не дамо голопузим французам
Обростати червоним плуццем,
Григоренкам і маслосоюзам
Я погрожую княжним мечем!*

*Гей, за мною відважні і юні!
Закликаю вас знов і знов:
Смерть московсько-жидівській комуні!
Биймо вікна своїх установ!*

Вірш був надрукований без прізвища автора, але пізніше стало відомо, що написав його Ігор Качуровський. У тому ж числі «Лиса Микити» надруковано епіграму під назвою «Улюблена пісня В. Мороза в присвяті еміграції»:

*Вівці мої, вівці,
Вівці, ще й барани!
Хто ж вас буде стригти,
Як мене не стане —
Гей! — Гей!*

Загальна ейфорія в українській громаді з приводу звільнення Валентина Мороза тривала дуже коротко. Це були лише перші дні, коли він був під опікою Українського народного союзу. Чужомовна преса широко висвітлювала його приїзд і заяви. Хоч він представляв себе як непохитного націоналіста, а західний академічний світ дивився на націоналізм трохи скося, все ж це не сприймалося негативно й було наче добре; навпаки, українське питання завдяки Валентинові вийшло на шпальти світової преси. Однак сенсація звільнення не могла тривати довго, особливо в чужомовній пресі. Як тільки Стецьки і згадані «магістри» зі стецьківського антуражу перебрали Мороза під своє крило, почались його випадати проти власної громади. У громаді настало розгублення й розчарування його виступами та декларація-

ми. І все ж більшість воліла мовчати, адже людина постраждала за українську справу...

Першими озвалися із серйозними питаннями щодо особи Мороза та його поглядів українські студенти в Канаді — ті самі студенти, що голодували 1974 року на площах різних канадських міст на знак солідарності з Валентином і фактично підняли решту громади на ноги. Уже в травні 1979-го в газеті *Student* Союзу українських студентів Канади (СУСК) з'явилася стаття Степана Семиківського, який зауважив, що Мороз зі своїми поглядами й публічними деклараціями цілком уміщається в рамки образу націоналіста, засвоєного великою частиною української еміграції. Автор висловив надію на те, що Мороз усе ж таки не буде таким нетерпимим, обмеженим та вузьколобим, якими є багато представників націоналістичного табору в діаспорі. Це була досить обережна стаття, бо автор навіть висловив думку, що було б непогано, якби лідери націоналістичних угруповань поступилися місцем Морозові. Але такий варіант подій навряд чи міг здійснитися, бо, як писав Семиківський, ті лідери, «глибоко окопавшись у своїх організаціях, діють лише в егоїстичних інтересах».

У наступному числі цієї газети за червень — липень 1979 року з'явилася ще одна стаття — Давида Лупула, в якій автор уже цілком критично ставиться до поглядів Мороза, висловлених ним під час різних виступів у Канаді. Ця ж газета вмістила у грудні 1979 року уривки з листів українських політв'язнів про Валентина та кілька інтерв'ю з колишніми політв'язнями на Заході, які знали Валентина зі спільного перебування в тюрмі і в таборі. Микола Будуляк-Шаригін розповів газеті про конфлікт Мороза зі співв'язнями в мордовському таборі одразу після його прибуття туди з московської психіатричної лікарні. Усе почалося з того, казав він, що Валентин став вимагати від своїх товаришів беззаперечного послуху, як справжній диктатор: він, мовляв, має мандат і з волі, і від української еміграції. Усі були шоковані. Дани-

ло Шумук, який знав Валентина ще з першого ув'язнення і дуже позитивно про нього висловлювався, вигукнув: «Ти що, з глузду з'їхав? Якщо ти говориш серйозно, то стань струнко й повтори свої слова». Валентин став струнко й повторив... Подальша поведінка Валентина була для співв'язнів такою нестерпною, що вони написали на волю вже згаданого раніше листа, «виключили» Мороза з лав дисидентів і доручили Будуляку-Шаригіну розповісти на волі про його поведінку. Той не поспішав цього робити, вважаючи нестичним говорити негативно про людину, яку він сам особисто мало знав і яка не могла захищатися, бо перебувала за ґратами.

Про табірний епізод і конфронтацію Мороза з рештою політв'язнів зі слів Будуляка-Шаригіна варто знати через те, що це промовляє і про стан Валентина після тюрми й тривалої голодівки, і про стан його співкамерників. Хіба спокійні, розважливі люди могли сприймати таку поведінку за нормальну поведінку психічно збалансованої людини? Та й ще «виключати» з лав дисидентів, ніби це якась партія? Тим більше, що багато хто з них знав Валентина і з першого ув'язнення, і з волі. Цікаво, що Будуляк-Шаригін у тому інтерв'ю натякнув, що Морозові могли щось поробити в тюрмі чи психіатричній лікарні. Це був, наскільки мені відомо, єдиний, дуже обережний натяк на психотропні засоби в арсеналі КДБ, які могли бути застосовані щодо Валентина.

У тій же газеті за вересень — жовтень 1979 року з'явився репортаж про виступ Валентина на конгресі СУСК. Про ставлення молоді до його виступу свідчив заголовок репортажу, в якому прочитується і подив, і розчарування, і майже ошелешення з приводу його виступу: «Так, Мороз усе це говорив!».

Підсумком дискусії студентів про Мороза була аналітична й досить виважена стаття анонімного автора (переконана, що належала вона перу видатного українського історика й політолога Івана Лисяка-Рудницького), уміщена в газеті *Student* у лю-

тому 1980 року під заголовком «Сага Валентина Мороза — змова мовчання». Автор розглянув феномен Мороза на тлі еміграційної боротьби правого крила ОУН(Б), популярно відомого як «бандерівське», з його політичними суперниками-мельниківцями (ОУН(М)) та ОУН(З) (тобто ОУН за кордоном, інакше кажучи «двійкарями»). Ішлося насамперед про те, хто з цих груп представляє Україну. ОУН(Б), писав автор, будувала всю свою діяльність на засадах ідеології інтегрального націоналізму Донцова, проголошеної ним у 1920–1930-х роках. Але як тільки на Захід почали надходити самвидавні матеріали й документи з України, виявилася щораз більша розбіжність між їхньою ідеологією й тим, що було в цих документах. Це підривало претензії ОУН(Б), що саме вона представляє інтереси «воюючої України». І ось тут з'явився вчитель історії з Івано-Франківська, писав автор, який допоміг бандерівцям усунути цю розбіжність і заліпити прогалину. Мороз, арештований удруге, показав на суді свій незламний патріотизм і стійкість переконань перед лицем надзвичайно суворого терміну покарання. Бандерівці, а особливо голова ОУН(Б) Ярослав Стецько, дуже пильно стежили за подіями й блискучими статтями Мороза. Побачивши в його працях багато елементів донцовщини, вони вирішили, що це і є їхній зв'язок з Україною. Було їм, на думку автора статті, набагато корисніше й легше зображувати Мороза як страдника в кайданах, аніж читати й аналізувати працю Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Початкові дні Мороза на волі мали бути для стецьківців розчаруванням: прибув їхній герой, але з перших днів він потрапив під опіку Українського народного союзу, а не в обійми Українського визвольного фронту та Ярослава й Слави Стецько, які були переконані, що саме вони мають виключні права на Мороза. Вони зуміли переконати Мороза, щоб його секретарем стала їхня людина Борис Потапенко, який відтоді став його наставником і покровителем, пояснюючи, хто є хто в українській громаді (з погляду, звичайно, ОУН(Б)), й одночасно спрямовуючи

його в «правильному напрямку». Перебуваючи під цілковитим впливом і керівництвом ОУН(б), Мороз утратив, твердив автор, золоту нагоду опублікувати книгу про український рух опору в престижному американському видавництві *Farrar, Straus and Giroux*, а також зустрітися з такою видатною постаттю, як Джордж Міні, який був на той час головою Конгресу американської федерації робітничих та промислових організацій. Виступи й навіть мова Мороза, писав автор, дедалі більше скидалися на виступи лідерів ОУН(б) і ставали ультраправими. Спочатку він хвалив аятолу Хомейні, потім режим Сомоси в Нікарагуа, пізніше напав на єврейських лідерів Заходу, звинувачуючи їх у співпраці з КДБ. Незабаром провідні кола американського суспільства, як ліберальні, так і консервативні, цілковито втратили до нього інтерес, вважаючи Мороза представником крайнього правого крила українського суспільства.

Цікаво зазначити, що, публікуючи статтю анонімного автора, газета попередила її коротким вступом, в якому з жалем повідомила, що анонімність пояснюється дуже нездоровою атмосферою в українській еміграції, коли будь-яке відхилення від «генеральної» лінії певної партії карається пробиванням шин в автомобілях, телефонними погрозами й шантажем з боку невеликої, але агресивної групи задирак, приналежних до тієї партії. Настільки великим є страх відвертої дискусії в нашій громаді, писала газета, що розумні дорослі люди не бажають відкрито виступити зі своїми поглядами з остраху перед неприємними наслідками такої дискусії.

Анонімний автор мав підстави тим більше боятися таких наслідків, що зачепив дуже неприємні для ОУН(б) події кількарічної давнини. Йшлося про відомі арешти органами КДБ 1971 року Ярослава Добоша, молодого «бандерівця» з Бельгії, а також 1977 року Андрія Климчука, студента з Великобританії. Обидва арешти були спритно використані й широко розрекламовані радянськими засобами масової інформації для залякування су-

пільства. Органи КДБ прямо пов'язували репресії з цими двома посланцями. Їх обидвох послали в Україну керівники ОУН(б): першому з них давав інструкції та гроші А. Коваль, редактор журналу *Avangard*, а другому — Ярослав Стецько. Обидва арештовані посланці призналися в приналежності до ОУН(б) і під тиском та загрозами КДБ тяжко розкаювалися.

Я добре пам'ятаю обидві афери. Особливо неприємним був арешт А. Климчука, у черевики якого були зашиті гроші — йому їх розпороли одразу на митниці. Кадебешники були так добре поінформовані про ті гроші, що знали достеменно, чії саме черевики треба пороти! Справа була шита такими білими нитками, що навіть респектабельний британський журнал *The Economist* у номері за 14–20 січня 1978 року зробив висновок, що «бандерівська організація глибоко інфільтрована радянськими агентами, і той факт, що в КДБ знали все достеменно про Андрія Климчука задовго перед тим, як він ступив ногою на російську (sic!) землю, підтверджує цей висновок».

Головна проблема «бандерівської» партії на чолі зі Стецьками полягала, на мою думку, в тому, що керівники її, неспроможні глибше вивчити суть подій у сучасній Україні, жили колишніми уявленнями про неї й озброєні теорією півстолітньої давнини, задовольнялися переважно поверховими «ура-патріотичними» закликами й тому брали в обійми кожного, хто приставав до них з таким самим «ура-патріотичним» набором слів. Як приклад, наведу слова Слави Стецько, коли вона відвідала мене в Нью-Йорку: Україна, казала вона, має бути для українців... А куди діватися моїм рідним, хотілося мені її спитати, моїм одноплемінникам, які ось уже два століття орють землю на Донеччині?

Під час моїх виступів перед українською громадою мене питали про Валентина. Що я могла відповісти? Що йому треба насамперед відпочити й полікуватися? Лікуватися від чого? Адже ніяких зовнішніх ознак хвороби як такої не було. Були явні

ознаки мегаломанії, але чи це хвороба — я не знала. На всі питання я одне твердила: що він мав особливо нелюдський режим ув'язнення.

Мені було ясно, що слідчі КДБ на суді і у в'язниці помітили його нахил до самозвеличення і працювали в тому напрямі, свідомо культивуючи в ньому мегаломанію. Відомо, що в післясталінські часи натиск органів безпеки на політв'язнів був головним чином психологічним, а тому психологію вони знали добре. Бо звідки Валентин у в'язниці був так добре поінформований про те, що я роблю для його захисту, які даю інтерв'ю чужоземним кореспондентам? Дуже ймовірно, що працівники КДБ самі постачали його тією інформацією, інших джерел у нього в цілковитій тюремній ізоляції не могло бути. Водночас у тюрмі йому створювали постійне побутове пекло, намагаючись довести до божевілля. Хіба такі експерименти могли залишитися без наслідків?

Зовсім недавно прочитала я листи Івана Світличного і його думки про Валентина. Мудрий Іван ось що писав у грудні 1979 року в листі до Марка Сірого (псевдонім) у Великій Британії:

Сильно мене занепокоїли вістки про Валентина. Власне, не те, що він робить і як поводить, — це можна було легко передбачити: він давно і тяжко хворий, і це можна зрозуміти, доля не була до нього ласкавою, і ті, хто на нього сильно нарікає, мусили б задуматися, а чи самі вони витримали б стільки, скільки він (на жаль, процент таких захворювань великий, і того, хто цього не уявляє, чекає багато сюрпризів); мене непокоїть, що люди ставляться до нього без співчуття і належного розуміння і з хворим і про хворого говорять серйозно, навіть емоційно... Хворий потребує співчуття і доброзичливості, а не обурень, не злості — і чому? — та тільки тому, що він не виправдав їхніх сподівань? А може, ті сподівання були несерйозні? Може, варт було, плекаючи сподівання, точніше зважувати всі *за* і *проти*? На жаль, цього не розуміли і його колеги і так само обурювалися, тобто

виявляли симптоми тієї самої хвороби, що й у нього, — прикро, це дуже прикро¹⁵.

Потрапивши на Захід, Валентин побачив захоплені натовпи народу, що його вітали; жінок, які падали перед ним на коліна й цілували руки; «магістрів», які підлабузливо йому кадили; людей, які з усіх боків тицяли йому гроші, — хіба все це не могло вдарити в голову навіть психічно збалансованій людині? Кажуть, що випробування славою і грішми — найтяжчі випробування... а ще ж треба взяти до уваги і характер людини, бо, може, справді доля людини — це її характер.

Після звільнення Валентина на Заході постала нагода виступати спільним фронтом за звільнення українських політичних в'язнів. Ситуація в Україні конче вимагала таких дій: більшість українських правозахисників сиділи по тюрмах і голодували, домагаючись статусу полів'язнів; члени Української Гельсінкської Групи опинилися за ґратами. Однак сталося інакше: замість того, щоб приєднатися до УГГ, Валентин почав кампанію проти генерала Григоренка, який очолював Закордонне представництво УГГ з волі її членів в Україні, та проти Леоніда Плюща, також члена Закордонного представництва. Можна припускати, що це сталося не без впливу тих самих «магістрів» з його оточення. Очевидно, ОУН(б) була проти генерала тому, що він на Світовому конгресі вільних українців заявив, що в Україну треба везти демократію, а не фашизм, маючи на увазі методи «визвольофронтівців». Проти Плюща «бандерівці» були тому, що він після звільнення оголосив себе неомарксистом (трохи пізніше він вилікувався від цього захоплення). Та й сам Плющ дуже швидко зорієнтувався в інтелектуальному рівні «стецьківців», як він називав верхівку ОУН(б), і не хотів з ними мати нічого спільного.

Громада сприймала публічні випадки Мороза проти Григоренка й усього Закордонного представництва не інакше, як про-

---

¹⁵ *Голос доби: Листи з «Парнасу»*. Книга друга. Київ: Сфера 2008, с. 329–330.

яв його амбіцій, бажання підпорядкувати все собі: і Представництво, і всю мережу комітетів захисту українських політв'язнів, щоб виставити себе самого як єдиноправильного борця за незалежність України.

Слава Стецько та її підопічні намагалися завернути й мене, заблукану вівцю, у своє лоно. Вона особисто відвідала мене у Нью-Йорку, принесла мені дарунки, але при тому так лаяла Петра Григоренка, називаючи його не інакше, як по-російському «Пётр», що мені противно було слухати її й брати від неї подарунки. За якийсь час мене запросили на каву два її «магістри». Враження від розмови з ними залишилося вбоге. Під час розмови я нагадала про справу Добоша і Климчука, намагаючись довести, якими шкідливими для правозахисного руху в Україні стали ті два візити і як вправно в КДБ використали їхні арешти, прив'язавши до них арешти Чорновола, Світличного, Сверстюка та інших. Мої співбесідники навіть не заперечували, що саме їхня організація вислала тих наївних молодиків на Україну, і на мої доводи про шкідливість таких необдуманих дій тільки дурнувато посміхалися.

Дії лідерів ОУН(б) часом просто дивували. Слава Стецько та її чоловік, виступаючи на черговій Гельсінкській конференції в Мадриді, таврували Гельсінкські угоди й домагались їхнього скасування — і це в той час, коли члени Української Гельсінкської Групи та інших таких груп в СРСР якраз бачили в них золоту нагоду сказати вголос, сподіваючись на підтримку світу, про злісне порушення цих угод Радянським Союзом.

Закликаючи на мітингах і різних міжнародних правозахисних акціях до негайної деколонізації СРСР, керівництво Визвольного фронту нічого не мало проти того, щоб продавати у своєму барі на Другій авеню в Нью-Йорку радянську горілку й заробляти на ній гроші, водночас постачаючи Москву твердою валютою. До речі, заклики їхні були малоефективні — багато шуму, але мало наслідків. Це підкреслювали ті молоді люди, які народи-

лися й вирости вже на Заході. Ідея, щоб українці приходили до різних установ і ламаною англійською мовою вимагали свободу Україні або негайну деколонізацію СРСР, — абсолютно неефективна, казали вони, бо ті установи не мають влади виконати таку вимогу, тому й не цікавляться цими закличками, не звертають на них жодної уваги. Натомість, вважала молодь, треба ставити питання про порушення Москвою конкретних міжнародних угод — тоді Захід прислухатиметься й буде діяти.

Перед тим, як зібрати свої речі й піти геть з квартири, найнятої для нашої родини в Пасейку (подейкували, що господар її керував службою безпеки в ОУН(б)), я сіла на підлогу й почала пороти спідницю, щоб «визволити» Стусові вірші. Господиня побачила це й одразу ж донесла Валентиніві — служба спрацювала! А він під час чергового виступу прилюдно обурився, що я привезла вірші, але не віддала йому, а передала в журнал «Сучасність». Ще й розказав, як саме я їх вивезла, а надворі ж був 1979 рік! Саме арештували Юрка Бадзя за твір «Право жити», і не одна дружина політв'язня хотіла б передати за кордон заяву чоловіка...

Петро Григоренко, а пізніше Микола Руденко, який також незабаром опинився на Заході, пропонували мені приєднатися до Закордонного представництва. Було мені це не зовсім до душі: я не вважала себе борцем і, не будши членом Української Гельсінкської Групи в Україні, думала, що й у затишку еміграції не випадає ним бути. Однак, з огляду на кампанію Валентина, я не могла відмовитися — виглядало б, що і я не підтримую Представництва, а тому я й пристала до нього.

У стосунках з Миколою Руденком у мене не виникало жодних проблем, але з Петром Григоренком взаємини були складніші. Він був не зовсім послідовним щодо національного питання в СРСР. Так, на зустрічі з президентом Картером він висловився за незалежність України, але в той же час не розумів або не хотів розуміти конкретних методів духовного й культурного

поневолення в Україні. На спільному виступі перед українською громадою в Монреалі, а також на 25-річчі святкування НАТО він двічі заперечив факти русифікації в Україні, наведені мною. З цього приводу між нами виник конфлікт. У першому випадку Григоренко встав після мого виступу й сказав, що ніякої русифікації в Україні нема, а в другому — що нічого злого нема у вивченні російської мови. Але слід зазначити, що в обох випадках він це робив під сильним тиском дружини Зінаїди, яка сиділа поруч і буквально підштовхувала його, хоч як це смішно виглядало для такої імпозантної фігури, яким був генерал.

Раніше, на чергових Сахаровських слуханнях у Вашингтоні восени 1979 року, в яких я брала участь, виникла через ту русифікацію пікантна ситуація. Петро Григоренко поділив між нами політв'язнів, про долю яких нам треба було говорити перед комісією, а сам узявся висвітлити ширшу тему: національне питання в Україні. Треба сказати, що зять Олени Боннер, Є. Янкевич, який був на тих слуханнях координатором, дуже неохоче погодився на саме такий виступ генерала, бо передбачав, що на поверхню неодмінно вийдуть теми, неприємні для присутніх на свідченнях росіян, насамперед тема русифікації. Але Петро Григоренко настояв саме на такому своєму виступі. Він устав і пішов свідчити перед комісією, а дружина Зінаїда вхопила його під руку й пішла з ним, мотивуючи це тим, що старий генерал не почуває себе добре й потребує її підтримки. Сіла поруч і, як тільки генерал почав говорити про русифікацію (так, він говорив саме про неї, хоч пізніше її заперечував), стала його штовхати під бік. Генерал не витримав та як вигукне на весь зал: «Ну чего ты меня щиплеш?». Отже, Петро Григорович просто був не зовсім послідовним у національному питанні, а я не хотіла змовчати... Думаю, що Надійка не сперечалася б з генералом за ту русифікацію, вона була дипломатичніша, але мені дипломатії завжди бракувало. Тому й був конфлікт. Проте перед його смертю я разом з Надійкою відвідала Григоренків. Він уже не вставав з ліж-

ка. А дружина Зінаїда, звертаючись до мене, сказала: «Ну что, между нами мир?». Я охоче з нею погодилася.

* * *

Щоб закінчити розповідь про нашу власну сімейну драму, треба сказати, що влітку 1981 року нас із Валентином розлучив американський суд. Його ж особисту еміграційну драму підсумував Іван Лисяк-Рудницький у своєму есе «Політична думка підрадянських дисидентів». Дозволю собі навести два уривки, оскільки вони висвітлюють не лише особисту «сагу» Валентина Мороза, а й тодішню загальну ситуацію на еміграції, а також підтверджують, що автором анонімної статті в газеті *Student* був таки Лисяк-Рудницький, бо тут він писав майже те саме:

- ❖ Нема нічого дивного в тому, що з усіх дисидентів саме Мороз став улюбленцем української діаспори. Правоемігрантські кола точно відчули його близькість до їхньої власної ідеології. Українські студентські групи в Північній Америці, хоча вони й відійшли великою мірою від націоналізму оунівського зразка, також зробили Мороза своїм ідеологом. Цей культ Мороза задовольняв психологічну потребу молодих людей обожнювати героя. Очоловані студентськими активістами, українці на Заході повели широкомасштабну кампанію за звільнення Мороза. Але українська діаспора не спромоглася зрозуміти, що погляди Мороза жодною мірою не представляють головної течії в українській дисидентській думці. Крім того, вона нічого не знала про серйозні особисті вади Мороза. [...] Те, що сталося пізніше, загальновідоме. Випущений на Захід у квітні 1979 року в ході радянсько-американського обміну політичних в'язнів на радянських шпигунів Мороз був зустрінутий усією українською діаспорою як герой. Однак дуже скоро він викликав загальне збентеження своєю дивною і скандальною поведінкою. Політично він спочатку прилучився до найбільш реакційної та обскурантської еміграційної течії, так званого Світового

українського визвольного фронту, але невдовзі посварився навіть із ними. До того ж писання й публічні виступи Мороза після виїзду за кордон засвідчили крайню інтелектуальну вбогість¹⁶.

Дозволю собі додати, що вся емігрантська громада не спромоглася тверезо оцінити людину та її стан. Схильна до обоження й культу героїв та мучеників, вона створила з Мороза потрібний їй культ. Я вже згадувала, що жінки падали на коліна й цілували йому руки... І не знайшлося жодної тверезої людини, щоб зупинити це, нагадати людям, через яке пекло пройшов чоловік, і наважитися сказати: «Дайте йому спокій, нехай відпочине...» Не сказав також Іван Рудницький у своєму есе, що Валентина Мороза привезли на Захід після відповідних маніпуляцій у тюрмі й у таборі, суть яких нікому не відома, хіба лише психіатрам з КДБ. Звідки ж бо могла взятися та «крайня інтелектуальна вбогість» після попередніх блискучих статей — це не спало на думку Іванові Рудницькому, який навряд чи знав достеменно, що таке КДБ.

Треба сказати, що еміграційна атмосфера була дуже нездоровою на час нашого приїзду до США. Різні партійні групи буквально змагалися між собою за право представляти Україну і, не в останню чергу, за кількість одержаних з України самвидавних речей. Доходило до абсурду. Мені довелося прочитати повідомлення однієї організації у газеті «Свобода» про наше побачення у Володимирі під час п'ятимісячної голодівки Валентина — воно було цілковито виванне з пальця. Вісті про стан Валентина під час його голодівки 1974 року передавав на Захід з моїх слів Андрій Сахаров, і вони потрапляли переважно до кіл УГВР (Української головної визвольної ради) — а це журнал «Сучасність» та видавництво «Пролог». Що ж робить ця організація? Не маючи вісток з перших рук, тут вигадують (або подають не-

---

¹⁶ Лисяк-Рудницький І. *Політична думка підрадянських дисидентів*: Історичні есе. Київ: Основи 1994, т. 2, с. 480.

перевірені) «новини»: в повідомленні написано, що мати Валентина, не витримавши горя й розпуки за сином, померла (а вона померла задовго перед арештами, узимку 1960-го, від хвороби печінки). Мало того, в уста нашого сина-підлітка вкладено мелодраматичні слова, що він їх ніколи не вимовляв: «Не вмирай, тату, ти ще потрібний Україні...»

Узяти мене під свою опіку Славі Стецько не вдалося. Я незабаром почала працювати в журналі «Сучасність». Його редактором на той час був Юрій Шевельов, і я вдячна долі, що вона дозволила мені працювати протягом року в одному приміщенні з цією світлою людиною, інтелектуалом найвищого гатунку. Саме Шевельов «пустив» мене в журналістику. Він замовив мені статтю про греків України, а прочитавши — сказав: «Будете писати». Так воно незабаром і сталося: я почала періодично друкуватися в еміграційних газетах та журналах. А ще пізніше стала позаштатним кореспондентом «Голосу Америки» та Міжнародного радіо Канади.

Рік у Нью-Йорку

«Як ви любите Америку?» — цим питанням раз у раз докучали нам діаспорні українці, впевнені, що говорять українською мовою, думаючи англійською. Що було на це казати? Перші враження, захоплення і подив поступово минали, і душу хапала пекуча ностальгія за Україною.

А захоплюватись і дивуватись було з чого. Українці розбудували в Америці таку широку мережу різних установ, організацій і церков, що це, здавалося, була держава в державі. Не менше вражав Нью-Йорк і вся американська земля, по якій нам із сином довелося тоді багато поїздити. Це був цілком інший світ. Наш переліт до США був неначе перельотом з однієї людської

цивілізації в іншу, з однієї площини людських відносин у протилежну: зі стану війни й облоги у стан доброзичливості й приязні. Усмішка при зустрічі поглядом з цілком незнайомою людиною на вулицях Нью-Йорка розчулювала. Вражала грандіозність хмародерів, річок, мостів, автострад і краєвидів. Але найбільше вражала грандіозність американської мрії. Восьмирічний Ромчик Геврик, якого я спитала, ким він хоче бути, не кліпнувши оком, відповів: «Папою Римським!».

Попри все це, перший рік на чужині — наче перерізане навпіл існування: фізично людина тут, а душа, усе дороге й миле їй залишилися позаду — втрачено навіки. Обрізані й оголені нерви. Мені постійно поставала перед очима моя подруга Оленка Антонів: як вона іде до своєї хвіртки на Спокійній, 13, як виходить з неї на вулицю, струнка й гарна. Я заздрила їй, мені неймовірно хотілося також бути десь там коло неї. Ляоня Плющ на мої скарги радив одне: «Піди купи собі газету 'Правда' — одразу вилікуєшся від ностальгії».

Однак, попри ностальгію, я час від часу бачила один і той самий сон: ніби я все ще в Івано-Франківську, сиджу в оголеній від меблів квартирі, усе ще не виїхала. Готова їхати, але в американському посольстві забули про мене, уже запізно. Я прокидалася вся мокра від поту й полегшено зітхала: «Фу, це лише сон...»

* * *

Одразу після приїзду до Нью-Йорка я познайомилася з Айріс Акагоші, членом нью-йоркської групи Міжнародної Амністії. Вона роками підтримувала листування з Зеновієм Красівським, а потім — після його повторного арешту — і з його дружиною, Оленою Антонів. Коли Зеновій став членом Української Гельсінкської Групи, що загрожувало йому повторним арештом, Айріс заохотила мене написати листа на захист Зеновія задале-

гідь, щоб повідомити про небезпеку. Лист з'явився в газеті *New York Times* 15 лютого 1980 року під назвою «A poet's life at stake» («Життя поета в небезпеці»). Це не допомогло, бо вже наступного місяця, в березні, Зеновія арештували за вигаданим звинуваченням і відправили досиджувати попередній термін. Схвильована Айріс вирішила знову звернути увагу світу до долі Зеновія. 15 серпня в її перекладі з'явилася ще одна моя стаття в тій самій газеті, де йшлося про долю не лише Красівського, а й інших українських політв'язнів: Миколи Горбала, Вячеслава Чорновола, Ярослава Лесіва та Петра Розумного. Їх усіх арештували за сфабрикованими брутальними звинуваченнями: гвалтування, зберігання наркотиків, зброї тощо. Тому я писала про це як про намір КГБ дискредитувати українських дисидентів перед світом і приховати політичні переслідування. Стаття вийшла під назвою: «Recent Soviet Strategy Turns Dissidents Into Common Criminals» («Нова советська стратегія: представляти політв'язнів як звичайних кримінальних злочинців»).

Газета *New York Times*, мабуть, найпрестижніша газета у світі, й усе, що в ній друкувалося стосовно радянських політв'язнів, одразу йшло в ефір через радіо «Свобода» та «Голос Америки». Я рада була, що бодай так, розголосом про сфабриковані звинувачення й арешти, допомагаю своїм друзям в ув'язненні.

З Айріс ми підтримували контакти і після мого від'їзду з Нью-Йорка. Це була надзвичайна жінка. Далека від політики, вона плакала на терасі свого розкішного помешкання у висотному Нью-Йоркському будинку цілу оранжерею квітів. Любила котів, цікавилася східною філософією. І разом з цим перейнялася долею далекого українського політв'язня так глибоко, що це стало невід'ємною частиною її життя. Вона захворіла на рак і незабаром померла, заповівши чоловікові спалити останки й розвіяти їх над океаном...

* * *

Коли я покидала Україну, то мріяла, що відпочину від політики, в яку мене затягла доля, і візьмуся за англійську мову. Адже не випадково я поступила на факультет іноземних мов — я справді любила вчити мови і ритися в словниках. Однак у моє життя знову втрутилася доля. Мене почали запрошувати з доповідями про ситуацію в Україні, про стан правозахисного руху, про переслідування українських патріотів. А це ж були мої друзі — як було відмовляти і братися за вивчення англійської?

Уже восени 1979 року, як уже згадано, мене запросила Міжнародна Амністія виступати перед відділеннями цієї організації в Німеччині та Австрії. Тоді ж надійшло запрошення від організації «Віра в другому світі» (*Glaube in der Zweiten Welt*) у Швейцарії доповідати про релігійне переслідування в СРСР. Я прилетіла до Галі Горбач у Німеччину. Ми сіли в її машину і разом з нею відбули всі інтерв'ю. Німецька й австрійська преса досить докладно висвітлила ці виступи. Славко Чорновіл, який, здається, був тоді на засланні й чув про мої виступи, писав у листі до мене: «Як добре знати іноземну мову!».

Протягом цілого року мені довелося подорожувати містами Америки й Канади — Вашингтон, Детройт, Клівленд, Філадельфія, Чикаго, Лос-Анджелес, Рочестер, Торонто, Монреаль, Вінніпег, Едмонтон (де лише не знаходила собі притулок українська людність!) — і розповідати спраглим за новинами людям про їхню переслідувану Батьківщину. Після кожного виступу українці зазвичай організовували зустріч з місцевою американською чи канадською пресою, де я знову переповідала з допомогою перекладачів про переслідування й арешти.

Усім цим «вояжам» настав кінець, коли завітала до Нью-Йорка Дарка Маркус і сказала мені: «Переїжджай до Чикаго, нам також належить одна дисидентка...» Отак я й опинилася в цьому місті.

Чикаго

Доля кидала мене все далі від України й від близьких друзів у США — Надії Світличної та Ніни Строкатої-Караванської, які залишалися жити на сході Америки, продовжуючи свою діяльність на захист політв'язнів в Україні. Улітку 1980 року ми з сином переїхали до Чикаго, і я вступила до університету вчитися на бібліотекаря. Також я пристала до групи дуже діяльних жінок, які належали до Сестрицтва Покрови пресвятої Богородиці при парафії української греко-католицької церкви святих Володимира й Ольги. Жінки гуртувалися довкола «Крамнички сумління», жваво цікавилися подіями в Україні, листувалися з дружинами політв'язнів і підтримували їх речовими посылками. Кошти на посылки вони здобували з продажу речей у «Крамничці сумління». На знак солідарності з ув'язненими українськими патріотами жінки влаштовували доповіді, вечори, голодні обіди, інформуючи ширшу громаду про події в Україні. Можна сказати, що вся парафія церкви на чолі з настоятелем отцем Бутринським гаряче підтримувала діяльність невтомної групи жінок. Серед тієї доброзичливої атмосфери в «Українському селі» на розі вулиці Супіріор та Чикаго-авеню, далеко від нью-йоркських хмародерів та пліток, що продовжували кружляти навколо моєї персони з легкої руки «стецьківців», я відійшла від емігрантської політики й закінчила університет, одержавши ступінь магістра з бібліотекарства. У Чикаго вступив до престижного Університету Лойола й син, закінчивши його через п'ять років. Це стало можливим завдяки професорові університету Василеві Маркусю, який поручився за сина, і його прийняли на студії без атестата про середню освіту.

* * *

Магістерку з бібліотекарства я одержала, але влаштуватися на працю в моєму віці, у 45 років, без жодного американського бібліотечного досвіду було безнадійною справою. Слов'янські

колекції при університетах потребували бібліотекарів, але мене навіть на інтерв'ю ніхто не запрошував, незважаючи на знання української та російської мов, на добрі оцінки та рекомендації професорів. Я сиділа в Чикаго і ждала «з моря погоди».

Саме тоді голова української секції радіо «Голос Америки» Оксана Драган запропонувала мені надсилати до них репортажі. Спочатку це була серія моїх особистих вражень про Америку, а пізніше я перейшла на огляд опублікованих книжок та журнальних статей про Україну. Я повідомляла також про переклади на англійську та інші мови поезій Василя Стуса, апеляцій і скарг українських політв'язнів тощо.

Мені так і не вдалося працювати в якійсь солідній університетській бібліотеці з нормальною платнею в колі колег-бібліотекарів. Колегія св. Андрія у Вінніпезі, куди мене прийняли на роботу 1983 року, — маленька установа, утримувана на кошти української православної громади: п'ять-шість викладачів та десять-дванадцять студентів. Але і з Вінніпега я продовжувала надсилати репортажі до Вашингтона. Оксана Драган почала запрошувати мене на постійну працю в редакції української секції «Голосу Америки». Через деякий час Анатоль Камінський запропонував їхати до Європи і працювати на радіо «Свобода» у Мюнхені. Я не скористалася жодним запрошенням. Часом шкодувала, що відмовилась, бо матеріально це була б без порівняння краща винагорода за працю. Але мені не хотілося відривати свого немолодого вже чоловіка, з яким одружилася того ж таки 1983 року, від його друзів та міста, де він прожив понад сорок років.

Мій чоловік Григорій Кукса

Гриця мені послали Небеса. У нагороду за все, що довелось пережити. Коли мене питали, як мені з ним, я казала жартома: як вареникові в маслі.

Я справді вірю, що нічого нема випадкового на цьому світі. У всіх випадковостях є якась невидима на перший погляд закономірність. Якась диригентська, провідна рука. Озираючись назад, скажу, що відколи доля повернулася до мене лицем, ці випадковості, не раз дуже незначні, були переважно зі знаком плюс. І коли їх усіх узяти до купи й поставити в один ряд, можна побачити дивовижну картину.

Ось приклади. На якомусь пластунському зібранні в Чикаго, коли наші з Морозом стосунки припинились остаточно, я звернула увагу на чоловіка, уже немолодого, але бадьорого. Особливо його чуприна впала мені в око. Біла-білесенька — цілковито сива. Зовсім незнайомий чоловік. Ні з того, ні з сього я подумала: «От якби мені трапився такий-от чоловік. Нічого, що старший. Мала б друга».

Саме такий і зустрівся мені Гриць — набагато старший, із сивою хвилястою чуприною, дуже добрий, щирий друг, який любив жарти. Казав: «Бери мене, Раю, я тобі пригодюся...».

У тому ж Чикаго мені розповідала знайома жінка, як вона зустріла свого другого чоловіка і хто він був. Перший чоловік її помер. Був він освіченою людиною — здається, навіть письменником, — але мав тяжкий характер. Другого чоловіка зустріла в церкві. Не був він аж такий освічений, як перший, але був лагідною й доброю людиною. Прожила з ним душа в душу рівно десять років, потім він захворів і помер. Я слухала її слова, а мені ніби хтось казав: це і в тебе так само буде. Воно настільки чітко закарбувалося в голові, що коли я зустріла Гриця й одружилася з ним, перші роки пам'ятала, що жити нам разом лише 10 років. Пізніше якось забула про це і згадала тільки тоді, коли Гриць занедужав і так само через десять років помер.

А ось і зовсім незначний випадок. Приїхала я до Вінніпега й заходила господарювати коло Грицевої хати — садити квіти. Дуже хотілось посіяти матіолу (називали її в нас на Донеччині нічною фіалкою) — так, як було за мого дитинства.

Мама завжди сіяла її коло хати, щоб пахла увечері. Але я не знала, як вона називається англійською мовою, щоб купити насіння. Гриць також на тому не розбирався. Нічого не зробиш, буде без матіоли. Минув який місяць чи два — раптом коло паркану із сусідською польською родиною зацвіла матіола і запахла на весь двір! Чудо та й годі! Я ж її не сіяла! Тут я вже на правду подумала про якісь чародійства. Але одного разу підійшла до тої матіоли сусідка, старенька полячка, і засміялась: «Це ж я вам посіяла матіолу». Але хто сказав їй сіяти її на нашому дворі, не на своєму?

* * *

Гриць був завзятим читачем, мав удома невелику бібліотеку з україністики та «советознавства» й уважно слідкував за подіями в Україні. Ходив на зустрічі з Олександром Солженіциним, Віталієм Коротичем, з усіма, хто навідувався з України. Не зважав на різні табу, нав'язувані частиною громади: з комуністами, мовляв, жодних зустрічей! Розповідав, як одного разу запросив додому горезвісного писаку про український буржуазний націоналізм, Євдокимова, у надії напоїти його і щось вивідати. Але Євдокимов, видно, мав якийсь засіб — пити пив, але не п'янів. Отож вивідати нічого не вдалося. Гриць тільки накликав на себе гнів «бандерівців» за те, що зустрівся з комуністичним ідеологом: вони йому прокололи в автомашині всі колеса.

Він був найпершим слухачем усіх моїх репортажів до «Голосу Америки» і часто давав слушні зауваження. Якби війна не перервала його навчання в Миколаївському педагогічному інституті, з нього вийшов би добрий учитель історії. Історію України він знав набагато краще за мене. У них вдома були твори Михайла Грушевського, що їх передплачував старший брат Василь.

* * *

А ще Гриць був цікавим оповідачем. Оповідати ж йому було що.

Розповідав він про свої пригоди в армії, про німецький полон, з якого втівав кілька разів. Брат Василь говорив йому, що у випадку війни Боже борони воювати й віддавати життя за Сталіна, бо гіршого ката за Сталіна на землі нема. Тому на фронт Гриць пішов саме з такою настановою.

Одного разу німецькі літаки скидали на них не бомби, а листівки, в яких українською мовою закликали здаватися. Гриць одну таку листівку сховав, а при нагоді, коли його частина десь аж під Сталінградом була розбита, він сховався в полі у копиці соломки. Коли зранку побачив на дорозі перші німецькі патрулі, то вийшов здаватися, простягаючи німцям листівку. Німці, щоправда, листівку викинули (може, й не знали, що то є), а Гриця, здається, ще й побили. Запроторили його в «табір військовополонених», який був просто шматком землі, оточеної колючим дротом.

Для сотень чи, може, навіть тисяч полонених німці привозили раз у день здохлу коняку, яку просто скидали на землю і з якої через годину лишалися тільки кістки. Надворі була осінь, починалися дощі, тому, зрозумівши, що довго в таких умовах не протягне, Гриць вирішив тікати. Про одну з тих втеч пам'ятаю таке. Німецька охорона містилася в якомусь приміщенні просто над глибоким урвищем чи крутим глибоким яром. Прикинувшись, що йде до того приміщення, Гриць вичекав, доки охоронець відвернувся, тоді зробив крок у бік урвища й покотився вниз. Так він утік і пішки пішов на Захід, додому. Ночувати і харчуватися доводилось де попало. Часом знаходив на полях незібрану городину. Звертався до селян. Казав, що росіяни ставилися до нього майже вороже за те, що тікає, не воює з німцями: «От ми воювали з німцями у першу світову за свою батьківщину хіба так, як оце ти...» Інакше ставились до нього пізніше українські селяни — зі співчуттям, ділилися, чим могли. Його ловили нім-

ці, а він знову втікав. Так пішки й дійшов до Кіровоградщини, до своєї Арсенівки. В сусідньому селі заночував у знайомого дядька. Хотів розвідати, що роблять німці в селі. Дядько сказав: «Сталіна знаєш? Ото й Гітлер та німці такі самі!».

Григорій влаштувався в колгоспі рахівником. Як тільки почали наближатися «червоні», подався на Захід, услід за німцями. Мати із сестрою забідкалися: «Та що ж з нами буде, як довідаються?». Порадив казати, що пішов у партизани.

Десь по дорозі на Захід дістав він коня з возом і на тому возі доїхав до Румунії. Там коня з возом продав, купив костюм. Разом з іншими біженцями опинився в Німеччині, де всіх утікачів загнали в якийсь ангар і змусили працювати впроголодь під американськими бомбардуваннями.

Після капітуляції Німеччини Григорій потрапив у табори для переміщених осіб. І тут довелося не на жарт потерпати, бо совети полювали на своїх колишніх громадян, особливо «східняків», повертали їх додому. А наївні американці, дивуючись, чому люди не хочуть повертатися на батьківщину, вантажили втікачів на вантажівки і відправляли їх у зону советської окупації. Люди були в страшному розпачі: бувало, що дехто зі спійманих, щоб не потрапити в лапи енкаведистів, пробував втекти, стрибав з вантажівки й розбивався на смерть. Табір, в якому перебував Григорій, зважився на нечуваний ризик: у присутності американських та радянських представників утікачі через свого перекладача, Любов Дражевську, яка володіла англійською мовою, пояснили, чому вони не хочуть повертатися до «радянського раю». Аж після цього їм дали спокій.

* * *

Розказував Гриць і про колективізацію та голод 33-го року. Йому тоді йшов тринадцятий рік, отож усе розумів. Хату їхню конфіскували як куркульську. Він з мамою залишився жи-

ти в коморі, а старші брати й сестри порозбігалися хто куди ще перед розкуркуленням, коли побачили, до чого воно йде. А вижив з мамою лише тому, що в їхній конфіскованій владою хаті влаштували дитячі ясла для сиріт. Дітей померлих від голоду батьків якось там харчували, отож і їм дещиця перепадала. А ще допомагав старший брат Василь, який перед голодомором утік до Миколаєва і влаштувався бухгалтером заготівельної контори. Він потайки вночі привозив трохи борошна й залишав для них у хліві.

Розмова з ним про голод і те, що передувало голодові, збереглася, бо була записана на касету понад 25 років тому, в березні 1986 року, у присутності мого сина Валентина. Ми питали, а він розповідав. Григорій мав дивовижно добру пам'ять не лише на події, а й на прізвища. Його свідчення видаються мені сьогодні настільки важливими, що наводжу їх майже дослівно, залишаючи його мову без змін, а наші питання позначаю курсивом.

- ❖ ...Була в нас велика родина. у мами помер чоловік, а в батька померла дружина. Вони одружилися, в кожного було вже по троє дітей, та ще народилося спільних троє. А ще жила з нами баба. Советська влада давала на кожного їдока по гектару землі. Одержав батько 12 гектарів землі, це було багато землі. Але було шестеро синів, було кому робити. Батько був працьовитий, добрий господар. Кожної весни боролися з ховрахами, що поїдали зерно. Їхали в поле з великим катком, кип'ятили воду і заливали кожну нору. А сусід нічого не робе. То батько піде до нього: «Слухай, я ж своє зробив, але хіба ховрах знає, де твоє, а де моє? Їстиме ж і моє!». Надоїло балакати, то підемо позаливаємо й сусідські ховрахові нори. У нас завжди добрий врожай був, зерно здавали державі, батько тримав багато овець, було дві корови, чотири сараї. Купив батько молотарку. Молотив не лише в себе, а й людям. Як сьогодні пригадую, прийдуть і так просять: «Та ж Юхим Данилович, уже стійки ростуть, треба ж помолотити, я ж ціпом не перемолотю». То й молотив їм, батько не дуже дорого брав.

— А були у вас багаті, поміщики?

Були, але я не знаю, де вони поділися. Мабуть, повтікали.

— Чи ви мали найбільше землі?

Ні, були такі, що мали й по 18 гектарів, але негодні були обробити. Були й багатші за нас, один мав у селі олійню, інший — млин. Вони були багаті.

— А коли вони все це придбали, вже після революції? За тих десять років?

Все після революції. Усе за тих десять років. Продуктивність праці була дуже висока. Такого добра ще не було на Україні. Все це до колективізації. Потім почали обкладати великими податками не лише людей, але й церкву. Було в селі два священники: отець Яків і отець Михайло. Заставляли священників, щоб вони виступали на зборах і казали: «Бога нема, я обдурював народ тільки для того, щоб бути священником і вашим трудом жити». Отець Яків пішов на те, бо боявся арешту, став працювати бухгалтером в МТС, та його скоро звідти вигнали. У 33-му помер з голоду. А отець Михайло відмовився — сказав, що не може брехати. То його засудили на десять років тюрми. Він потім опинився тут, в Канаді.

Було в селі дві церкви, одна — дерев'яна, а друга — цеглова. То дерев'яну розібрали. А в цеглову заклали динаміт і підірвали. На моїх очах. Купа каміння...

Як прийшли нас розкуркулювати, батько їм каже: «Та ж мені дала землю советська власть, це вона мене поставила на ноги, маю шестеро синів, а ще три дочки, то я й дбав, щоб кожного оженили і кожному вділити...» Не допомогло.

Прийшла комісія розкуркулювати — пес гавкає, а батько став на воротях, наставив штиля на Марка, який був у комісії, й каже йому: «Ось я тебе як розкуркулюю... « На другий день прийшли енкаведисти, застрелили собаку, а батька забрали. Так більше ніхто його й не бачив. Спритніші втікали до міст і вижили. А батько казав: «Я зі своєї хати нікуди не піду». От і не пішов... Мабуть,

десь у Вінниці й загинув. Та хіба тільки одна Вінниця була? То тільки Вінницю розкрили за німців. (Йдеться про розкриті захоронення розстріляних енкаведистами в'язнів. — Р. М.)

А спритніші втікали. Мій двоюрідний брат Денис Осиченко, що тепер в Канаді, утік восени 1932 року. Прийшли його арештувати, а він утік у чому був через вікно комори за хату й побіг через городи, ускачив у якусь яму, викопану для буряків. Надворі листопад-місяць був. А тут іде поштар, Воловик Фока, пошту несе. Побачив Дениса в ямі. Ті вискочили з хати, питають його: «Де він, не бачив? Куди побіг?». «Побіг, і побіг, і побіг, — каже поштар, — оце вже, мабуть, аж у Глинському, так біг, бо ж голий був...» Збрехав їм поштар. А Денис до хати так і не повертався, принесли йому одяг, подався на Донбас, сказав, що з бідняків, виробив документи, влаштувався завідувачем кухнею, ще й допомагав родині під час голоду. Врятував родину від голодної смерті.

— *А як розкуркулювали, то хто: місцеві чи хто?*

Місцеві. Але завжди представник із району був. А з місцевих Кузьменко, член партії. Він керував викачуванням хліба. Ходили по хатах із шпичаками, він сам ходив, шукали у куркулів, чи хто закопав хліб. Наш двір увесь простромлений був тими шпичаками. Пізніше за те, що він не виконав хлібозаготівлі, був у селі суд; казали, що йшов на руку куркулям, що хліб є, а він не виконує плян. Дали йому 7 років тюрми. Я й досі пригадую: суд скінчився, а він отако йшов, згорблений, той бідний Кузьменко.

— *То до вашого села не приїжджали з міст?*

У нас не було. Ага, збирати врожай приїхали якісь студенти, бо не було кому збирати.

— *Росіяни чи українці?*

Ріжні були. Знаю, що один українець був. Ми з ним спорили. Бо я казав «коморя», а він каже: «То неправильно, треба казати 'комора'». Я кажу: «Ні, у нас в селі кажуть 'коморя', то і я кажу 'коморя'». А він каже: «То тоді кажи 'хатя', а не 'хата'». То це ті, що помагали збирати врожай.

— Коли ж почали люди помирати?

Зимою вже де-не-де помирали, але масово почали помирати весною 33-го. З березня аж по червень.

— Ти згадував, що бідніші гинули ще швидше за багатих...

Та ж вони перші й помирали. Куркулі розбіглися, спритніші були, і таємно помагали своїм, як оце брат мій Василь, який привозив вночі з Миколаєва і залишав нам муку в сараї. Ми його і не бачили, але знали, що це він. Біднота, що розкуркулювала, вона найперша й померла. В нашому розкуркуленому дворі був великий і довгий сарай. В ньому влаштували колгоспну конюшню, а конюхом зробили Сокуренка Хому Васильовича — найбільшого комсомольця в селі. Доручили почесну роботу — колгоспним конюхом. Для коней видавали овес, а він той овес крав і приносив до мами: «Тітко Маріє, зваріть: і мені, і вам трохи буде». І мама варила йому той овес. Але хтось прислідив, піймали його, судить не судили, бо ж комсомолец, але вигнали з конюшні, то він один з перших і помер — той, що розкуркулював.

— А він і вас розкуркулював?

І нас так само розкуркулював. Але ж кудись далі боявся нести овес — а тітка Марія поруч у дворі, в чулані сидить...

— Ті, що помирали, що з ними робили?

Збирали їх, колгосп виділив підводу.

— Було кому збирати?

Було кому. Активісти. Бо хто збирав трупи, то за кожного трупа давали 100 грам хліба.

— Як то за кожного трупа?

Ну як назбираєш десять трупів по селі, то дістанеш кілограм хліба.

— Від кого, від колгоспу?

Від держави.

— А хто держава? Сільрада чи хто?

В колгоспі комора була. Хліб привозили з Глинська, сусіднього села. Було в Арсенівці 220 дворів, то загинула половина. Десь близько тисячі людей.

— Ти якось згадував, що носив якісь звідомлення. В якому це місяці було?

Десь у травні. Ото тут в еміграції сперечалися: чи є статистика, чи нема? Чи вони знають? То я кажу, що була статистика. В нашій хаті була контора, звозили голодних дітей, в яких батьки помирали. Я ходив в Глинське до школи, до 5-го класу. А там коло школи був МТС (машино-тракторна станція. — Р. М.), а при МТСі — «особий отдел». І то кожного ранку треба було сводку нести до особого отдела — НКВД. І як я їду до школи з торбою через плече, то мені давали коноверта, запечатаного сургучем, щоб не читали. Кожного разу несу такого коноверта у полотняній торбі разом з книжками. А мама питає: «Що ж це ти за пакети носиш?». «А я не знаю, — кажу, — що секретар сільради дає, то я й несу». «От як буде дощ, — каже мама, — поклади зверху того коноверта на книжки, щоб усе намочилося. Він розклеїться, а тоді зайди під міст та почитай, що то ти носиш». Десь перед школою був міст. «Тільки ж не читай на дощеві, — наказує мама, — бо то буде видно, що читав». Я так і зробив. Написано було там про посівну, скільки чого посіяно, а в кінці — список тих, хто того дня помер, всі прізвища.

— Ти не фригадуєш, хто тоді помер, скільки людей померло?

Вісім людей. Знаю, що прізвище Конограй: Петро, Катерина, Андрій... Шестеро дітей, тато й мама, тільки баба й вижила.

— А ще хто в селі помер, не пам'ятаєш?

Сокуренки, перша хата скраю. То була велика родина, семеро дітей, серед них двоє дівчат, батько, мати, ще якась баба була — усі померли.

— Ну, то що ж ти з тим конвертом зробив, як було далі?

Ага, відкрив, прочитав, поніс тому...

— *А що, заклеїв знову, чи як?*

Та так, як він був розклеєний, поніс туди й віддав. А то був жид, Гайвас на прізвище.

— *Ти йому кожного разу давав чи був хто інший?*

Той самий. Називали його «Гайвас, собака».

— *Так казали? А чому, дуже лютий був?*

Ну та ж бо знали, що він особий отдел, ГПУ. Він як побачив, як скипів! На ногу як наступить: «Ти нащо відкрив?». Ще й по морді дав. Кажу: «Я не відкривав і не читав, он дощ який, всі книжки мокрі». Не признався я. Але більше тих сводок не носив. Виділили коня, і хлопець конем кожного ранку возив.

— *Якось ти згадував про російські села поблизу Арсенівки. Не пригадуєш, як там було?*

Знаю, що вони були сильно проти колективізації, ті російські села, але голоду в них такого не було.

— *Не було голоду в їхніх селах? А як так сталося?*

Було, але не так. З голоду не мерли. Хліб не забрали увесь — так, як у нас. Не забрали весь врожай. Люди ходили до них міняти. Мама однесла туди різні кожухи міняти на хліб.

— *А як далеко від вашого села? Як ті села називалися?*

Золотарьовка і Нікольське. Десь п'яте село від нашого.

— *У тих двох селах люди не мерли?*

Ні, не мерли. Знаю, що вони окрему газету російською мовою мали. В нас районна газета «Прапор комунізму», а в них так само, тільки по-російськи...

— *А люди не чинили опір?*

Та куди там... Це коли колективізація була, то були бунти. Знаю, що найбільший бунт був в селі Семиг'р'я. Там був голова сільради з нашого села, Коломієць Омелько Семенович. Колективізація — а ніхто не йде в колгосп. То село збунтувалося, його

хотіли вбити. Він утік в кальсонах, прибіг додому через кілька сіл. З Кременчуга приїхали придушувати бунт. Через наше село проїжджала кавалерія. Оточили село, хто опирався — розстрілювали на місці. Багатьох арештували.

— *А у вашому селі що було?*

В нашому селі був організований колгосп, і то насильно організований. Але з'явилася стаття Сталіна «Головокружение от успехов». Що ніби на місцях перегнули палку... Отоді як пішло, особливо жінки: порозбирали з колгоспу свої коні, свої вози, все, що перед тим звозили до купи. За три дні розібрали все — колгоспу нема! Я як сьогодні пригадую: приїхав із району представник переконувати, що в колгоспі буде краще, будуть пільги, буде держава помагати, та й, зрештою, ви ж пішли добровільно в колгосп. А тут Гнененко Лавро каже: «Добровільно! Ви цуркою за моє серце в колгосп тягли, а ви кажете 'добровільно'!». Як сьогодні пригадую, як він казав тому представникові «цуркою за моє серце тягли до колгоспу». Бо ми, діти, тільки й бігали і слухали, що вони говорять.

— *А пізніше що, всіх назад заганяли?*

Приїхали з району, почали мітинги скликати й скликати — загнали всіх назад...

Пізніше не до бунтів було, люди ледве ходили. Ще й сьогодні переді мною ходять отако по селі, ледве йде, все пухле, а як уже перепухне, тече вода із тебе. То страшно! Люди їли все, що попало! Дохлих колгоспних коней розтягали, варили і їли. То страшно, що було!

— *А ти казав, що ховрахів їв...*

І ховрахів їли. Мама навчила їх ловити. Зранку збудить, бо вони зранку на траву вилазять.

— *Скільки ж ховрахів можна було зловити за день?*

До 10–11-ї години зо п'ять–шість ховрахів.

— *І мама могла їх їсти?*

Певно що їла! Мама варила і їли.

— *А хто шкірку здирав?*

Я здирав. Із сусідським хлопцем ловили. Сусід Іван, ми вдвох ходили. І так смакували ті ховрахи... Каже він: «Ти знаєш, як уже й не буде голоду, ми й далі будемо їх їсти, от смачне!». А потім, як скінчився голод, то короста на всіх напала. Бо їли усе, що попало.

— *То ти кажеш, що гинули бідніші?*

Гинули всі. А во, такий Цурюпа. Велика сім'я була, дуже порядна родина. Багатші були. Розкуркулені. Інші розкуркулені втікали, а він, як і мій батько, казав: «Зі своєї хати нікуди не піду». Було в них шестеро дівчат, один хлопець та батько й мати. Всі померли — і так само першими померли.

Перший раз держава почала давати допомогу, коли треба було косити траву й годувати худобу. Весною 33-го року. Казали: як хто годен скосити 25 сотих трави, то буде кухня, варитимуть сочевицю, даватимуть їсти.

— *Це вже коли половина люду померло? 25 сотих — то дуже багато, а люди ж ледве ходили, кажеш...*

Так, траву дуже тяжко косити: вона висока, і попробуй тягнути косу. Пригадую, що і я туди пішов, хтось дав мені попробувати тої сочевиці. А коли вже почали збирати врожай, то давали пайки на вироблений день. Привезли сім'я, привезли гречки.

— *Отже, все це десь було? Звідки ж привезли?*

А хто зна... не знаю. Тоді вже хліба почали рости, в лісах гриби з'явилися, люди вибирали жолуді, товкли їх і їли. Отак було.

— *А що казали селяни про той голод? Ти не пригадуєш?*

Та що казали... Казали, що прийшла бандитська влада, та й вже.

— *У вас було дев'ятеро дітей. Що з ними сталося?*

Василь був за більшовиків у Миколаєві бухгалтером контори заготзерна і при німцях так само був. За це Василя після війни

розстріляли. Назвали коляборантом і розстріляли... Хіба міг він не дати німцям вивозити зерно? А Нестор був за німців старостою села. Ні одного військовополоненого не видав німцям! Теж після війни розстріляли.

— *То був мамин син чи батьків?*

Батьків. Старший брат, що був генералом, якому в тридцятих роках чекісти ребра на допитах повибивали, так той недавно помер. Так і помер переконаним комуністом. А ще були дівчата: Приська, Наталка, ну й Дуня, яка ще живе...

— *А тих, кого розстріляли, не реабілітували пізніше?*

Ні. Реабілітували тих, хто був засуджений за СБУ (Спілка визволення України. — *Р. М.*).

— *А що, у вашому селі були арештовані за СБУ?*

Мій брат Василь був замішаний, але викрутився, бо колега працював в НКВД і відстояв його. Але виглядає, що то було організовано самими енкаведистами, бо приїжджав з Кіровограда агітувати.

— *Знаєш, хто приїжджав?*

Знаю. Кривушин.

— *Росіянин?*

Не знаю, хто він був. Вибирив найсвідоміших, щоб була причепка для ліквідації.

— *А як він знав, до кого звертатися?*

Та, мабуть, знали. КГБ ж якось працювало...

— *Чи думаєш, що був він кагебешник?*

Як уже був суд, то Кривушин свідчив на них. Сам перед тим агітував і сам потім свідчив. Йому самому нічого не дали. Знаю прізвища тих, кого засудили: Туркало Петро, Невкритий Левко, Кукса Яків, Кукса Євдоким, Карпенко Гаврило, Коваленко Володимир — щось із восьмеро. Це в нашій Арсенівці.

Як я був на Україні, то Туркалова та Коваленкова жінки були ще живі, показували мені документи про реабілітацію. Це за Хрущова розносили удовам посвідки про те, що їхні чоловіки засуджені внаслідок надужиття за культу Сталіна, а тепер посмертно реабілітовані. Туркало Параска та Коваленко Василина показували посвідки й казали: «Хочеш — то візьми до Канади». Я боявся брати. А ще розказувала Параска, що в колгоспі залишилося восьмеро коней та два п'яні конюхи: самогонку п'ють і п'яні лежать. Їй треба кізків долівку помазати, а коні голодні — кізків нема. Пішла Параска сваритися, а конюхи до неї матюками: «Іди, бабо, будеш нам вказувати» — і далі п'яні лежать. То взяла баба свою Катю, та накосили трави, та нагодували коней, щоб кізки мати. «Ото, — кажуть, — поїдеш до Канади, то розкажи там, які то падлюки той Кіт Олекса та Лаврів Василь, лежать п'яні, а коні голодні, дерев'яні жолоби гризуть». Кіт Олекса та Лаврів Василь були молодші за мене на 5–6 років. Пригадую Василя, як він перший рік до школи пішов, вірша розказував на жовтневу революцію, маленький такий, шепелявий. Вийшов на сцену та й каже коротенького вірша: «Хай живе товариш Сталін, Хатаєвич і Це-Ка, я частушки вже кінчаю, до поба-а-ачення, пока!». Той самий Василь, що конюхом став у колгоспі...

— *Розкажи ще, як ти вперше зголосився до мами.*

Коли Сталін помер 1953 року, я написав обережного листа на адресу сусідки: «Пише вам з Канади Сава Небесний, хотів би я знати, чи живий мій товариш, який під час війни жив у вас по сусідству...». Здивована сусідка понесла того листа до сестри Дуні. А Дуня упізнала мій почерк та як вигукне: «Це наш Гриша!». Отак і почалося листування та посилки до родини. За ті мої посилки й хату збудували. Мама ще жила, але незабаром померла.

* * *

...З Грицем я познайомилася в серпні 1980 року, коли мене, як члена Закордонного представництва Української Гельсінкської Групи, запросили до Вінніпега виступати перед українською

громадою. Потім листувалися, відвідували одне одного. Через три роки одружилися, а ще через десять Гриць помер, і я його поховала у тому ж Вінніпезі. Чоловічий хор ім. Кошиця з диригентом Володимиром Климковим на чолі провів його в останню дорогу піснею: «Чуєш, брате мій, товаришу мій...»

Якщо підсумувати моє сімейне життя, то з Морозом довелося разом прожити всього якихось п'ять бурхливих років, повних непорозумінь, зради і сварок. Усього п'ять років, якщо не рахувати перші два роки, коли я вчилася у Львові, а він працював на Воліні, і ті тринадцять років його концтабору та в'язниці, які гріх було б назвати сімейним життям. Тринадцять років моїх нерівних змагань з КГБ — переслідувань, залякувань, гонінь і утисків.

З Грицем ми прожили десять спокійних років, і я навіть не уявляла собі, що можна жити з чоловіком так злагоджено й мирно. Тому й кажу, що його мені послали Небеса. Може, як компенсацію за «шкідливість для здоров'я» тих попередніх тринадцяти років.

* * *

Колегія св. Андрія, куди взяли мене на працю, мала, однак, деякі переваги порівняно з великими університетськими бібліотеками. Не хлібом же єдиним живе людина... Насамперед це було спокійне місце для праці, де я була сама собі господинею. І хоч роботи було дуже багато, доки не закінчила впорядкування бібліотечних фондів, завжди можна було знайти годину для перегляду не лише українських журналів і газет, звідки я мала постійну інформацію про те, що діялося в Україні, а й каталогів університетських видавництв, звідки знала, що виходить у світ. Отож мала з чого вибирати для своїх репортажів на радіо.

Готуючись до репортажів, я багато читала — іноді всі суботи й неділі. Але це сприяло кращому засвоєнню англійської мови

та розширенню світогляду. Стала розрізняти, хто є хто серед авторів, — особливо серед авторів українського походження. Про їхні публікації я розповідала насамперед, бо вони торкалися переважно чи то України, чи то відносин України з Росією і найточніше відображали українську ситуацію.

Моїми улюбленими авторами стали Роман Шпорлюк, Орест Субтельний, а також Іван Лисяк-Рудницький (обидва: і Субтельний, і Шпорлюк — вихованці останнього). Все, що вони писали, було, фігурально висловлюючись, попаданням у самісіньку десятку — себто точніше й виразніше не скажеш. Те саме можна сказати і про праці відомого знавця церковного життя Богдана Боцюрківа. Його аналітичні статті настільки точно відображали ситуацію в Україні, що я, вперше прочитавши їх у журналі *Religion in Communist lands* («Релігія в комуністичних країнах»), наївно дивувалася, як можна жити далеко за межами України і так точно інтерпретувати події. На жаль, Богдан Боцюрків передчасно відійшов із життя.

Серед інших авторів, які прозвучали для України в моїх перекладах і стислих резюме, варто назвати монографію Томаса Приймака про Михайла Грушевського (видання Торонтського університету), доповіді та статті Петра Потічного, відомого дослідника документів УПА, працю Юрія Шевельова про становище української мови на українських землях під різними окупаційними режимами: Польщі, Румунії, Чехословаччини та Росії. Він порівнював переслідування української мови різними владами, і найгіршою серед них виявилася російська. На підставі цього дослідження я зробила щонайменше десяток передач.

Це сьогодні деякі з тих праць перекладені в Україні і є доступними для читача. А тоді я сама дивувалася, що мені дозволяли це робити в передачах «Голосу Америки», який був досить стриманим в оцінках і зосереджувався понад усе на американських подіях, у тому числі розважальних. Але вихід книжки в Америці — також американська подія. Адже то не були вигадки-від-

себеньки сердитої емігрантки. То були дослідження й висновки поважних науковців Заходу.

З неукраїнських авторів особливо запам'яталась книга американського історика Яна Томаша Гросса про захоплення Західної України та Західної Білорусії Радянським Союзом у 1939 році. Він описував арешти, допити, депортації на підставі свідчень очевидців, засланих до Сибіру, з яких пізніше польський уряд в екзилі зі згоди Сталіна створив армію для боротьби з Гітлером.

Родичка Олени Антонів, Надя, дружина її двоюрідного брата, пережила таку депортацію на власній шкірі — щоправда, вже після другої, повоєнної окупації Західної України. Вона оповідала мені про жахи на пароплаві, яким її, молоду дівчину, везли разом з іншими депортованими кудись на Колиму. Їхали тисячі, а привезли, може, якихось триста душ. Запам'ятала я таку деталь з її розповіді: їсти давали тюльку чи оселедці, а води не давали. Люди божеволіли від спраги. І ось наглядачі принесли у набитий людьми трюм два відра води і просто вилили ту воду на людей. Коло Наді сиділа монахиня й шепотіла їй на вухо: «Молись, не дивися на воду, молись, молись!». І Надя молилася, і Надя вижила...

Отож, здогадуючись, про що буде оповідати Ян Томаш Гросс у своїй книзі (а це було видання престижного Принстонського університету), я негайно передплатила її й заходила переповідати. І яка ж була моя радість, коли після «перебудови» завітав до мене в гості у Вінніпезі Михайло Осадчий і сказав, що у Львові чули ці передачі.

Сподіваюся, що читач не знайде в цих розповідях якісь вихваляння. Мені хотілося про це розповісти, бо я завжди думала: якщо був якийсь сенс у моїй еміграції, то полягав він також у тому, щоб люди в Україні почули правду про систему, в якій живуть, — правду, за яку гинули мої друзі й однодумці в концтаборах і яку й досі намагаються приховати в Україні темні сили.

Вінніпег

Сьогодні це тихе, провінційне місто, хоч колись воно було столицею українського громадського життя в Канаді. Протягом кількох десятків років радянської епохи сюди навідувалися представники з України на Шевченківські святкування. Були це переважно письменники, які користувалися довір'ям влади. Розповідали, що в 1960-х роках подібні візити давали тутешнім українцям можливість обмінятися щирим словом із земляками, розпитати про їхнє життя-буття та почути у відповідь бодай трохи правдиве слово. У 1980-х роках будь-який щирий діалог був уже неможливим. Делегати з України зазвичай відбували зустріч із обмеженою кількістю публіки — переважно з викладачами та студентами департаменту славістики в Манітобському університеті, потім їх вели кудись на обід, а ночували вони, якщо це були Драч або Павличко, здебільшого у Володимира Климкова, відомого в Канаді диригента хору ім. Олександра Кошиця.

Одна з таких зустрічей відбулася в березні 1985 року, коли до нас долітали тривожні чутки про катастрофічний стан здоров'я Василя Стуса в уральському таборі, де вже перед тим замучили на смерть українського вчителя Олексу Тихого, й коли не стало Валерія Марченка, єдиного сина в матері, талановитого публіциста й журналіста, свідомо вбитого відмовою в лікуванні хворих нирок.

Того року до Вінніпега на Шевченківські читання завітали троє осіб: директор Інституту мовознавства Віталій Русанівський, ректор Полтавського педагогічного інституту Іван Зязун та відомий український поет Іван Драч. Доповідь Русанівського була присвячена мові Тараса Шевченка, а Зязун говорив про якийсь педагогічний експеримент у своєму інституті. Іван Драч виступив останнім і читав свої вірші. Як і можна було сподіватися, присутні не відчули з виступів гостей жодного живого подиху із сучасної

української дійсності, жодної проблеми — тиша в Україні й благодать, усе процвітає й благоденствує, у чому й поспішив запевнити нас І. Зязун. Наприкінці свого виступу він не зміг утриматися від бадьорого запевнення, що все йде в Україні згідно з Шевченковим заповітом та найпалкішими поетовими мріями.

Відомо було, що діячі культури з України не роз'їжджали світом самі, без пильного ока наглядача: чого доброго, ще наберуться якоїсь «буржуазно-націоналістичної» скверни або й самі щось зайве ляпнуть... Тому я з цікавістю приглядалася, хто ж це з них у ролі наглядача. Шило швидко вилізло з мішка: Іван Драч, виступаючи останнім з трійки, час від часу позирав на Івана Зязуна — чи, мовляв, усе гаразд? А товариш Зязун самовпевнено сидів і схвально кивав головою: він явно почував себе господарем церемонії. Забувши, що він у гостях, навіть починав плескати в долоні першим.

І все ж так легко відбутися гостям з України не вдалося. Почалися каверзні запитання. Я спитала Зязуна, як відбилися на школах Полтавщини рекомендації чергової конференції про посилення вивчення російської мови, зокрема про підвищення платні вчителям російської мови та ділення класів на підгрупи на уроках з цієї мови. Іван Зязун запевнив, що нічого про таку конференцію не знає. Ще одне моє питання було про Шевченка: «Де був би Шевченко, якби жив сьогодні: чи не пішов би він услід за Валерієм Марченком та Василем Стусом у російські концтабори, де вже загинув перший і на грані смерті другий?». Іван Драч не витримав, забув про наглядача і сказав: «Думаєте, нам це не болять?».

А присутні питали й далі: хтось нагадав гостям, що влада нещадно розганяла щорічні сходи молоді коло пам'ятника Шевченкові в Києві 22 травня, в день перепоховання поета в Україні; хтось інший спитав, чи відвідали гості пам'ятник, споруджений українцями Вінніпега на знак Голодомору 1932–1933 років. На цьому Іванові Зязуну остаточно урвався терпець: він устав і висловив своє обурення з приводу запитань, які, мовляв, не

мають жодного стосунку до Шевченка. Тут керівник департаменту славістики поспішив поставити крапку на зустрічі української делегації із земляками...

Уже в умовах «гласності й перебудови» до Вінніпега на Шевченківські дні приїхала делегація, у складі якої був Дмитро Павличко. Ця делегація поводитися набагато вільніше, і вже ніхто в ній не обурювався, коли люди питали про політичну ситуацію в Україні. Однак добре пам'ятаю, як Павличко зреагував, коли було згадано про виступи Вячеслава Чорновола в ті перші роки «гласності»: мовляв, такі, як Чорновіл, лише заважають своїм радикалізмом...

Десь року 1987-го чи 1988-го до Вінніпега приїхав з Оттави посол СРСР у Канаді виступати перед студентською публікою Манітобського університету про «гласність і перебудову». Величезний актовий зал був напхот напханий, бо ж події були історичні. Говорив він про горбачовські зміни. Між іншим, сказав, що нема вже політв'язнів («Де ж вони раптом узалися? Завжди казали, що політв'язнів в СРСР нема, є тільки кримінальні злочинці...», — подумала я, слухаючи його) і що можна вільно приїжджати в Україну без жодних проблем. Я слухала, як він бреше, бо знала достеменно, що наші хлопці ще сидять, принаймні знала про Геля. А моя заява про отримання візи до України лежала в радянському посольстві вже майже півроку без жодної відповіді — «ні ответа, ні привета»...

Коли настав час на запитання, я устала та й кажу: «Ось ви кажете, що нема політв'язнів, а мій приятель, політв'язень Іван Гель, ще й досі сидить. І моя заява про бажання відвідати в Україні хвору 85-річну матір лежить у вас без жодної відповіді шість місяців». Він вигукнув: «Не може бути!», а тисячний зал студентів на це буквально загук: «У-у-у-у» (мовляв, знову брешете?). Студенти ж освічений народ...

Врешті мені допоміг придбати ту візу наш парламентарій, філіппінець Пахтакан, який з власного досвіду знав тоталітарну

систему. Коли я звернулась до нього по допомогу, він зрозумів, що йдеться не лише про візу і дозвіл відвідати Україну, а й про те, щоб советам було відомо, що за мною стоїть канадський урядовець. Про всяк випадок він особисто пішов до радянського посольства. Вони йому кажуть: «Хіба це входить у ваші обов'язки?». А він їм на те: «Може, я зберусь відвідати Україну, то хочу знати, як довго чекати на візу...» Тільки після цього дали мені дозвіл їхати.

Я тоді найпершою з усіх неблагонадійних відвідала Україну, але й «шмонали» мене в окремій кімнаті хіба ж так! Та про це пізніше.

Апарламентарій Пахтакан на черговій зустрічі з нами, своїми виборцями, назвав мій випадок з візою одним зі своїх успіхів.

Найцікавішою для мене вінніпезькою подією треба назвати приїзд Андрія Сахарова з дружиною Оленою Боннер в лютому 1989 року. Вони приїхали на запрошення Дослідницької фундації при клініці св. Боніфаса у Вінніпезі, яка щороку під час урочистого бенкету нагороджує премією видатну людину світу. Клініка інтенсивно застосовувала досягнення фізики в галузі діагностики людських хвороб, і саме тут споруджувався Діагностичний центр магнітно-резонансного відображення.

Протягом цілого тижня новини про перебування подружжя Андрія Сахарова й Олени Боннер у Канаді, й зокрема у Вінніпезі, не сходили зі сторінок канадської преси. Не обійшлося без полеміки та звинувачень на адресу подружжя. Річ у тому, що єврейська громада Канади вимагала від канадського уряду збільшення квоти на єврейську імміграцію, мотивуючи це політичним переслідуванням євреїв в СРСР. А Сахаров на прес-конференції заявив, що теперішні біженці з Радянського Союзу, включно з євреями, не є політичними втікачами, і тому євреїв треба трактувати нарівні з іншими шукачами кращого економічного життя. Така заява роздратувала єврейську громаду, і їхній лідер у Вінніпезі назвав Сахарова інструментом горбачовської пропаганди. Це було абсурдом: якщо Андрій Дмитрович і міг бути «інстру-

ментом», то лише інструментом власного сумління. Я написала про це організаторам бенкету в честь Сахарова, згадавши, зокрема, і про його роль у долі нашої родини. У відповідь на мій лист до мене прислали кореспондента з місцевої газети для інтерв'ю.

Уся подальша поведінка Сахарова під час цього візиту тільки підтвердила абсолютну і безмежну чесність цієї великої Людини й показала, що він анітрохи не змінився. Не зважаючи на протести єврейської громади, Сахаров продовжував обстоювати свої погляди. Підтримуючи реформи Горбачова, він не забував підкреслити й свої застереження щодо них. Він не відмовився зустрітися з аборигенами Канади, які жалілися йому на урядову політику й на свою бідність у цій багатій країні.

Особливо яскраво показав свою чесність і цілковиту нездатність миритися з проявами фальшу Андрій Дмитрович тоді, коли відбувались урочистості під час прийому. На його початку пролунали два гімни: Канади й Радянського Союзу («Союз нерушимый республик свободных...»). Під час виконання радянського гімну Сахаров схилився до дружини і щось незадоволено прошепотів. А пізніше, виголошуючи своє слово, він сказав: «Я люблю свою країну й понад усе люблю свій народ. Але цей гімн у сьогоденному варіанті викликає в мене лише гіркі почуття. Він є уособленням фальшу й лицемірства, анахронізмом, залишком сталінізму, породженням і символом найпохмурішої епохи, а тому тут, у Канаді, мені було соромно його слухати»... Треба було мати неабияке відчуття правди, а ще й відваги, щоб отак, не зважаючи на урочистість моменту, серед похвал і компліментів на свою адресу, всупереч загальному піднесенню в залі, встати і внести в нього деякий дисонанс і розгублення. Організатори бенкету, щоправда, нічогосінько не зрозуміли. Другого дня, як подійкували втаємничені, вони побігли в бібліотеку департаменту славістики й обурювалися, чому їм видали застарілі слова гімну зі сталінської епохи...

Діагностичний центр при клініці св. Боніфаса відкрили через три роки. Але Андрію Дмитровичу не довелося взяти участь у його відкритті, як він обіцяв. Серце великої Людини зупинилося передчасно. Центр носить ім'я Сахарова, а вхід до нього прикрашає бронзовий бюст «Велетня ХХ століття» (за журналом *Time*), виконаний і подарований українським скульптором Леонідом Молодожанином.

Закінчу цей спогад про Андрія Дмитровича Сахарова словами Івана Світличного, бо ніхто не сказав краще за нього, ким була ця Людина для нашого покоління. З нагоди присудження Сахарову Нобелівської премії Іван писав у листі до дружини з концтабору:

...Хочеться висловити не тільки велику радість, але й найсердечнішу вдячність за те, що Він є, за те, що Він — такий, як є, за його мужність громадянина і гуманіста, що так самовіддано обстоює честь своєї Вітчизни, мабуть, найгіднішого сьогодні спадкоємця великого росіянина Герцена, подякувати йому за те, що він так беззастережно захищає людську гідність і людські права... подякувати тому, що зараз мені, та й не тільки мені, жити було б набагато скрутніше, якби не Його мужній патріотизм, що для багатьох і багатьох є зразком того, як можна і як треба жити, не марнуючи Богом даних років на півправди, півкроки, півдії, півміри, не вбиваючи себе і ближніх своїх страхом перед тим, що зблизька й не є таким страшним, як його малюють¹⁷.

* * *

1990 року я перестала працювати позаштатним кореспондентом для «Голосу Америки». З огляду на події в СРСР американці скоротили позаштатних кореспондентів поза межами країни. Я перейшла на працю до Міжнародного радіо Канади в Мон-

---

¹⁷ *Голос доби: Листи з «Парнасу»*. Книга перша. Київ: Сфера 2001, с. 282.

реалі й посилала їм репортажі до самого закриття української секції 2009 року.

...Горбачовська «перебудова» відкрила, нарешті, й для мене двері в Україну. У квітні 1989 року, після шестимісячного очікування радянської візи, рівно через десять років еміграції, літак приземлився в київському аеропорту «Бориспіль», і я ступила ногою на рідну землю. Зовні майже нічого не змінилося: як і колись, в аеропорту всюди вешталися озброєні вояки, нас зустріла насуплена, похмура жінка в уніформі «Аерофлоту». Мене відокремили від решти пасажирів і повели «на шмон» у сусідню кімнату: перевернули все догори ногами у валізі, веліли показати й порахували долари, які я везла із собою, і нарешті відпустили.

І все ж зміни були: серед тих, хто зустрічав на виході пасажирів літака, стояли мій кум Микола Горбаль, якого звільнили з довголітнього ув'язнення, а також сестра Валентина і брат Іван — по його обличчю знову текли сльози, але цього разу це були сльози радості...

Микола повів мене з братом і сестрою на квартиру своєї дружини Олі Стокотельної. А тут на нас чекав цілий гурт друзів: Опанас Заливаха, Зеновій Красівський, Михайлина Коцюбинська, Євген Сверстюк, Атена Пашко та Надя Лук'яненко — перша дружина Левка Лук'яненка. Звідти Зеновій з Опанасом повели мене відвідати Івана Світличного, на той час уже дуже хворого. Він упізнав мене, але говорити не міг, лише усміхався. Говорила за нього Льоля. Це була моя остання зустріч і з Іваном, і з Зеновієм. Невдовзі Зенко, чоловік моєї найкращої подруги, полетів душею у засвіти наздоганяти свою любу дружину Оленку...

* * *

Минуло багато років, відколи я вперше, після десяти років вигнання, ступила на землю своєї Батьківщини. Багато подій і змін сталося за цей час. Не всі вони вийшли на краще,

але головна подія — незалежність України. Хай там що, я вірю, що це — назавжди, цього в українського народу вже не відбереш. Мине час, відійде покоління безбатченків, виростуть діти, виховані на правдивій історії своєї землі зі своєю власною мовою, які шануватимуть і оберігатимуть це найбільше досягнення кінця минулого століття — незалежність своєї держави. Бо ж народ безсмертний. Пережив голод, пережив Сталіна, НКВД, ГПУ, КДБ, то хіба ж не переживе і теперішню, чужу для народа владу?

З того пам'ятного дня, коли я зійшла з трапу літака на свою Землю, жодного року не минуло без того, щоб я не відвідала України. Читаю і чую багато нарікань на життя; на те, що уряд повертає українську історію назад у радянські часи на угоду північного сусіда; на те, що люди знову переходять на російську мову спілкування. Але мені довелося бути свідком маленької, але, як на мене, важливої символічної сценки. Було це у потязі «Херсон — Київ» серед жаркого літа 2009 року. Купейний вагон, у якому я їхала, був битком набитий людьми з малими дітьми — люди поверталися додому в різні кінці України з півдня, імовірно після відпустки. Чула, як молоді батьки, тримаючи на руках своїх немовлят, щебечуть до них українською мовою і, додам, не західноукраїнським варіантом (на це в мене добре вухо), а таки східною, мелодійною українською мовою! «Господи, — думала я, — та це ж нарешті українці втрачають свої комплекси і набувають почуття національної гідності! Щонайменше пошани до своєї мови. А це вже немало».

І це ще не все. Бігали і гралися в купе діти попри спеку й духоту. Групка дітей гралася в кондуктора: заглядали до купе і пропонували свої «послуги». Заправляла ними дівчинка 7–8 років, і говорила вона такою добірною українською мовою, що я не могла з дива вийти. Аж потім шкодувала, що не здогадалася дати тим дітям кілька гривень на морозиво в нагороду за те, що так мене потішили...

Може, я перебільшую, може, надто оптимістична, може, не доживу до тих благодатних днів, коли Україна перетвориться на нормальну європейську державу з таким урядом, який дбатиме про престиж своєї країни, про розквіт української культури, добробут пересічної людини. Але все одно вірю, що колись це таки станеться. Свято вірю, що так воно і буде.

Вінніпег, Канада

ДЕЩО З БІБЛІОГРАФІЇ РАЇСИ МОРОЗ

1. Скарга (У справі Мороза). Сучасність. — 1976 — Ч. 11. — С. 97–99;
2. Розмова з Р. Мороз. Сучасність. — 1979 — Ч. 9. — С. 95–100;
3. R. Moroz. Appeals on Behalf of Petro and Vasyl Sichko (Свідчення на Сахаровських слуханнях у Вашингтоні). Smoloskur. — 1979. — №. 5 — С. 11;
4. З життя національних меншостей України: Греки. — Сучасність. — 1980. — Ч. 12. — С. 75–79;
5. A Poet's Life at Stake. — New York Times. — February 15, 1980;
6. Recent Soviet Strategy Turns Dissidents into common Criminals. — New York Times. — August 15, 1980.
7. Р. Мороз і Н. Світлична. Святославу Караванському з приводу його дружніх бесід наше дружнєє посланіє . — Українські вісті. — Рік 36, № 38. — 04.10.1981.
8. Становище жінки в СРСР. ж. Віднова. — Філадельфія-Мюнхен — 1984. — т. 1. — С. 26–33;
9. Світ, бачений крізь рожеві окуляри, чи звичайне ознамилювання? — Торонто — Нові Дні. — 1980. — Рік 31, Ч. 5.— С. 19–21;
10. Світлій пам'яті Олексія Тихого. — Сучасність, ч. 11 (283). — 1984. — С. 116 — 120;

11. «Другий вінок». ж. Віднова — Філадельфія-Мюнхен. — 1986 — т. 5 — С. 222–225;
12. Дисидентський рух на Україні і завдання молоді на еміграції. — Українські вісті. — 21.09.1986.
13. Ще раз про гасла і реальність. — Сучасність. — 1986. Ч. 4. — С. 98–107;
14. Російська інтелігенція і національне питання на тлі гласності і перебудови. Сучасність.—1990. — Ч. 7–8. — С. 171–185;
15. Інтерв'ю з Р. Мороз 9 липня 2000 року в Києві
16. Ukrainian Serials : Checklist of Ukrainian Periodicals and Newspapers at St. Andrew's College. (Список українських періодичних видань в бібліотеці Колегії Св. Андрія) — Winnipeg.: St. Andrew's College, 1997.—127 с.
17. Показчик рідкісної літератури в бібліотеці Колегії Св. Андрія : (Рукописи і стародруки; Видання української діаспори). —Вінніпег: Колегія Св. Андрія, 2002. — 144с.
18. Одиссея однієї книжки // Україна молода, № 33 (4284). — 2012. — 14 березня.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Акагоші, Айріс 240–241
Алексеева, Людмила, П, 88, 101,
119, 160–162, 164–166, 178,
179, 200–202, 214
Амальрик, Андрей 122, 146, 171
Амальрик, Жизель 122
Андропов, Юрій 179–180
Андрусів 123
Антоненко–Давидович, Борис
108, 121–122, 145, 146
Антонів, Олена, П, 6, 36, 80, 85–
96, 109, 133, 137, 149, 150, 161,
167, 168, 203, 211, 240, (фото)
Антонів, Тимофій 85, 92
Арсенич, Петро 57, 62, 64, 65,
67, 110

Б

Баб'як, В. 145
Бадзьо, Юрій 235
Бажан, Микола 33
Бажалук 145
Бандера, Василь 124
Бандера, Степан 219

Баранов 118
Басистий 61
Бейліс 49
Белль, Генріх 171
Беранже, П'єр Жан 215
Бердник Олесь 128, 182–183
Бешуля 71
Бжезінський, Збігнєв 208, 221
Бобик, Дмитро 115, 138, 142
Богдан 194
Богораз, Лариса 160
Боннер, Олена 186, 265
Боровський, Віктор (фото)
Боцюрків, Богдан 260
Брежнєв, Леонід 173
Будуляк–Шаригин, Микола 160,
227
Буковський, Володимир 162, 200
Бутринський, отець 243

В

Вакуленко, Ліна 103
Валік (Мороз) 54, 123, 126,
129, 132, 138, 147–148, 174,
184, 187, 196–197, 225, (фото)

Валя, Валентина — див. Левтеро-
ва Валентина
Винниченко, Володимир 60
Вінграновський, Микола 55, 113
Вінс, Григорій 209
Влад, Марія 58, 63, 70
Возняк, Дарка 112, 114, 117, 128,
144, 146, (фото)
Возняк, Марія 6, 124, 144
Возняк, С. 184
Волинець, Люба (фото)
Воляник, Люба 128

Г

Галкін 145
Гандзюк, Ярослав 106, 150
Геврик, Роман 240
Геврик, Софія (фото)
Геврики 217
Гель, Іван 264, (фото)
Гель, Марія 214
Гель, Оксана (фото)
Гессе, Герман 87
Гнатенко, Валерій 96, 211
Горбаль, Микола 207, 223, 224,
241, 268, (фото)
Горбач, Анна-Галя 80, 119, 181,
206, 216, 217, 224, 242
Горбач, Марина (фото)
Горбач, Галина (фото)
Горбач, Марко 181, 184
Горбач, Олекса 26, 34–35, 224

Горинь, Богдан 56
Горинь, Михайло 56, 58, 59, 70,
75, 91, 157, 188
Горинь, Ольга 85, 144, 157
Городько 145
Горська, Алла, П, 67, 70, 80, 106,
118, 131–133
Григоренко, Зінаїда 236–237
Григоренко, Петро, П, 200, 219,
233, 234–236
Григорович, Ліля 155
Громико, Андрій 172
Грушевський, Михайло 246–260
Грушкевич, пані
(Дружина Теофіля
Грушкевича) 59, 61
Грушкевич, Теофіл 59
Гулик, Стефанія 96, 145, 211, 224
Гусяк, Дарка 207

Ґ

Ґінзбург, Олександр 209
Ґітлер 248
Ґросс, Ян Томаш 261

Д

Дадд, Кристофер 205
Даніель, Юлій 82
Джексон, Генрі 173
Джером, Джеймс 209
Джуваха, Вадим 27

Дзюба, Іван 56, 59, 70, 108, 122,
139, 145–146

Димшиць, Марк 209

Добош, Ярослав 230, 234

Добринін, Анатолій 173, 208

Довгань, Борис 150

Довгань, Маргарита (Рита) 91,
150

Долгіх (майор КГБ) 68–69

Донцов, Дмитро 60, 61, 225

Драган, Оксана 244

Дражевська, Любов 248

Драч, Іван 55, 59, 61, 113, 262

Дутка, Віра 13

Дутка, Петро 13, 36

Дутка, Фрося 13, 36

Е

Енгер, Вадим 208

Ж

Жиленко, Ірина 70

З

Забужко, С. (Батько Оксани
Забужко) 63

Забужко, Оксана 63

Завгородній 123

Задорожний, Богдан 48

Залеська-Онишкевич, Лариса
(фото)

Заливаха, Опанас (Панас), II, 5,
58–59, 62, 67, 70, 124, 127, 133–
137, 138, 144, 146, 153, 190,
201, 210–211, 213, 268, (фото)

Заливаха, Ярина 124

Заливаха, Ярослав (Ярчик) 124

Зарецький, Віктор 132

Зварич, Роман 218

Зелик, Любомир (фото)

Зелик, Софійка (фото)

Зозуляк, пані 18

Зязюн, Іван 262–263

І

Іван, брат — див. Левтеров Іван

Іваничук, Роман

Іващенко, Дмитро 56, 63, 64, 70,
72, 73, 74, 95

К

Каламова, Н. А. 49

Калинець, Дзвінка (фото)

Калинець, Зіновія 96, 177, 207

Калинець, Ігор 96, 122, 128, 144,
157, 177, (фото)

Калинець, Ірина 96, 122, 128, 141,
144, 152, (фото)

Калістратова, Софія 82

- Камінський, Анатоль 222, 244
Караванський, Святослав 97, 101, 147
Караффа–Корбут, Софія 79
Картер, Джеймс (Джиммі) 208
Катерина II 27, 110
Кархут Василь 187
Кач, Едвард 204
Качаленко 145
Качуровський, Ігор 226
Кендзьор, Ярослав 137
Керницький, Іван (фото)
Климків, Володимир 262
Климчук, Андрій 230, 231, 234
Коваль, А. 231
Ковальчук, Леся 55, 58, 63
Коган Е., адвокат 82, 145
Козак, Едвард (фото)
Колумб, Христофор 205
Кольчик, Микола 70–71, 95, 102–105, 174
Коля (чоловік Людмили Алексєєвої) 64
Концевичі 19
Кордонський 61
Коротич, В. 246
Корсунська, Ірина 161
Косигін, Олексій 172
Косматенко, Анатолій 39
Костенко, Ліна 6, 33, 55, 59, 113
Костенюк, Іван 62, 67
Костоправ, Георгій 28, 35
Костюшко, Тадеуш 205
Коцюбинська, Михайлина 80, 169, 181, 189–193, 268, (фото)
Кочур, Григорій 33, 80, 83, 140, 153
Кошелівець, Іван 59, 63
Красівський, Зеновій, II, 6, 87, 90–91, 136, 137, 204, 211, 240, 241, 268, (фото)
Красін, Віктор 141
Краснопера, директор школи 196
Крицун, Валентина 154
Кротевич, Є. 49
Кузнєцов, Едуард 209
Кукса, Григорій 244, (фото)

Л

- Ланда, Мальва 161
Лебідь, Микола 222
Левтеров, Василь 10, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 30–31, 174–176, 211, 212, 268, (фото)
Левтеров, Іван (дід) 16, (фото)
Левтеров, Іван (брат) 10, 22, 24, 33, (фото)
Левтерова, Валентина 12, 17, 24, 33, 45, 268, (фото)
Левтерова (Челах), Євдокія 15, (фото)
Лейбер, Джері 173
Лемик, Любов, II, 6, 76, 112, 123–124, 133, 153, 154, 163, 213, (фото)

Ленін Ульянов, Володимир 97–
98, 104
Ленц, Зигфрід 83, 153
Лесик, Ілько 194, 211
Лесів, Ярослав 87, 211, 241
Лешко, Ярослав (фото)
Липовецький, М. 172
Лисяк–Рудницький, Іван 228,
237, 238, 260
Литвин, Микола 109–110
Литвин, Степан 109–110
Лишак, Груня 80
Лісовська, Ніна 213
Лукаш, Микола 80
Лук'яненко, Левко 203, 208
Лук'яненко, Надія 268
Лупул, Давид 227
Люба — див. Лемик, Любов
Люда — див. Алексєєва, Людмила

М

Мазанковський, парламентарій
172
Мазуркевич, Уляна
Маргарита Феліксівна, психіатр
Інституту ім. Сербського 201
Марк, Твен 97
Маркусь, Василь 243
Маркусь, Дарія 242, (фото)
Марченко, Валерій 122, 193, 262
Масютко, Михайло 76, 91, 149
Масютко, Ганна (Нуся) 149

Мегельбей, Митрофан 36
Мельничук, Ярослав 64
Мешко, Оксана 77, 128, 141, 145,
169, 188, 206, 224, 225, (фото)
Міні, Джордж 230
Міхняк, Андрій 171, 201
Могильницька, Галина 98
Молодожанин, Леонід 267
Мороз, Валентин, II, 49–55, 63–65,
72–76, 84, 91, 95, 101, 103–110,
112–113, 138, 142, 144–150,
156–158–161, 169, 171–172,
184–186, 199–202, 209, 218–
220, 226–229, 230, 237, (фото)
Мороз, Раїса, I, III, (фото)
Мороз, Уляна (фото)
Мороз, Яків 50, 126, 185

Н

Науменко, капітан КГБ 61
Новиченко, Леонід 152

О

Оленка — див. Антонів, Олена
Опанас, Панас — див. Заливаха,
Опанас
Орвел, Джордж 147
Осадчий, Михайло 144, 261
Осадчий, Тарасик (фото)
Остафійчук, Іван 116, 211
Островський, Микола 38

П

Павличко, Дмитро 262, 264
Паламарчук, Д. 33
Панас, Анатолія 55, 58, 63, 65, 66,
73, 91, 92
Пашко, Атена 268
Перол, Раймонд 55, 209
Петруха 55
Пехарєв, співкамерник 157, 201
Плахотнюк, Микола 144
Плющ, Леонід 130, 173, 179, 219,
240
Плющ (Житнікова), Тетяна 162,
193, 199
Попович, Євген 139, 153
Попович, Оксана 76, 112, 123, 125
Попроскуй, Стефан 209
Потапенко, Борис 229
Потічний, Петро 260
Пречетт, В. 170
Примак, Томас 260
Прокіп, Мирослав 222

Р

Радигін, Анатолій 158, 173
Раппопорт 156
Ребет, Дарія 222
Ребрик, Богдан 195, 203
Рильський, Максим 33
Різників, Олекса 98
Рільке, Райнер Марія 152
Рогов, психіатр Володимирської
тюрми 199

Розумний, Петро 241
Романюк, Василь 112, 203
Ронкін, Валерій 158
Руденко, Микола 188, 235
Рудницький, Іван — див. Лисяк–
Рудницький Іван
Рудницький, Михайло 48
Русанівський, Віталій 262
Русин, Іван 80

С

Самоса 230
Самокиш, Ніна 222–224, (фото)
Сартр, Жан Поль 135
Сахаров, Андрій, II, 101, 109,
160–161, 171, 172, 185, 186,
265–267
Сверстюк, Євген, IV, 80, 181, 190,
234, 268, (фото)
Свенціцька, Надія 49
Свенціцький, І. 7, 49
Світлична, Леоніда (Льоля) 6, 77–
79, 81–85, 137, 163, 190
Світлична, Надія 77–78, 81, 101,
163, 182, 206, 222, 243, (фото)
Світличний, Іван, II, 6, 56, 77–85,
87, 96, 97, 119, 122–129, 132,
137, 138, 140, 144, 172, 181,
189, 190, 211, 214, 232, 234,
267, (фото)
Севрук, Галина 80, 91, 181
Семенюк 61, 69, 70, 71
Семиківський, Степан 227

Сенека Луцій Анней 5, 135
Сеник, Ірина 128
Сент–Екзюпері, Антуан 87
Симоненко, Василь 55–56, 59, 61,
70
Синиця (майор КГБ та його
дружина) 69
Синявський, Андрій 82, 145
Сірій, Марко (псевдонім?) 232
Сковорода, Григорій 135
Славко — див. Чорновіл, Вячеслав
Сліпий, Іосиф (фото)
Соколов, І. 26–27
Солженіцин, Олександр 205, 214,
246
Соневіцька, Наталія (фото)
Сорока, Богдан 211, (фото)
Сорока, Михайло 74
Сталін (Джугашвілі), Йосип 36,
38, 247, 248, 261
Стешенко, Ірина 80
Стефанік, Василь 116
Стецьки (подружжя) 216, 217,
220, 231, 234, 239
Стецько, Слава 216, 217, 220, 231,
234, 239
Стецько, Ярослав 229, 231
Стокотельна, Ольга 268
Стокотельний, Івась 207
Строката (Караванська), Ніна 72,
96, 129–131, 133, 141, 144, 147,
149, 150–153, 192–193, 224,
243, 244, 262, (фото)

Стус, Василь, II, IV, 125, 141,
150–153, (фото)

Суворов, Олександр
Субтельний, Орест 260

Т

Танюк, Лесь 80, 84
Танюк (Корнієнко), Неля 80
Тарасов, Олексій 21, 22
Тарасова, Марія 22, 23
Тарнопольський, Володимир 161
Тельнюк, Станіслав 62
Тетянка 190
Тимчук, Леонід 141
Тихий, Олексій 186–189, 193, 262,
(фото)
Толя — див. Панас, Анатолія
Трюдо, П'єр 172, 185, 200

У

Українка, Леся 60, 61, 64, 225
Уляна (Мороз), внучка

Ф

Фадеев, Олександр 38
Фенвік, Міллісент 204
Фіголь, Михайло 60, 62, 64, 67
Форд, Джеральд 185
Франко, Зеновія 190
Франц Анатоль 5

Х

Харук 142
Хейфец, Михайло 88, 141
Ходорович, Тетяна 161
Хомейні, Ругаллах (аятола) 230
Хрущов, Микита 164

Ц

Цвілик 214

Ч

Чалідзе, Валерій 101
Челах, Іван 18, 39, (фото)
Челах (Парпара), Любов 19, 39,
41, 42
Челах, Михайло 11, 14–45, 41
Череватенко, Леонід 80
Чернишевський, Микола 148
Чернишова, Тетяна 34
Черняєв, Рудольф 208
Черчіль, Він стон 205
Чигрін 49
Чорновіл, Валя 80
Чорновіл, Вячеслав, II, 6, 85–88,
91–96, 105, 108, 119, 121, 122,
124, 128, 129, 133, 138–141,
(фото)
Чорновіл, Тарас 85, (фото)
Чубай, Григорій 108, 144, 146

Ш

Шабатура, Стефанія 90, 96, 144,
(фото)
Шаламов, Варлам 204
Шалгачов, директор училища 155
Шаповалів, Станіслав 29
Шевельов, Юрій 225, 239, 260
Шевченко, Тарас 64, 65, 79, 211,
262–263
Шендлер, Філіп 201
Шереметьєва Людмила 128
Шкандрій Мирослав (фото)
Шмідт, Гельмут 185
Шпорлюк, Роман 260
Шулман, Мортон 173
Шумук, Данило 99, 203, 227

Щ

Щаранський, Анатолій 212

Ю

Юзенів, Леся (фото)
Юкіш, Марія 114, 145

Я

Якір, Петро 141
Янкелевич, Є. 236
Ярема (син Надії Світличної) 163

ЗМІСТ

У ГРОНІ ЧЕСНИХ І СМІЛИВИХ (Передмова до першого видання)	I
ВСТУПНЕ СЛОВО	5
ДОНЕЧЧИНА. ГРЕКИ. ДИТИНСТВО	7
Слайди дитинства	9
Донецькі греки	26
У світ	43
ЛЬВІВ. УНІВЕРСИТЕТ	48
ЯК УСЕ ПОЧИНАЛОСЯ	52
АРЕШТИ	61
Слідство й суд	67
Слідчий Микола Кольчик	70
Перше побачення в таборі	74
Нові знайомства	76
Світличні	77
Оленка і Славко	85
Ніна	96
Знову Микола Кольчик	102
Дев'ять місяців волі	105
Концерт кобзарів	109

ДРУГИЙ АРЕШТ	112
Кошового, 10	123
Слідство	126
Алла Горська	131
Опанас Заливаха	133
Наклепи	137
Вячеслав Чорновіл як діяч	138
Квартира	142
Суд	144
Арешти. Василь Стус	150
Нова робота	153
Голодівка. Моє перше інтерв'ю	156
Олексій Тихий і Українська Гельсінкська Група	186
Михайлина Коцюбинська	189
Залицяльник	193
Цькування дітей	195
Інститут ім. Сербського	199
Табір у Соснівці	202
Мої хрестини	206
НА ЧУЖИНУ	208
Америка	217
Рік у Нью-Йорку	239
Чикаго	243
Мій чоловік Григорій Кукса	244
Вінніпег	262
ДЕЩО З БІБЛІОГРАФІЇ РАЇСИ МОРОЗ	270
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	272

Літературно-художнє видання

РАЇСА МОРОЗ

ПРОТИ ВІТРУ

*Спогади дружини
українського політв'язня*

ISBN 617-587-086-0

9 786175 870860

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Редактори *Люба Маринович, Ірина Рапп*
Комп'ютерна верстка *Олег Мірошниченко*

Підписано до друку 26.12.2012
Формат 60 × 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Baskerville
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 16,18. Умов. фарб.-від. 17,51
Умов.-вид. арк. 17,85. Наклад 500 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
<http://khp.org>
<http://library.khpg.org>

Видавництво «Права людини»
61112, Харків, вул. Р. Ейдемана, 10, кв. 37
Свідоцтво Державного комітету телебачення і радіомовлення України
серія ДК № 3065 від 19.12.2007 р.

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи
61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4